

Civil önszerveződés, civil társadalom

Bálint Angelika, Bódán Zsolt, Konrád Miklós, Kiss Zsuzsanna,
Papp Barbara, Stráner Katalin, Szívós Erika és Tóth Árpád
tanulmányai, valamint Bolgár Dániel írása

TARTALOM

CIVIL ÖNSZERVEZŐDÉS, CIVIL TÁRSADALOM

Tóth Árpád	Az evangélikus polgárság részvétele a korai magyarországi egyesületekben. Közéleti ambíciók, társadalmi hálózatok, csoportstratégiák	5
Bódán Zsolt	A Békéscsabai Casinó a reformkorban	28
Kiss Zsuzsanna	Civil társadalom a provizórium idején. A Zala Megyei Gazdasági Egyesület fellépése 1863-ban az alföldi szűkölködők megsegítésére	49
Konrád Miklós	Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában	70
Stráner Katalin	Város és tudomány. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései Pesten, Budán és Budapesten (1841–1896)	93
Bálint Angelika	Hajléktalanok menhelyei. Hatósági és egyesületi szerepkörök a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben	114
Papp Barbara	„Erjedő idők”. Civil önszerveződés és pszichoanalízis (1987–1988)	136
Szívós Erika	Tűrt és támogatott határán. A Városvédő Egyesület mint misszió és civil mozgalom az 1980-as években	150

Bolgár Dániel	Puhány zsidók avagy részrehajló tornatanárok? A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon	179
---------------	--	-----

KÖNYVEK

Két perspektíva, egy „utazás” Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.): Lägerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdeésről (1945–1946). – Kecskés Nóra	213
Fajvédelem vagy függetlenségi gondolat? Egy titkos társaság története Szekér Nóra: Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története. – Lajkó Ádám	223
Erdész Ádám (szerk.): Körök, egyletek. A civil társadalom története a dualizmus kori Békés megyében. – Tóth Árpád	232
Szerzőink	236
Contents	238
Abstracts	240

Tóth Árpád

Az evangélikus polgárság részvétele a korai magyarországi egyesületekben

Közéleti ambíciók, társadalmi hálózatok, csoportstratégiák

Az egyesületi szerveződés és az újkori (városi) társadalmi átalakulás közötti összefüggés vizsgálata az új utakat kereső nyugat-európai társadalomtörténet-írás kedvelt kutatási témái közé emelkedett az 1980-as, 1990-es években. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Cambridge University Press háromkötetes újkori társadalomtörténeti szintézisének koncepciójában önálló fejezetet kapott a téma a fontos társadalmi intézmények (*Social Agencies and Institutions*) egyikeként, és hogy a németországi polgári társadalom keletkezését kutató, Lothar Gall nevével fémjelzett frankfurti projekt keretében megjelent tanulmánykötetek és monográfiák szerzői rendre kihagyhatatlan elemzési szempontként használták az új típusú polgárság közéleti magatartásformáinak vizsgálatában.¹ Az ezt követő időszakban azonban nemzetközi léptékben is lanyhult az érdeklődés a polgárság egyesületi keretekben zajló szerveződésének történeti alakulása iránt. Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy egy új aspektussal gazdagítsam a (korai) polgári egyesületekről alkotott történeti képet, amikor egy konkrét társadalmi csoport – a hazai német evangélikus polgárság – példáján keresztül azt vizsgálom, hogy milyen értelemben kapcsolódik csoportstratégiákhoz az egyesületi aktivitás a 19. század második negyedében. Az elemzés azt igyekszik igazolni, hogy az egyesületi szerveződés értelmezésének fontos, ám eddig alábecsült aspektusa, hogy gyakran már meglévő kapcsolathálókra épül. Az evangélikusok egyesületi mozgalmabeli súlyának és profiljának feltérképezése és ennek értelmezése előtt azonban szükséges néhány kontextualizáló megjegyzést tenni.

AZ EGYESÜLETI SZERVEZŐDÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁRÓL

Az európai egyesülettörténeti kutatás fénykorában megjelent tanulmányok részben eltérő magyarázó tényezőkre és összefüggésekre helyezték a hangsúlyt, amikor a szervezettípus elterjedését és sikerét igyekeztek értelmezni. Abban azonban egyetértés tapasztalható, hogy az intézménytípus genezise mögött kitapintható

¹ Morris 1990; Gall (Hg.) 1991. Például München esetében: Zerback 1997: 82–87. A frankfurti projektről és annak kritikájáról (és különösen az egyesületeknek a polgárság átalakulásában játszott szerepéről és annak értelmezéséről): Ó. Kovács 2004: 118–124. A korabeli egyesülettörténeti tanulmányok között kiemelkedő jelentőségű még: Hardtwig 1984.

egy általánosan érvényes társadalomtörténeti fejlemény, amelynek lényege, hogy egy ekkoriban megerősödő társadalmi csoportok – a kapitalizálódó gazdasági életben sikeres, önálló egzisztenciájú, városi személyek, valamint (kisebb mértékben) az értelmiségi foglalkozásúak bizonyos körei – próbálták az egyesületeken keresztül közvetlen környezetüket saját értékrendjük szerint formálni, és ennek révén a helyi hatalomgyakorlást befolyásolni.² Igaz, a részt vevő társadalmi rétegek szélességét és természetét illetően különbségek mutatkoznak az egyes kutatási eredmények közt – ami részben az angolszász és a német területek társadalmi tendenciáinak eltéréseivel is összefügg. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy ezek a tanulmányok az egylettagság vizsgálata során abból indulnak ki, hogy a tagok alapvetően rendi és/vagy foglalkozási makrocsoportokat reprezentálnak. Látványosan illusztrálják ezt a gyakorlatot az egyes német kutatók szövegeihez mellékelt táblázatok, amelyek kisebb-nagyobb makrocsoportok szerinti bontásban adják meg a tagság összetételének arányait. Ezen a téren valószínűleg Dieter Hein a már említett frankfurti projekt keretében megjelent írása a legalaposabb, amelyben illusztráció gyanánt 12 német város 20 társasegyletének társadalmi támogatottságát 23 rendi-foglalkozási kategóriába besorolva mutatja be kétoldalas táblázatokban (két időmetszetben). Célja, hogy az egyes városok közötti különbségeket érzékeltesse, látványos eredménnyel járt, ugyanis az egyes város-típusok között számottevő eltéréseket tudott így kimutatni.³

Ami a magyarországi fejleményeket illeti, azt szükséges kiemelni, hogy a korszakra vonatkozó általános történeti kép a közelmúltig azt hangsúlyozta, hogy a polgári átalakulásban a reformer beállítódású középbirtokos nemesség játszott vezető szerepet, és hogy ennek megfelelően az újonnan létrejött, egyesületi kereteket felvevő szervezetekben is ez a réteg volt a meghatározó. Igaz, a korai egyesületek tagságának összetételére érdemi elemzés sokáig nem irányult; mint a városi társadalomtörténet forrásbázisát áttekintő Bácskai Vera rámutatott: a kutatás ezen a téren legfeljebb az egyletek listázásáig jutott el.⁴ Az újabb kutatás a birtokos nemesség dominanciájának tételét megkérdőjelezve azt igyekezett bizonyítani, hogy ezekben a városi bázisú intézményekben hiba lenne alábecsülni a polgárság egy bizonyos, a közéleti aktivitás iránt fogékony és a társadalmi felemelkedés útjait kereső csoportjának szerepét, akár a tagságon belüli számarányt tekintjük, akár az egyletvezetői pozíciók betöltésének gyakoriságát. Ráadásul a különféle egyesületek közül éppen a korban újszerű, polgárias társadalomképhez kapcsolható profilokra – például a városi pauperizációra reflektáló szegényügyi útkeresésre vagy a nem a nemesi eszményekhez kötődő testgyakorlásra – szakosodó szervezetekben tapintható ki leginkább az új típusú polgárság fokozott súlya.⁵

² Tóth 2005: 17–29.

³ Hein 1993: 158–159, 164–165.

⁴ Bácskai 1989a: 19.

⁵ Tóth 2005.

Szintén a pesti kutatási eredmények mutatták, hogy a város népességéhez képest igen csekély arányú evangélikus gyülekezet bizonyos tagjai feltűnő gyakorisággal azonosíthatók az egyesületek szervezői vagy választmányi pozícióiban.⁶ Habár szólnak amellett érvek, hogy a Magyar Királyság német evangélikus polgárságához több más területen is figyelemre méltó teljesítmény kapcsolható a késő rendi korszakban,⁷ a magas fokú aktivitás az egyesületi élet közegében felvet egy súlyos elméleti problémát. Arról az ellentmondásról van szó, hogy mennyiben lehet értelme az egyleti tagok vallásfelekezetekhez való tartozását vizsgálni, ha maguk az egyesületek a nyilvánosságnak szánt szövegeikben olykor kifejezetten hangsúlyozták közömbösségüket tagságuknak az egyes egyházakhoz való tartozása kapcsán, és azokban a kiadványokban, amelyek a tagok társadalmi szerepeinek felsorolásával egyfajta reprezentatív képet mutattak támogatói körükről, a tagok felekezeti hovatartozásáról semmiféle adatot nem közöltek.⁸ Kérdés ezek után, hogy mennyire tekinthető releváns elemzési szempontnak a felekezet szerinti összetétel vizsgálata? Eldönthető-e egyáltalán elméletileg, hogy az egyesületek tagösszetételének súlypontjait vagy heterogenitását – a szakirodalomban meggyökeresedett hagyományt követve – a rendi-foglalkozási arányokkal fejezzük ki, vagy inkább más tényezőket kellene vizsgálnunk, például a helyi közösség „régí” befolyásos családjai és a parvenük részarányát, netán a frissen bevándoroltak vagy az egyes felekezeti kisebbségek részvételének a mértékét kellene elemeznünk?

Ebből a szempontból megvilágító erejű lehet, ha a tagok társadalmi státuszának különféle, de egységes szempontrendszer szerinti vizsgálata mellett a csatlakozott egyének közötti személyes kapcsolatokat – azok elrendeződését, valamint intenzitását és jellegét – is figyelembe vesszük. Ez a módszer azzal az eséllyel kecsegtet, hogy az illető egylet domináns társadalmi karakterén kívül fényt vet a rekrutáció mechanizmusaira is. Könnyen belátható, hogy egy efféle kutatás szisztematikus végigviteléhez általában kedvezőtlenek a forrásadottságok, ám szerencsés esetben ez az elemzési módszer igazolhatja, hogy az egyesületi tagság mögött személyes kapcsolatok rendszere tapintható ki.⁹

Mindez azért is látszik gyümölcsöző módszernek, mert feloldja az imént jelzett ellentmondást. Valamely vallásfelekezet statisztikai felülreprezentáltsága

⁶ Tóth 2005: 223.

⁷ Tóth 2017.

⁸ Általánosságban a társadalmi státuszjelölő megjegyzések között a leggyakoribbak a rendi állásra vonatkozó utalások – főnemesi címek, a német szövegekben a 'von' szócska –, ám például a pesti Nemzeti Casino esetében foglalkozásokat és beosztásokat, illetve összességében egyfajta „másodlagos rendi hierarchiának” nevezhető rangokat – királyi kamarás, táblabíró –, még később pedig lakhelyeket is megadtak (Tóth 2011: 51–53).

⁹ A Nemzeti Casino 1848 előtti tagjai közül összesen több mint négyszázat sikerült azonosítanunk Széchenyi István közreadott (rövidített) naplójában és a pesti városfejlesztési terveivel összefüggő levelezésében (Tóth 2011: 55–56). Valószínűleg a személyes kapcsolatok súlyának kifejeződéséeként is értelmezhető az az adat, amely szerint a korabeli New York egyik mértékletességi egyletének hét vezetője közül három, illetve kettő egymás közvetlen közelében lakott (Blumin 1989: 197).

az egyleti tagságban ugyanis nem (vagy nem feltétlenül) az adott közösség sajátos vallásosságával, teológiai hagyományával áll összefüggésben, hanem inkább a hasonló keretek között zajló szocializációjukkal (ezen belül az általuk látogatott felsőbb iskolák szellemiségével), kultúrájuk közös jegyeivel, illetve társadalmi helyzetükkel. Ez utóbbi különösen erőteljes szempont lehet a pesti evangélikusoknál, akik csak a türelmi rendelet (1781) után nyertek jogot arra, hogy bármely szabad királyi városban letelepedjenek és polgári címért folyamodjanak, ám a kezdeti marginalitást követően hamar kulcsszerephez jutottak a kora kapitalista pesti gazdasági életben. Másrészt egy aránylag csekély létszámú, ám úttörő jellege folytán vélhetően kényszerűen összetartó egyházköztség esetében fokozottan feltételezhető az egyháztagok közti személyes kapcsolat és ennek szerepe a közösségszerveződésben.

A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ RENDI KORSZAK EGYESÜLETI HÁLÓZATA ÉS AZ EVANGÉLIKUS RÉSZVÉTEL

Az egyesületek történetének – és fokozottan a társadalomtörténetüknek – a kutatását számos tényező nehezíti. Ezek között a témánk szempontjából a legfontosabbak közé tartozik, hogy a – magánjogi intézménynek számító – egyletek saját iratanyagának (közte a tagnyilvántartásnak) csak a töredéke került közlevéltárba, és maradt fenn; és hogy igen nehéz feltérképezni a meghirdetett célok, a nyilvánosságának szóló beszámolók és a tényleges tevékenység közti viszonyt (noha ezek között számottevő lehetett az eltérés, részben a felettes hatóság ellenőrző figyelmének elkerülése érdekében, részben azért, mert az alapításkor megmutató lelkesedés később sok esetben megcsappant). További elméleti probléma az egyesület fogalmának ködössége, bizonytalansága, ami miatt olykor nem világos, hogy egy-egy szervezet egyesületnek tekinthető-e. A magam részéről döntő kritériumnak tekintem a csatlakozás önkéntességét, a konkrétan meghatározott, közérdekként tekintett közös célt, a tagok elköteleződését (ami tagdíjfizetésben és/vagy aktív tevékenységben nyilvánult meg), illetve a (legalább formálisan) demokratikus szervezeti működést, vagyis a tagság által jóváhagyott alapszabályt, abban a tagok jogegyenlőségét, a szervezet alulról építkező szerkezetét, autonómiáját és a működés nyilvánosságát.¹⁰ Látni kell azonban, hogy ez a meghatározás alapvetően utólagos konstrukció, amely az elemzés célját szolgálja, miközben a korban érvényesült egy ennél szélesebb, de elmosódó kontúrú társadalmi mozgás, az erősödő *civil aktivitás*, amelynek lényegi közös pontja, hogy a (városi) népesség viszonylag széles rétegei közéleti jellegű tevékenységet folytattak, befolyásolni igyekezve környezetük közügynek látott elemeit, vagy egyszerűen a korábbiakhoz képest fokozott társas életet éltek.¹¹

¹⁰ Tóth 2005: 44.

¹¹ Ebbe a szélesebb értelemben vett civil aktivitásba beletartozik a nem formalizált keretek között működő irodalmi szalon világa (Fábrí 1987), a titkos társaságok (alapvetően a szabadkőmű-

Mindezeket a korlátokat figyelembe véve, a kutatás kérdéseinek megválaszolásához a korban működő egyesületek feltérképezése után 1.) a rendelkezésre álló vezetőség- és taglisták feldolgozása, 2.) azokon – a rendelkezésre álló egyházi anyakönyvek és gyülekezeti névsorok alapján – az evangélikus személyek azonosítása, 3.) az e szűrés eredményeként kiemelkedő szerepűnek látszó személyek egyéb – egyházi és városi, valamint az előbb jelzett *szélesen vett civil aktivitásban* mutatott – közeleti aktivitásának felmérése és 4.) ugyanezen emberek (egymáshoz fűződő, illetve nem csak helyi szintű) kapcsolati hálójának rekonstruálása és elemzése vezethet el. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos eddigi részeredményeket foglalom össze.

Az 1848 előtti magyarországi egyesületi hálóról aránylag keveset tudunk. Az 1990-es évek elején Pajkossy Gábor összegezte a részint utólag készült egyletstatisztikai anyagra, részint egykorú iratokra alapuló gyűjtésének kezdeti eredményeit.¹² Az ott közölt esetszámokról azt feltételezte, hogy alsó értékek, mivel a későbbiekben még újabb egyletekről szerez tudomást a kutatás (éppen ezért 5-re kerekített értékekkel dolgozott). Újabb átfogó adatsor – különösen maga az egyletkataszter – azonban azóta sem látott napvilágot.¹³ Az egyesületek listájának hiányosságát kifejezően jelzi, hogy az egykorú sajtóban viszonylag könnyen lehet találni a szakirodalomban eddig nem ismert szervezeteket, illetve hogy az 1845 elején országosan végrehajtott egyesületi összeírás levéltári anyagában említett egyletek csupán töredékét teszik ki azoknak a szervezeteknek, amelyeket egy alapos kutatással helyi szinten azonosítani lehet.¹⁴

Ezt szem előtt tartva is fontos kiindulópont lehet a társadalmi beágyazottság kérdéseire irányuló kutatás számára néhány Pajkossy által közölt, arányszámot kifejező adat: a legalább 500 korabeli magyarországi egyesület közül Pest-Budán legalább 80, Pozsonyban és Sopronban – mint „nagy német többségű városokban” – 25, illetve 15 működött, Erdély 100 egylete pedig leginkább a szászság városaiban alakult meg.¹⁵ Jelen tanulmány kérdésfelvetése szempontjából fon-

---

vesek) nem a nyilvánosság előtt zajló tevékenysége, a nem az önkéntes csatlakozási szándékon alapuló szervezetek köre (a Magyar Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság éppúgy, mint a városok különféle szegényügyi bizottságai), a részben vagy egészben anyagi érdekeket követő szövetkezések (a kölcsönös segélyező egyletek és a részvénytársaságok, ha eltérő módon is), és talán az egyházközségekhez kapcsolódó intézmények.

¹² Pajkossy 1993.

¹³ Ezenkívül teljességre törekvő gyűjtés zajlott a kaszinókról, illetve az olvasókörökről (Fülöp 1978; Eöry 2016: 35–92), továbbá az 1848 előtti évtizedekre nézve a pesti (Tóth 2005) és a győri (Dominkovits 1994) egyletekről.

¹⁴ Példaként: az *Orvosi Tár* 1841-es évfolyama az előfizetői között megemlíti a – szakirodalomban nem szereplő – miskolci, szatmári és temesvári orvosegyesületet, valamint a marosvásárhelyi seborvosegyesületet (*Orvosi Tár Új folyamata* [1.] 25. [1841. június 20.] 405–406). Az összeírásban szereplő és az egyéb forrásokból rekonstruált egyesületek kontrasztjára: GYVL IV.1056.a. Győr város tanácsának jegyzőkönyvei. 1845. 111. (január 10., 35–36) és 1845. 283. (január 24., 102–103), amely szerint „itten csak két illyes egyesület, ti. a takarékpénztári és védegyleti létezik”, amelyhez képest Dominkovits Péter tanulmányában kilenc együletet tárgyal (Dominkovits 1994).

¹⁵ Pajkossy 1993: 106–107.

tos egybeesés, hogy a felsorolt magyarországi városok az első magyarországi nem nemesi összeírás szerint egyben a legnagyobb evangélikus népességű szabad királyi városok voltak, egyúttal – a kelet-magyarországi mezővárosi lutheránus lakosság szlovák karakterét figyelembe véve – a legnépesebb német evangélikus gyülekezetek.¹⁶ Pajkossy azt is kiemeli, hogy az egyes egyesülettípusok területi megoszlása erősen eltért egymástól: míg bizonyos típusok – így a (legnagyobb számban létrejött) kaszinók és olvasótársaságok, takarékpénztárak, gazdasági egyesületek – jellegzetesen nagyszámú település között oszlottak meg, addig a jótékonyági profilú és önszegélyező egyletek jelenléte inkább a legurbánusabb városokra szorítkozott, ahol viszont egy-egy típusból akár több is működhetett. Az is fontos tanulság a mi szempontunkból, hogy több típus esetében is az első szervezet Brassóban, tehát az erdélyi szászok egyik központjában alakult meg, köztük az első szabadkőműves-páholy (1749-ben), az első kaszinó (1826-ban) és az első takarékpénztár (a már 1827-ben elindult szervezés után 1835-ben).¹⁷

SZABADKŐMŰVES-PÁHOLYOK

A lutheránus kezdeményező szerep már a szabadkőművesség hazai megtelepedésénél kimutatható. A szabadkőműves mozgalom hazai történetének korai monográfusa, Abafi Lajos „a polgárok vagy városi patrícusok” szerepét domborítja ki, valamint az általa megnevezett városok (Brassó, Nagyszeben, Eperjes, Pozsony) azon jellegzetességét, hogy fokozottan alkalmasak voltak a közvetítésre, bennük „a külfölddel sűrűn érintkező németiség túlsúlyban lévén”.¹⁸ Igaz, a meghonosító személyek felekezeti hovatartozására Abafi nem utalt,¹⁹ ám a korszakra vonatkozó peregrinációs adattár segítséget nyújt ezen a téren. A brassói páholyt megszervező „Seuleni Seuler G. Márton” például nyilvánvalóan azonos az (evangélikus) jénai egyetemre 1748-ban beiratkozó, erdélyi nemes származású Martin Gottlob Seulennel.²⁰ Az 1765-ben alapított nagyszebeni páholy vezetője, Simon Friedrich Bausnern esetében nem tudunk birodalmi egyetemi tanulmányról, viszont két vele azonos családnévű, talán a család eggyel korábbi nemzedékéhez tartozó személy esetében igen, akik szintén protestáns német egyetemeken

¹⁶ Az evangélikus férfi lakosság Sopronban 2457, Pozsonyban 2454 főt tett ki, ami a teljes helyi népesség 49,2, illetve 26,2 százalékának felel meg (Tóth 2017: 116). Pest-Buda lutheránus népessége ekkor még egy nagyságrenddel kisebb, ám másfél évtizeddel utóbb az egyházi forrás 4000 körülire becsüli (Csaplovits 1820; lásd még: Kollár 1838).

¹⁷ Abafi 2012: 36–37; Pajkossy 1993: 106; Egrý 2002: 1263–1265.

¹⁸ Abafi 2012: 36.

¹⁹ H. Balázs Éva 1000 körülire becsülte a magyarországi szabadkőművesek számát az 1780-as évekre, és szerinte „túlnyomóan valamelyik protestáns vallás követői” voltak (H. Balázs 2005 [1977]: 151).

²⁰ Tar 2004: 213. Ugyanezzel a vezetéknevvel Jénában 1795-ben, Erlangenben 1760-ban regisztráltak diákokot (mindketten erdélyi nemesek, az utóbbi esetében azt is tudni, hogy brassói születű) (Tar 2004: 76, 211).

tanultak, ahogyan az alapító kör más tagjai is, többen közülük a lelkészpályára készülve.²¹ A csoportból különösen nagy jelentőségű Martin Gottlieb Neustädter orvos, mivel valószínűleg ugyanabból az evangélikus Neustädter nemzetiségből származik, amelynek egy tagja 1735 körül települt át Nagyszombatból Pozsonyba, majd egy nemzedékkel később Eperjesen is feltűnt, és amely familia tagjai vaskereskedő, ügyvéd- és lelkészfoglalkozású személyek, és az egyik ág 1756-ban nemességet nyert.²² Neustädter nagyszombeni páholytagsága a mi szempontunkból azért jelentős, mert kapcsolatot jelezhet az első magyarországi páholyok társadalmi háttérét adó városi közösségek között.

A királyi Magyarország első páholya, az 1769-ben alapított eperjesi esetében szintén dokumentálható evangélikus személyek jelenléte. Abafi ugyan döntő impulzusként a lengyel hatást emeli ki – a varsói nagypáholytól érkezett az engedély az alapításra –, ám a két további ismert név közül mindketten a helyi német evangélikus közösségnek voltak a tagjai: Joseph Szolkovy kereskedő (aki ebben az egyházban nősült 1761-ben) és az Abafi által csak Kriebel városi tanácsosként említett személy, aki feltehetően Johann Kriebel (1731–1778) német gyülekezeti lelkész és Elias Kriebel (?1739–1783) eperjesi kereskedő közvetlen rokona volt. Itt is érdemes arra utalni, hogy a családi kapcsolatok egyúttal hozzájárulhattak

²¹ Abafi 2012: 37–38; Tar 2004: 135 és 195 (Anton Bartholomäus Bausnern, 1723: Halle, 1724: Jena), 140 (Samuel Bausner, 1732: Halle), 75 és 222 (Thomas Filtsch, 1760: Erlangen, 1761: Jéna), 76 és 223 (Johann Hammer, 1761: Erlangen, 1762: Jéna), 221 (Johann Georg Eckhardt, 1761: Jéna), 77 (Lucas Friedrich Hermannsfeld, 1763: Erlangen). A felsorolt személyeket mind eredélyi származásúakként jegyezték be az egyetemi anyakönyvbe.

²² Johann Neustädter, a nagyszombati Johann Christoph Neustädter vaskereskedő ismeretlen foglalkozású, de Pozsonyban a választott polgárságba bekerült fia 1731-ben vette feleségül a Segner nemes városvezető dinasztia egyik tagjának lányát. Pozsonyban született fiaik közül Johann Christoph Neustädter (1733–1803) pozsonyi ügyvéd, a Batthyány család jószágigazgatója, az 1780-as években pedig a nagyszombati kerületi táblán ügyvéd; öccse, a Halléban tanult Johann Karl (sz. 1747) Eperjesen volt a német gyülekezet lelkésze 1778 és 1803 között, amikor nyugállományba vonult. Feltételezhető, hogy Martin Gottlieb, aki Segesváron született, és az orvosi diplomáját megalapozó képzettségét Erlangenben (1760-tól) és Strassburgban (1761-től) szerezte, annak a Michael Neustädternek a fia, aki Brassóban született, Lipcsében tanult orvosnak (1729-től), és később Nagyszeben körzetében lett orvos. A két Neustädter család közötti kapcsolat valószínűségét a névazonosságokon kívül az is erősíti, hogy tudunk egy Nagyszombatban született Michael Neustädterről, aki Jénában tanult 1746-tól, márpedig megfigyelhető a kor névadási gyakorlatában, hogy a családokon belül a keresztnévek ismétlődnek. Ez alapján gyanítható, hogy a szebeni orvos Michael a nagyszombati kereskedő Johann fivére vagy unokatestvére lehetett (Tar 2004: 75, 211, 249, 277). A pozsonyi és az eperjesi német evangélikus anyakönyvek: az MNL OL mikrofilmmásolatai (törzsszám: X 7770 és X 9483) vagy a mormon egyház Family Search honlapján található forrásközlés. (Mivel mindkét anyakönyvhöz mutató is rendelkezésre áll, az azonosításhoz csak az évet adom meg.) Johann életrajzához még: pozsonyi ev. ker. akv. 1733. október 10. (ekkor még nagyszombati kereskedő), 1743. február 25. (ekkor már pozsonyi választott polgár). Johann Christoph életútjához: 1780 előtt csak ügyvédként említik, 1781. november 2. után már a Batthyány család jogügyigazgatójaként; lásd még pozsonyi ház. akv. 1781. június 6. Nemesítés: MNL OL A 57 Királyi Könyvek, 44. 10. A nagyszombati családtagokra: MNL OL X 7777, ház. akv. 1707. május 2.; ŠAT *Matricula Civium Tyrnaviensium* (I. f/1.), 1708. március 31.; ŠAT *Ecclesiastica, Acta A Catholicorum, Verzeichniss evang. Bürger, 1723, 1727.*

a szervezettípus terjedéséhez, mivel Elias Kriebel azonos nevű fia (1773–1807) Pozsonyban lett polgári kereskedő, míg öccse, Andreas (1779–1840 u.) Eperjese-n maradt ügyvédként, később városi tanácsnoki posztot szerezve.

A kémiai stúdiumok iránt fogékony szabadkőművesek a bányászat és kohászat hazai központjának számító Selmecebányán is korán, már 1774-ben páholyt szerveztek (az eperjesi páholy oltalma alatt). Itt a már az eperjesi páholyban igen aktív Hanzély Márton lépett fel szervezőként, akiről a rokonsága alapján sejthető, hogy evangélikus volt. A fennmaradt névsor alapján úgy tűnik, hogy a helyi lutheránus gyülekezet itt is meghatározó szerepet játszott – például a német gyülekezeti lelkész, Johann Csernánuszky volt az elnök. Szintén az eperjesi kör hatására indult el páholyok szervezése Besztercebányán és egyes szepességi városokban, ahol az Abafi által említett kisszámú név mindegyike evangélikus személyhez kapcsolható.²³

A szabadkőművesség vonatkozásában végül a pesti páholy szerveződését érdemes szemügyre venni. A pesti evangélikus közösség alapításának korát egyháztörténeti nézőpontból megíró Fabiny Tibor maga is utal arra, hogy a gyülekezet „szervezői, patrónusai és első adakozói nagy többségükben” szabadkőművesek voltak.²⁴ Fordítva ilyen mértékű egybeesésről azonban nem beszélhetünk, ugyanis a pesti (és budai) páholyban más helyi szervezetekhez képest aránylag nagy számban fordultak elő országos (kormányzékai) közeleti szereplők és katonatisztek, és ez a helyzet a korszak viszonyainak megfelelően a katolikusoknak kedvezett (ugyanekkor ebben a páholyban még ortodox pópa tagról is tudni). Valószínűleg a pesti szervezet sajátossága az is, hogy polgári (rendi) jogállású és megélhetésű lutheránus személy befolyásos tisztséghez juthatott, mint Johann Samuel Liedemann, aki 1787 szeptemberében a Nagyszívűséghez címzett páholy titkára lett. Rajta kívül a polgári kötődés szempontjából fontos szereplő még Andreas Macher és Doloviczeny Sándor; az előbbi a napóleoni háborúk korában Pest egyik legjelentősebb nagykereskedője volt, az utóbbi pedig a türelmi rendelet után kialakult helyi hatalmi struktúrában a városi közösség legfontosabb evangélikus tagja: a tizenkét városi tanácsnok között az egyetlen evangélikus.²⁵

²³ Abafi 2012: 45–48. Hanzély – korábban Heinzely – Márton Abafi szerint az (evangélikus birtokos) Pottornyay családnál volt nevelő. Habár pályafutásáról és családalapításáról nem sikerült adatot találnunk, feltételezhető, hogy rokona – talán fivére – volt a Késmárkon 1773-ban nősült Hanzély Andrásnak, akitől a család legismertebb tagja, Hanzély Márton ügyvéd (1775–1844), a pesti evangélikus gyülekezet német közösségéhez tartozó tagja, egyben a Nemzeti Casinóban 1831 és 1837 között választmányi tag származott. További selmeci páholytagok – így Hellenbach báró, Balthasar Tonheuser bányakamarai tisztviseelő, Samuel Szuloviny seb-orvos, Elias Thiel és Samuel Klieber – neve is rendre feltűnik az egyházközség anyakönyvében házassági tanúi és keresztapai szerepben (MNL OL X 9482).

²⁴ Abafi 2012: 276–288; Fabiny 2000: 24–25.

²⁵ Macherről, a bécsi Natorp cég helyi faktoráról: Gyömrei 1957: 217–226; Bácskai 1989b: 57–58. Doloviczeny (máskor: Doleviczeny) szepességi nemes családban született, Pesten ügyvédként működött, és 1786-tól 1808-ban bekövetkezett halálig volt a városi tanács tagja (Schmall 1899: I. 192). Témánk szempontjából érdekes az (1808 júniusában keltezett) végrendeleti hagyományaiból kiolvasható kötődéseinek szerkezete. Kegyes hagyományként 600-

A szabadkőművesség és evangélikus polgárság vonatkozásában leszűrhető az elmondottakból néhány tanulság. A felsorolt esetek azt mutatják, hogy a városi lutheránus gyülekezetek tekintélyes tagjai – olykor maguk a lelkészek vagy a városok világi vezetői – aktív szerepet játszottak a páholyok szervezésében. E két halmaz metszetét azonban hiba lenne eltúlozni, mert nemcsak a horvátországi városokban, de például Pozsonyban vagy Pest-Budán is számos katolikus személy csatlakozott szabadkőműves-páholyokhoz, vagy töltött be vezető tisztséget a mozgalomban. Az a kérdés is figyelmet érdemel, hogy mennyiben jogos a városi páholytagság vonatkozásában *polgárságról* beszélni. Az ismert erdélyi szász szabadkőművesek meghatározó számban nemesi címmel rendelkeztek, foglalkozásukat tekintve pedig elsősorban értelmiségiek voltak (főként lelkészek és orvosok, tehát nem klasszikus polgári foglalkozást űztek). A felső-magyarországi térség páholyaiban a helyzet annyiban más, hogy ott fontos elemek a környékről származó, de immár városlakó armalista vagy kisbirtokos családok is. Jól fejezi ki ezt, hogy a szabadkőműves mozgalomban a nagymesteri rangig jutott Pulszky Ferenc – aki a családból nyerhette a minitát, hiszen apai nagybátyja (Pulszky Dániel Ferdinánd katonatiszt) és anyai nagybátyja (Fejérváry Gábor) is páholytagok voltak – apai ősei alapvetően eperjesi lakosok voltak a 18. század második felében, a templommal szemben álló főtéri házzal és a gyülekezet a családban szinte öröklődő felügyelői tisztségével. Emellett a gyermekeiket folyamatosan az eperjesi német gyülekezetben keresztelték, és sűrűn vállaltak városi polgárok (kereskedők, patikusok) és eperjesi honoráciorok (lelkészek, orvosok) gyermekei mellett keresztapaságot.²⁶ A városi páholyok tagsága skálájának szempontjából fontos lenne azt is tudnunk, hogy mennyire volt jellemző, hogy a polgári foglalkozásúak felső és középső rétege is csatlakozott, ám az eredeti névsorok híján (csak Abafi feldolgozására hagyatkozva) nem lehetünk biztosak abban, hogy ezt reálisan meg lehet ítélni, ugyanis elképzelhető, hogy Abafi esetleg a társadalmi rang alapján

---

600 forintot hagyott a pesti, a lőcsei, a késmárki és a (valószínűleg szülőhelyét jelentő) toporci evangélikus egyházra, 300-300 forintot szánt pesti városi intézményekre (a polgárházra és a szegényintézetre), a terézvárosi és a józsefvárosi (katolikus) plébániatemplomok építésére, de az újonnan alapított nemzeti múzeumra is, a magánszemélyeknek hagyott tételek között pedig elsőként „Szombathy József” orvost nevezte meg, aki feltehetően azonos szabadkőműves tagtársával, Cseh-Szombathy Józseffel (1748–1815) (BFL IV.1202.cc. AM 1559). Az 1701-ben nemesített Doleviczeny nemzetség rangját jelzi, hogy az úrbéri összeírás idején tíz szepesi birtokon 85 jobbágyuk volt (köztük Doloviczeny Györgynek hat szepesi faluban, közel 30 jobbágytelken 77 jobbágya), hogy a testamentum szerint a végrendelkező egyik fiúve Szepes vármegye adószedőjének tisztségét töltötte be, és hogy a pesti tanácsnok maga is táblabírói címet kapott Szepesben (Fónagy 2013: 883–884).

²⁶ A páholytagságra: Abafi 2012: 40, 262. Inspекtori tisztséget töltött be a gyülekezetben Pulszky Ferenc nagyapja, Dániel (1727–1790) és ennek bátyja, Sámuel (1723–1792), valamint feltehetően apja, Károly (1756–1841) is. A felügyelői posztokra és a keresztelésekre (köztük az 1723 és 1803 közötti 35 esetre, amikor Pulszky gyerekeket kereszteltek) lásd az egyház anyakönyvét. A Fejérváry-, majd Pulszky-házra, amely egy időben a páholy székhelyeként is működött: Szentesi 1997; Abafi 2012: 40. Vö. Pulszky 1958: I. 44–47.

megszűrte a forrásanyagát. Így a páholytag evangélikusok esetében a „polgáriság” elsősorban az urbánus életviszonyokhoz szokottságot jelentheti.

JÓTÉKONYSÁGI EGYESÜLETEK

Időben második hullámként, ám a szabadkőművesség (és az azzal egyidős olvasókörök) után jelentős elmaradással honosodott meg Magyarországon a karitatív célú egyesületek típusa. A mai tudásunk szerint az első ilyen szervezet, az 1817-ben alapított Pesti Jótékony Nőegyesület (PJNE) jelentős áttörést hozott a szegénygondozás hazai történetében, amennyiben a polgári háttérű ideológia jegyében a szegénykérdés megoldását az érintettek munkára szoktatásában és munkához juttatásában látta. Ennek megvalósítására a Nőegyesület néhány év alatt széles intézményrendszert teremtett meg, a hályogos koldusok műtétére szakosodó kórháztól és az önkéntes dologháztól a szegény gyerekeket kézműves mesterségekre tanító iskoláig és a szegény nők által készített kézimunkát forgalmazó, és az ebből származó jövedelmet nekik visszajuttató Váci utcai üzletig.²⁷ A PJNE az 1815–1817 közötti, Európa-szerte rossz termést hozó évek által okozott éhínségre adott reakcióként alakult meg, és több vonatkozásban a kezdeményezők a nyugat-európai szellemi életre vonatkozó tájékozottságát bizonyítja, amiben nagy szerepet játszik az alapító társaság társadalmi háttere.

A kezdeményezés konkrét körülményeiről keveset tudni, a korai időszak vezetőségéről azonban megállapítható, hogy főként az evangélikus egyházhoz tartozó személyek alkották. Az egyesület első és e tisztségét 1833-ig, Bécsbe költözéséig betöltő elnöknője – Teleki László (1764–1821) gróf felesége, majd özvegye –, báró Mészáros Johanna pesti éveiben az evangélikus gyülekezetbe járt, amint erről egy 1800 körül készített templomi ülésrend tanúskodik. Tette ezt annak ellenére, hogy szülei reformátusok voltak, Pesten ekkor már (1796 óta) működött református gyülekezet a Kálvin téren, és utóbb őt magát is református szertartás szerint temették el.²⁸ Vélhetően Telekinéhez hasonlóan nagy szerepet játszott az egyesület működtetésében Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi professzor, aki – számos egyéb tisztsége mellett – a pesti gyülekezet iskolai felügyelője (1811–1834), az országos egyház későbbi levéltárnoka és az 1805 körüli években a magyarországi lutheránus iskolák tanrendszerének egyik kidolgozója volt.²⁹ Az egyetemi kiadványai szerint – a továbbra is a PJNE kiadványait saját neve alatt jegyző Schedius mellett – egy második titoknokot is alkalmaztak az ügyek intézésében, amely tisztséget Tessedik Pál ügyvéd, a szarvasi evangélikus

²⁷ Az egyesület történetéről részletesen: Tóth 2005: 59–95.

²⁸ Telekiné gyülekezetválasztásában talán szerepet játszott, hogy anyósa, Telekiné Roth Johanna (1741–1813) a pesti evangélikus közösség templomépítésekor az egyik legbőkezőbb adományozó volt (Fabiny 2000: 50).

²⁹ Kollár 1838: 1. Schedius életútjáról a legteljesebb, társadalomtörténeti szempontokat is alkalmazó feldolgozás: Balogh 2007. Gyülekezeti tisztségeire: Doleschall 1887: 173.

lelkész egyik fia töltötte be az 1820-as években. Az egyleti pénztárnok posztjáról 1820 óta van tudomásunk, amikortól (legalább 1833-ig) a katolikus Joseph Eggenberger könyvkereskedő látta el ezt a feladatot, ám a jótékony nőegyletben – a korabeli egyleti életben szokatlan módon – számvevői tisztséget is kialakítottak, amelyet az evangélikus Wilhelm David Rieger töltött be.³⁰ Az egyesület lutheránus háttere szempontjából az is lényeges, hogy védnökségét az alapítástól József nádor református felesége, Hermina főhercegnő vállalta, az ő korai halálát követően pedig a nádor újabb felesége, a württembergi dinasztiaiból származó, a pest-budai gyülekezeti életben is igen aktív, evangélikus Mária Dorotytya főhercegnő. Ám nemcsak a képviselői és adminisztratív feladatot ellátó személyek közt erős az evangélikus egyházban is tevékeny személyek jelenléte, hanem a tényleges karitatív feladatok végzésében is. Az egyesület történetének igazán aktív időszakát jelentő első évtizedben a PJNE hat kerületre osztotta be a város területét, és a hat kerület élén álló két-két választmányi tag közül három is evangélikus volt, egy további pedig katolikus születése ellenére erősen kötődött a pesti lutheránus gyülekezethez. Ráadásul a belvárosi kerületben az aktivisták többsége is az evangélikus nők közül került ki.³¹ Végül azt érdemes kiemelni, hogy az egylet minden kiadványában kiemelkedő jelentőségüként feltüntetett „asszonyi kéziművek boltját” az első hónapokban Georg Bernhard Liedemann üzemeltette, majd az ő visszalépése után a soproni születésű evangélikus Johann Gottlieb Graff felesége vette át tőle ezt a feladatot, aki ugyan személy szerint katolikus hitet követett, de végrendelete tanúsága szerint az evangélikus gyülekezetnek fontos támogatója volt.³² A jótékonykodás hagyományos változatának szervezésében is sajátosan meghatározó volt az evangélikusok súlya: az újévi üdvözlés „megváltására” a budai és pesti nőegyletek által szervezett, a helyi szegények megsegítésére hivatott gyűjtések során a pénzgyűjtő pontok – a városrészek plébánosai mellett – egyes lutheránus személyek voltak.³³

³⁰ Az 1831-ben, 54 évesen elhunyt Riegerről az egyleti kiadványok nem tesznek említést, e pozícióját csak a halotti anyakönyvből ismerjük.

³¹ Az 1. kerületben az alapítás idején Gyürky István Torontál megyei főispán felesége, Balogh Johanna (a korabeli közéletben is befolyásos Balogh Péter országos felügyelő lánya) és Raits Sámuel felesége, Katharina Birnstingel volt a két választmányi tag, a hét aktivista közül pedig négy: Anna Maria Scheiber (Leyritz tábornok özvegye), Elisabeth Freyburg, Christina Birnstingel, és Seyfried városi tisztviselő felesége tartozott a városi evangélikus közösséghez. A 2. (lipótvárosi) kerületben gróf Ráday Pál felesége, báró Prónay Ágnes választmányi tag volt, a gyülekezeti kurátor, Johann Samuel Liedemann felesége, Julianna Herrmann aktivista, a 3. (a Terézváros egy részét felölelő) kerületben pedig Gömör Károly patikus felesége, Elisabeth Bogsch és Sophia Hvizdag voltak evangélikusok. Az egylet korabeli vezetőinek és aktivistáinak névsorára: PJNE 1818 és PJNE 1834.

³² A katolikus rítus szerint temetett Anna Graff geborene Hausrucker végrendelete: BFL IV.1202cc. 3818 AN; evangélikus szempontból jelentőségét kiemeli Doleschall 1887: 49. Georg Bernhard Liedemann a pesti gyülekezeti kurátor Johann Samuel unokaöccse, aki a nemzetség löcsei ágából származott, és 1810-ben szerzett polgárjogot Pesten.

³³ Az 1828-ban – egy egykorú kétnyelvű szórólapon (*An alle Menschenfreunde in Ofen und Pest / Az emberiség barátaihoz*, 1828. december 11.) említett – gyűjtést vállaló személyek közül Pesten Karl Krauss és Christian Tekusch, Budán pedig Heinrich Boor kereskedők voltak evangéli-

Habár a karitatív profilú egyesületek a korszak legelterjedtebb egylettípusai közé tartoztak, a társadalomtörténeti elemzésre alkalmas források csak kivételes esetekben maradtak fenn. Ezért, bár például Sopron, Kassa vagy Besztercebánya ilyen tevékenységre alakult szervezetei is jelentősek lennének a témánk szempontjából, jelenleg a pozsonyi jótékony nőegylet felépítése és társadalmi bázisa az, amelyik összevethető a bemutatott pesti esettel. Az 1831-ben létrehozott egylet a pestitől nagyban különböző hagyományú városi társadalomban az evangélikus részvétel egy eltérő mintázatát alakította ki.³⁴ Pozsony azon szabad királyi városok közé tartozott, amelyek döntően német polgárságában a reformáció után a protestantizmus erős bázisa fejlődött ki, amit az ellenreformációhoz kapcsolódó uralkodói beavatkozás csak mérsékelni tudott (a török terjeszkedés pedig el sem érte). Az ilyen városokban a 18. századra sajátos rendszer alakult ki, melynek lényege, hogy a városvezetésben paritást tartottak fenn az evangélikus és a katolikus „oldal” között a városi tanácsban és a választott polgárságban (olykor az alsóbb városi hivatalokban is), miközben a városi népességen belül egyre inkább a katolikus többség irányába tolódtak el az arányok, több tekintélyes polgári foglalkozásban pedig sokáig fennmaradt a hagyományos evangélikus túlsúly.³⁵ Mindez azért fontos egyesülettörténeti vonatkozásban, mert látható, hogy ezekben a szervezeti szempontból előzmény nélküli intézményekben külön magyarázat és külső nyomás nélkül, mintegy automatikusan vették át a felekezeti paritás gyakorlatát: a vezetőtestületek tagságán fele-fele arányban evangélikusok és katolikusok „osztottak”, akár a választmányt, akár az egyéni tisztségeket (egyleti orvos, titkár és pénztárnok) vizsgáljuk.³⁶

A fentiekből az is következik, hogy ebben az esetben az evangélikus szerepvállalás mértékét nem lehet az egyesületi aktivitáson keresztül felmérni, azonban a pozsonyi jótékony nőegylet sajátossága megragadható a lutheránus részvétel szempontjából. Feltűnő ugyanis, hogy az egylet vezetésében azonosítható evangélikus személyek döntően friss betelepültek voltak a koronázóvárosban, miközben a 18. században még számos, törzökösnek tekinthető protestáns polgárca-

---

kusok. Közülük Krauss a Deák téri templomot megtervező, de korán elhunyt Johann Krauss építész és az alapítás óta legalább 1847-ig nőegyleti választmányi tag Elisabeth Bogsch fia. Tekuschra, illetve a szintén mobilis családban született Heinrich Boorra (sz. 1795) – akinek nagyapja még Sopronban volt marhakereskedő, apja viszont már Pozsonyban kalapkészítő: Tóth 2009: 174, 185.

³⁴ Az eredetileg „A jót és hasznosat elősegítő egyesület” néven működő szervezet korabeli történetéhez: Tóth 2009: 123, 126–127.

³⁵ Az 1760-as években a városi tisztújításokról a Magyar Királyi Kancellária számára felküldött jelentések visszatérően utalnak ilyen szabályra: MNL OL A 20. Pozsony esetére: Tóth 2009: 133.

³⁶ Tóth 2005: 126–127. Az alapításról lásd az egyleti titkár által írt korabeli munkát: Ballus 1833. Pozsonyban egyébként az 1837-ben megalakult kaszinó vezetésében is megmutatkozott a törekvés a paritásra: az alapításkor a három egyesületi igazgató közé egy főnemest, valamint egy-egy evangélikus, illetve katolikus polgári kereskedőt választottak meg (Tóth 2009: 125).

lád élt ott.³⁷ Ez azért figyelemre méltó, mert a fővárosi kormányzások Budára költöztetését követően és a türelmi rendelet által megnyílt szélesebb érvényesülési lehetőségek nyomán a vezető pozsonyi evangélikus családok egy része elhagyta a koronázóvárost, és Pestre (vagy más városokba, köztük Bécsbe) települt, vagyis a pozsonyi német evangélikus gyülekezet elitje jelentős mértékben kicserélődött.³⁸ Ez tehát azt jelenti, hogy hiába tekintett vissza hosszú múltra az evangélikus polgárság jelenléte Pozsonyban, valójában – Pesthez hasonlóan – ott is döntően becsvágyó *homo novus*ok képezték az evangélikusság részéről a jótékony egyesület alapítói körét, így a helyi társadalomban az egyesületi buzgalom révén szerzett presztízs a szélesen felfogott társadalmi felemelkedés egyik területeként értelmezhető. Megmutatkozik ez abban is, hogy az egyesület által kezdeményezett, a városban a koldulás felszámolását célul kitűző akció keretében végrehajtott gyűjtésből az evangélikus lakosság milyen sajátos alakzatban vette ki a részét: az összesen 8813 konvenció forint bevételt eredményező gyűjtésen belül a közel 2500 felajánlásból a legalább 10 forint értékű 184 tétel között csak 27 érkezett evangélikus személytől, és ennek nagyobb súlyú része is a birtokos nemességtől vagy első generációs pozsonyi polgár kereskedőktől származott.³⁹

TOVÁBBI EGYLETTÍPUSOK

Figyelemre méltó az 1848 előtti korszak legelterjedtebb egylettípusa, a kaszinó esetében is a lutheránus egyházhoz tartozók részvétele. A legjobban feldolgozott és egyben a többinek is mintaként szolgáló pesti esetében rendelkezésre áll

³⁷ Nemcsak a választmányba az evangélikusok részéről bekerült pap, Samuel Stromszky harmadik lelkész nem született helyi családban (ami az egyháziak esetében általános jelenség), hanem a hozzá hasonlóan bazini származású, korábban magán-nevelőintézetet működtető Johann von Blaskovits (egyleti „pedagógiai felügyelő”) és a szintén szomszédosnak számító Modorban született Paul von Ballus borkereskedő (egyleti titkár), továbbá az egyesületben számvevőként is szerepet vállaló, győri hátterű Mathias von Habermayer nagykereskedő és a nagyszebeni Simon Peter Weber nyomdász és városi tanácsnok sem. Vagyis az alapítás idején az evangélikus választmányi tagok közül csak Andreas Samuel Royko nagykereskedő és az egyik egyleti orvos tisztségét is betöltő Gottfried Würtzler volt pozsonyi gyökerű, ám az utóbbi egy másik értelemben szintén a mobilitást képviselte: felmenői szücs (tehát polgári) mesterségével szakítva orvosi végzettséget szerzett, és épp az egyesületalapítás időszakában (1831 januárjában) vette feleségül a lányát Moson vármegye alispánja, Torkos Mihály, ami jókora társadalmi rangemelkedést jelenthetett Würtzlernek.

³⁸ Tóth 2016.

³⁹ Jahresbericht 1837. A lutheránus lakosság részéről a legnagyobb tétel a széleskúti születésű Adam Jurenák és a Nürnberg környékéről bevándorolt Ulrich Andreas Sperl terménykereskedőktől (50-50 pengőforint) érkezett az egyesület pénztárába, az alapításkori választmányi tagok közül Habermayer 16, Blaskovits 10 forinttal járult hozzá a szegények segélyezésének költségeihez (Weber 6, Ballus, Royko és Würtzler 5-5, Stromszky 4 forintot ajánlott fel). Ezeket az összegeket jelentősen felülmúlta a rendszeresen a városban tartózkodó katolikus főnemesség (Grassalkovits herceg, Batthyány, Esterházy és Zichy grófok stb.) által adott 50–100 pengőforint, valamint a katolikus egyházi intézmények által vállalt hozzájárulás (különösen a társas káptalan által nyújtott 320 forint).

majdnem – egyetlen hiányzó évtől eltekintve – az összes tagnévsor, és bár a hivatalos nyomtatványok nem utalnak felekezeti hovatartozásra, az 1836–1837-es gyülekezeti tisztújítás idejéből fennmaradt névjegyzékkel összevetve lehetséges a lutheránusok részvételi hányadát megítélni.⁴⁰ Ebből megállapítható, hogy az 1848 előtt felvett 1013 személy közül legalább 62 a pesti evangélikus gyülekezetnek volt a tagja, ami felülreprezentáltságot jelez a városi lakosságra jellemző 2,1 százalékhöz képest.⁴¹ Éppennyire fontos, hogy ez a kör – akárcsak maga a gyülekezet – társadalmilag igen heterogén, s e társadalmi mozaiknak fontos eleme a Pesthez közel birtokos és a városhoz kötődő, csekély számú főnemesség (a Podmaniczky és Prónay bárói nemzetségek tagjai), a türelmi rendelet nyomán országos pozícióba került *benepossessionatus* köznemesi kör (Ambrózy Lajos helytartótanácsi tanácsos, Szirmay Ádám királyi táblai bíró), a születő pesti „fővárosi” szellemi életben szerepet játszó köznemesek sora (Kubinyi fivérek, Döbrentei Gábor, Benyovszky Péter), de nagyszámú, polgári jellegű tevékenységből megélő személy is. Az utóbbi csoport vonatkozásában kiemelendő, hogy miközben az 1828-as névkönyv még csak 201 tagot sorol fel, ebben már megtalálható Gömör Károly patikus, Friedrich Kappel és Johann Georg Sartory nagykereskedők neve, akikhez 1829-ben Karl Lichtl („műkereskedő”, később cukorgyár-alapító) és Otto Wigand (könyvkereskedő), 1834-ben Friedrich Liedemann, 1835-ben Leopold Guggenberger, Nádasy (azelőtt Trsztyánszky) István, Raits József és Ludwig Vogel kereskedők, valamint Heckenast Gusztáv (könyvkereskedő) csatlakoztak – a teljesség igénye nélkül sorolva a Casinóba tagnak felvett evangélikus, polgári személyeket.

Míndez egyrészt amiatt jelentős, mert az eredetileg Széchenyi és főnemesi baráti köre által alapított pesti Nemzeti Casino az 1830-as években fokozatosan nyitott az arisztokrácia alatti társadalmi rétegek irányába: 1828-ban 12 fő (5%), az 1829–1834 közötti „ciklusban” felvett 312 új tag közül 25 fő (8%), az 1835–1840 között befogadottak körében pedig 46 (18%) kötődött a polgári megélhetéshez – miközben a köznemesi-úri rendhez sorolhatók részaránya folyamatosan 52% körül ingadozott.⁴² Másrészt ezt a kört közelebből megvizsgálva feltűnő, hogy a felsoroltak nagyobb részének neve egyúttal a – Pulszky Ferenc szerint egyfajta polgári ellenkaszinóként megszervezett – Kereskedői Casino tagjai között is felbukkan. Az utóbbi egyesület esetében kiemelendő, hogy megalapítása egy bonyolult szervezetszoport részét képezte, amelynek tagja volt a Keres-

⁴⁰ A kaszinói névkönyvekre és az adatbázis (az ittenihez képest más szempontú) elemzésére: Tóth 2011. A gyülekezet névsora: EOL PE I.a.55.

⁴¹ Habár a városi népességarány a források megbízhatóságának problémái miatt ennél mélyebb vizsgálatot igényel, kiindulópontként valószínűleg elfogadható a várostörténeti monográfia 1831-re vonatkozó adata, mely szerint a 63 036 fős népességből 1338 volt evangélikus (Nagy L. 1975: 397).

⁴² Tóth 2005: 149. A székház építésére alakult kör első elnöke eleinte az (ekkor már 71 éves) idősebbik Liedemann volt, akinek a helyére még 1827-ben (a nála jelentősen fiatalabb, Pesten 1813-ban polgárjogot szerzett) Sartory lépett, és ettől kezdve folyamatosan ő képviselte a szervezőket az alapítás és az építkezés során (Pólya 1896: 382, 385).

kedelmi Testület székházát működtető részvénytársaság és a tőzsde előzményének tekinthető Kereskedelmi Csarnok is, és hogy e szervezetek kapcsolatát jól bizonyítja a vezetői kör nagyfokú átfedése.⁴³ E kör összetételét megvizsgálva feltűnő, hogy a Kereskedelmi Csarnok választmányának kilenc tagja közül három fő – Friedrich Liedemann, Sartory és Heckenast – volt evangélikus (köztük Sartory az elnök), és ugyanez a három személy egybeesik a részvénytársaságot működtető tízfős választmány lutheránus tagjaival, akik egyúttal a Kereskedelmi Casino választmányának hat evangélikus tagja közt is megtalálhatók (rajtuk kívül még Guggenberger, Friedrich Fröhlich és Christian Fuchs).⁴⁴ Ha mindezt egybevetjük azzal, hogy az említett személyek egyben a hagyományos szabad királyi városszervezet külső tanácsi funkciót betöltő intézményében, a választott polgárságban is tagságot szereztek, akkor világosan látszik, hogy létezett egy olyan evangélikus nagykereskedői mag Pesten, amely a város közéletében a szűken vett szakmai sikerein túl is képes volt társadalmi elismertséget szerezni, és ambicionálta a közéleti szerepvállalást.⁴⁵

Végül az evangélikus hátterű értelmiség természettudományos profilú egyesületekben játszott szerepét vizsgálom meg. Az 1837-ben kezdeményezett Buda-pesti Királyi Orvosegyesület, valamint az 1841-től működő Királyi Magyar Természettudományos Társulat (KMTT) és az ugyanabban az évben indult, laza, állandó tagsággal és szervezettel nem is rendelkező „magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései” éves rendszerességű rendezvénysorozat első pillantásra egymástól független szerveződések, sőt feltehetően rivalizáltak is egymással, ám a tagok személyi egybeesése ellentmond ennek a benyomásnak.⁴⁶ Ráadásul az egyszerre többen is szerepet vállaló lutheránus orvosok és patikusok személyi köre jelentősnek látszik, és egyben a hazai német evangélikus polgárcsaládok elitjéhez kapcsolódik.⁴⁷ A pesti egyetem orvosi karán működő doktorok által kezdeményezett orvosegyesületnek alapítása óta 1844-ig Mokossinyi Mihály orvos volt a pénztárnoka, aki Pesten az evangélikus gyülekezetnek volt tagja, és feltehetően az azonos nevű, armalista lelkészdinasztia leszármazottja, amely a 18. században leginkább alsó-magyarországi gyülekezetekben szolgált.⁴⁸ Ugyanennek az egyesületnek a vezetőségében fokozatosan lépett egyre feljebb – 1840-től titkári, 1841-től főtitkári, 1844-től alelnöki, 1846-tól 1862-ig elnöki tisztségre –

⁴³ Tóth 2005: 155–160.

⁴⁴ Tóth 2005: 253, amely a három intézmény 1836. évi vezetőségének táblázatba szerkesztett változata.

⁴⁵ A választott polgárság tagjait betűrendben közli: Schmall 1899: 142–162. Megjegyzendő, hogy Friedrich Liedemann, Sartory és Guggenberger is csak évekkal a casinói felvétele után (az előbbieket 1838-ban, az utóbbi 1843-ban) került be a választott polgárok közé, vagyis a pesti kereskedői közéletben játszott tevékeny szerepük a városi tekintélyük megalapozásához vezető út részeként értékelhető.

⁴⁶ Tóth 2005: 175–180.

⁴⁷ Az evangélikus felekezeti orvosok és természettudósok a természeti környezet „varázstalanításában” – racionális eszközökkel történő leírásában és megvizsgálásában – játszott szerepére: Tóth 2017: 112–115.

⁴⁸ Nagy I. 1857–1868: VII. 541.

az a Johann Wagner belgyógyászprofesszor, aki 1811-ben egy trencsényi háttérrel Komáromban letelepedett evangélikus polgár és mézeskalácsos-mester családjában született, 1832-től a bécsi egyetem orvosi karán tanult és szerzett diplomát, majd Pestre kerülve az itteni lutheránus egyházhoz csatlakozott.⁴⁹ A természetvizsgáló vándorgyűlések résztvevőinek állandóan változó körén belül egyrészt az érdemel figyelmet, hogy a szervezésben – a mindig a helyi vezető notabilitás (arisztokrata főispán vagy püspök) által betöltött elnök helyett – főszerepet vállaló alelnöki tisztséget folyamatosan az országos szellemi élethez tartozó evangélikus nemesurat (Kubinyi Ágostont, illetve Pulszky Ferencet) találunk. Ennél fontosabb azonban, hogy a résztvevők körében jelentős számban azonosíthatók a szabad királyi városok evangélikus polgári elitjéhez tartozó családok fiai.⁵⁰ Bár az evangélikusként azonosított személyek aránya valószínűleg nem meghatározó a teljes résztvevői körhöz mérve, ám az aktív szereplésük súlyára nézve valószínűleg jellemző adat, hogy az első, pesti gyűlésen az előadást is vállalók közt többségükben lutheránus orvosokat találunk, köztük az iglói születésű (és az előadását még nem magyarul, hanem latinul megtartó) Karl Fromholdot, Magda Károlyt és – a nevét csak 1849-ben Mereire magyarosító – August Schöpföt, és hogy a rendezvény szüneteiben bemutatót tartó orvosok is ebből a körből kerültek ki: Schöpf „kancsalszem műtétet” hajtott végre az érdeklődők előtt, Karl Nendtvich pedig kémiai kísérlettel nyűgözte le (magyarul) a publikumot.⁵¹ Végül, a KMTT esetében is érzékelhető az evangélikus polgárcsaládok jelentős súlyú jelenléte, amit példázhat az egyesület pénztárnoki posztját betöltő Jármay Gusztáv (1816–1896) pesti patikus személye – akinek apja, a kassai német evangélikus gyülekezetnek lelkészeket és világi felügyelőt adó, armalista családban született Joseph Ochs kereskedő 1830 előtt magyarosította a nevét –, és a főleg a pesti vásárookra időzített bemutatók során aktív további személyek.⁵² Ha ehhez hozzátesszük, hogy a szintén egyesületi keretek között megalapított szegénygyermek-kórház kezdeményezője a győri evangélikus mészárosmester fiaként született,

⁴⁹ Születésére: MNL OL X 10507. Bécsi iskolázására: Szögi 2013: 178.

⁵⁰ Például a pécsi gyülekezetet megalapító, késmárki posztós családban született Karl Nendtvich patikus, akihez az 1845-ös pécsi gyűlésen még három fia (két gyógyszerész és egy mérnök) is csatlakozott, a már említett Jurenák pozsonyi nagykereskedő Pesten gyógyszerészként működő, Joseph nevű fia, valamint a Boor, a Czilhert, a Liedemann, a Mauksch, a Mályusz, a Moisisovich, a Nehrer, a Rombauer, a Schulek, a Szontagh, a Szuchy, a Wagner és a Zípsér családhoz tartozó orvosok, gyógyszerészek és mérnökök. A tisztikart és az összes vándorgyűlés teljes névsorát közli: Chyzer 1890.

⁵¹ *Orvosi Tár* Új folyam 1. 23. (1841. június 6.) 353–358. A szintén pesti gyülekezeti tag Fromhold származására: Hőgyes 1896: 238. Fromhold a kiegyezés utáni években egy ideig a német gyülekezet inspektori tisztségét is betöltötte (Doleschall 1887: 174).

⁵² Kassai ev. ker. akv. 1830. A tagok közt találjuk a korábban említett Würtzler pozsonyi orvos Pestre települt gyógyszerész unokaöccsét, a helyi gyógyszerésztisztület későbbi elnökét, Wilhelm Würtzler, valamint Joseph Jurenákot, Karl Boort és azt a Garay Sámuel, aki feltehetően a gyülekezet egyik első taga, az 1786-ban polgári jogot szerzett, lőcsei származású Garay Sámuel kereskedő közeli rokona volt. A felsoroltak mind azonosíthatók azonos nevű, a pesti gyülekezetben 1836-ban tag személyekkel. A KMTT történetére: Kátai 1866.

majd Pestre települve elsőként ortopédiai intézetet alapító August Schöpf volt, később pedig segédorvosa, az iglói gyökerű, a családnevét Bockról magyarosító Bókay János vette át az intézmény vezetését, akkor azt látjuk, hogy a Pestre települt lutheránus orvosok egyszerre töltötték be kimagasló szerepet a közegészségügy szervezésében, a tudományos eredmények népszerűsítésében és a természet-tudományos profilú egyesületek megszervezésében.

EGYESÜLETI AKTIVITÁS ÉS TÁRSADALMI HÁLÓZATOK

Bármennyire is heterogén az itt csak vázlatosan és csak néhány látványos példára szorítkozva bemutatott egyesületi részvétel mind az egyes egyetek tematikus profilja, mind az említett személyek aktivitásának módja szempontjából, a felsorolt példák alkalmasak bizonyos következtetések levonására. Jól látszik, hogy Pesten egy igen kis létszámú közösség – a néhány női nevet is tartalmazó 1836-os gyülekezeti névsor szerint alig 166 fős evangélikus kör – számarányát jelentősen meghaladó szerepet töltött be az egyesületi szerveződésben, és bár nincs az evangélikus polgárság által lakott más városokról hasonlóan részletes adatunk, de – a szabadkőművesség társadalmi háttéréről megrajzolt kép alapján – valószínűsíthetően a régi lutheránus központokban is magas aktivitást fejtett ki ez a társadalmi kör. Igaz, több okból sem lehetséges ellenpróbát tenni, részint mert a katolikus polgárcsaládokra nézve nem végeztek hasonló, családtörténeti szintű alapkutatásokat, részint pedig mert az egyesülettörténet szempontjából kulcsfontosságú források csak roppant hézagosan állnak rendelkezésre, így ismereteink szükségszerűen mozaikosak maradnak a jövőben is. Ennek ellenére megkockázatható, hogy az evangélikus polgárság kiemelkedő szerepet vállalt a korszakban újszerűnek tekinthető társadalomszerveződési forma adaptációjában.

Mindez azért jelentős fejleménye az újkori hazai társadalomtörténetnek, mert egyik kulcseleme annak a szélesebb folyamatnak, amelyet az 1990-as években a polgárosodás fogalmával igyekezett leírni a kutatás. A fogalom pontosításához jelentős mértékben hozzájáruló Benda Gyula a polgárosodás aspektusai között kiemelte az individualizációt, amelyhez kapcsolódóan „az egyetek, a társasági és a családi élet új formáit” hangsúlyozta.⁵³ Jelen kontextusban arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy a rendi társadalom kereteinek oldódásával a városi polgárságnak – a társadalmi felemelkedés terén ambiciózus, ám vagy felekezeti kisebbségi helyzetükből adódóan, vagy bevándorlóként a hagyományosan tekintélyt adó polgári pozíciókba való bejutásban korlátozott – evangélikus tagjai az egyesületi szervezeti forma révén tudtak a városi közösségekben tekintélyt szerezni. Ez azonban önmagában nem magyarázza meg az itt vizsgált csoport gyors bekapcsolódását az egyleti mozgalomba.

⁵³ Benda 2006 [1991]: 344.

Valószínű, hogy a mintaközvetítés során fontos szerepet kapott az említett személyeknek a másutt töltött iskolaévekhez és egyéb, az utazásaikhoz kapcsolódó személyes tapasztalata, és esetleg a levelezéshez kapcsolódó tájékozódása. Ilyen hatásokra utal legalábbis Abafi, amikor a pesti szabadkőműves-páholy megszervezése kapcsán azt hangsúlyozza, hogy Liedemann és egy társa bécsi páholyból érkezett, és az erdélyi szász szabadkőművesség kialakulásánál is vélhetően szerepet játszott az alapítók jenai és erlangeni egyetemjárása és az ott és akkor szerzett tapasztalataik.⁵⁴ A pesti jótékony nőegylet esetében Schedius bécsi kapcsolatait feltételezhetjük ugyanígy. Valószínű, hogy a személyes levelezések felkutatása és filológiai vizsgálata újabb érveket hozhat majd ebben a kérdésben. Létezik azonban egy olyan vizsgálati módszer, ami – igaz, csak közvetve – alátámaszthatja az egyleti szerveződés iránti fogékonyság feltűnően gyors elterjedését.

Az egyesületekben aktív személyek közötti, az egyleti aktivitást időben megelőző különféle kapcsolatok megléte hozzájárulhat ugyanis annak igazolásához, hogy ezek az ismeretségek számítottak az egyleti tagság rekrutációjában. Az ilyen ismeretségek közé sorolható elvben a diáktársi ismeretség – különösen a lakóhelytől távoli közegben –, de ennél általában könnyebben rekonstruálható kapcsolathálót képez a rokonság rendszere. Ez a jelenség a legjobban a pesti jótékony nőegylet esetében igazolható. A korábban felsorolt aktivisták közül hárman is sógornői viszonyban álltak egymással, aminek az a gyökere, hogy az 1770-es években Pozsony-Váraljára, majd onnan Pozsonyba települt, de ruszti születésű Johann Georg Birnstingel (?1746–1831) nürnbergi árus, kereskedő nagyszámú gyermeke közül hárman is Pestre települtek a századforduló környékén. A győri születésű Raits Sámuel (sz. 1765) kereskedő 1795-ben kapta meg a polgárjogot Pesten, majd a rákövetkező évben vette feleségül Pozsonyban Birnstingel legidősebb lányát, Barbara Katharinát, és ezt a párt 1808-ban Christina Elisabeth Birnstingel és férje, Karl Freyburg, majd 1814-ben az ifjabb Johann Georg Birnstingel és neje, Christina követte (a dátumok a polgári cím megszerzésére utalnak). A férfiak mind a Váci utcán boltot nyitó kereskedők. Mindez azért jelentős számunkra, mert a három feleség egy évtizeddel később a nőegylet aktív körében bukkant fel. Ám ez a kapcsolatháló ennél is kiterjedtebb, ugyanis Raits feltehetően régebb óta személyes kapcsolatban állt a nőegyletet utóbb megszervező Schediussal, mivel bátyja, Raits Pál lelkész Győrben 1790-ben kötött házassága alkalmával a völegény tanújának szerepét Schedius apja, a győri evangélikus városi tanácsnok, Christoph Schedius (1738–1806) látta el. Ráadásul Schedius a Gömör családdal is rokoni kapcsolatban állt: a pesti professzor egyik sógora, Torkos Pál a győri, majd pozsonyi Gömör nemesített orvosdinasztia leszármazottja volt.⁵⁵ E családi háló felgöngyölítése nyomán úgy tűnik, hogy

⁵⁴ Abafi 2012: 280.

⁵⁵ A győri evangélikus egyház anyakönyvei (MNL OL X 3845): 1790. február 11. Paul Raits és Sophia Habermayer házassága; 1796. május 10. Torkos Pál és Clara Schedius házassága. Egy másik típusú közeli kapcsolatot sejtet a felmenőknek a győri egyház vezetésében játszott szerepe: a türelmi rendelet után újjraalapított gyülekezet konventjében az 1780-as években

a nőegylet evangélikus polgári magja mögött egy Schediushoz kötődő, győri eredetű kapcsolati rendszer állt, amely eredetileg persze a rokonok pesti megtelepedését segíthette elő (Gömöry Károly 1804-ben megszerzett pesti polgári jogállásában is szerepet játszhatott), de immár pesti lakosként a jótékony nőegylet megszervezésénél is gyümölcsözőnek bizonyulhatott. Egy másik, a családi kapcsolatokhoz kapcsolódó szerkezet, amikor (jellemzően a nőegyletekben) a meny folytatja az anyós szerepét. Az ilyen intergenerációs szerepátadásra a Liedemann család lehet a példa: a gyülekezeti kurátor Johann Samuel Liedemann felesége, Julianna Herrmann (?1768–1834) az alapítástól legalább 1831-ig működött aktivistaként a nőegyletben, ám menyje – Friedrich Liedemann felesége, Rosa Riecke (1796–1884) – már az 1823-ban kiadott egyleti beszámolóban felbukkan mint választmányi tag, és jóval később (1860-tól), a gyülekezet árvaegyletének női választmányát vezetve hasonló polgári karitatív tevékenységben vállalt vezető szerepet.⁵⁶

Igaz, a rokoni kapcsolat megléte csak formális keret, és nem árul el sokat a viszony intenzitásáról, jellegéről, kölcsönösségéről és előjeléről sem. Ám az egyleti életben aktív evangélikus polgárságon belüli családi kapcsolatok magas aránya mégis azt sejteti, hogy van összefüggés a magánéleti (családi) kapcsolatok és az intézményesült társadalomszerveződés e modern formációjának terjedése között, legalábbis az evangélikus polgárság világában. A szerencsés forrásadottságoknak köszönhetően a pesti gyülekezetben a kérdéses kapcsolati viszonyok ennél is több réteget rekonstruálhatjuk, amelyek esetében személyes kapcsolat, egyéni közéleti aktivitás és csoporthierarchia összefüggéseit vélelmezhetjük a közösségen belül. A pesti evangélikus egyházzal ugyanis fennmaradtak a névsorok a gyülekezeti tisztségek betöltőiről, az 1834 és 1839 közötti évekről pedig öt tisztújítási jegyzőkönyv is, amelyekből a presbitériumba be nem került jelöltek neve és a szavazatszámok is megismerhetők.⁵⁷ Ebből az adatsorból kiolvasható, hogy igen nagy az egybeesés a gyülekezeti vezetői szerepet kereső és vállaló (és az e tisztségek mögötti, szavazatszámokban mérhető tekintély), illetve az egyesületi életben betöltött posztok között.⁵⁸ Emellett az is megfigyelhető, hogy a nem

---

Gömöry Dávid orvos (Gömöry Károly nagyapja) és Christoph Schedius ügyvéd is tagok voltak, például az 1783. május 5-i ülés jegyzőkönyvében a névsor velük (mint fő- illetve alinspektorral) kezdődik (RMEGYL B2 Fragmenta Protocollum Conventus Ecclesiastici Aug. Conf. Jaurin., 1782–1809. [oldalszámzás nélkül]).

⁵⁶ Zászkaliczky 2011: 176. A tanulmányban részletesen nem érintett pozsonyi kaszinó esetében legalább nyolc olyan kapcsolatot sikerült azonosítani, amikor két evangélikus tag között sógori vagy após-vó kapcsolat állt fenn.

⁵⁷ Doleschall 1887: 173–175; EOL PE I.a.55.

⁵⁸ Néhány példa: 1834-ben Schediust a fő egyházi és iskolai felügyelői posztra választották meg, Raits Sámuel ugyanekkor a gyülekezet magyar közösségének alinspektori tisztségére kapta a legtöbb szavazatot, Gömöry a pesti főkurátor pozícióját viselte, majd 1839-ben rokona, Karl Krauss vette át ezt tőle. A hat főt érintő, és a tisztújításokon rendszeresen cserélődő német presbitériumi helyekben többek közt Kappel, Sartory, Guggenberger és Fromhold nevével találkozunk, továbbá az e tanulmányban nem említett, szintén egyleti szervezetben létrehozott Testgyakorló

szigorúan vett egyleti keretek között működő városi szerveződésekben is aktívak voltak a már több alkalommal említett kulcsszereplők.⁵⁹

A felsorolt személyi egybeesések alapján megítélésem szerint érdemes megfontolni, hogy a korabeli egyesületek rekrutációjának gyakorlatára mennyire tekinthető általánosan érvényesnek az a liberális szemléletű ábrázolás, amely a szabad be- és kilépésről saját maga dönteni képes *egyéneket* tekinti az egyleti élet „sejtjének”. Az itt bemutatott kép nyomán úgy tűnik, hogy – legalábbis az olyan speciális esetekben, mint a német evangélikus polgárságé – a hasonló kulturális hagyományban szocializálódott és egymáshoz személyi (és ezen belül gyakran családi) kapcsolatokkal kötődő *személyek csoportjai* feltehetően szerepet játszhattak, mint összetartó magok, a különféle városi szervezetek létrehozásának és irányításának folyamatában. Azt azonban az itt vizsgált forrásokból és ezekkel a módszerekkel nem tudjuk megállapítani, hogy a hasonló irányba mutató törekvések háttérben mekkora szerep jutott a közös értékrendre visszavezethető kulturális elemeknek, és mekkora az – épp csak az emancipálódás egy közbülső fázisában lévő felekezeti kisebbség sorsával összefüggő – státuszkompenzációs igyekezetnek mint lehetséges csoportstratégiának. A mélyebb értelmezéshez szükséges ego-dokumentumok híján a kapcsolatháló meghatározó szerepének megfigyelésével és valószínűsítésével kell megelégednünk.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1202.cc. Pest város tanácsának iratai. Végrendeletek és hagyatéki leltárak, 1695–1873.

IV.1209. Pest Város Szegényházi Bizottmányának jegyzőkönyvei, 1833–1875.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

Pesti Egyház (PE), 1789–1895.

Győr Város Levéltára (GYVL)

IV.1056.a. Tanácsülési Jegyzőkönyvek, 1845.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 20. A Magyar Kancellária regisztraturája, 1618–1770.

A 57. Magyar Kancellária. Királyi Könyvek, 1527–1867.

Iskola igazgatója, egyben a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület választmányi tagja, a dohány-nagykereskedő Christian Fuchs nevével (Tóth 2005: 99, 167–168).

⁵⁹ A nőegylet által 1831 után a városvezetésnek átadott intézmények működéséért felelős Szegényházi Bizottságban ott találjuk Schediust, Gömöryt és Liedemannt (BFL IV. 1209. 1. köt.). A vármegye védnöksége alatt működő vakok intézetének vezetésében pedig az alkurátor Gömöryn és a választmányi tag Schediuson és Kappelen kívül az a Lissóvenyi László ügyvéd vállalt még szerepet (szintén a nyolctagú választmány tevékenységében), aki a pesti evangélikus gyülekezetben a német alinspektori tisztséget töltötte be 1834-ben, és 1831 óta a Nemzeti Casinónak is tagja volt (Blaskovits 1837: 96).

Mikrofilmtár. A pozsonyi (X 7770) és az eperjesi (X 9483) német evangélikus egyház, illetve a pesti Deák téri (X 2137), a győri (X 3845), a nagyszombati (X 7777), a selmecbányai (X 9482) és a komáromi (X 10507) evangélikus egyház anyakönyvei. Ráth Mátyás Evangélikus Gyűjtemény Levéltára, Győr (RMEGYL)

B. Konventjegyzőkönyvek, 1763–1990.

Štátný Archív v Trnave (Nagyszombati Állami Levéltár, ŠAT)

I. f/1. Matricula Civium Tyrnaviensium, 1708–1892.

Ecclesiastica, Acta A catholicorum, 1558–1728.

- Ballus, Paul von 1833: *Geschichte der Entstehung und Gründung des Waisenhauses in der k. freyen Krönungstadt Pressburg*. Pressburg.
- Blaskovits, Johann von 1837: *Pesther und Ofner Wegweiser. Kalender für das Gemein-Jahr 1837*. Pesth.
- Csaplovits, Joannes 1820: *Schematismus ecclesiarum et scholarum Evangelicorum Augustanae Confessionis in inchoato Regno Hungariae addictorum*. Pest.
- Doleschall, Alexander Eduard 1887: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde A.C.* Budapest.
- Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. Budapest.
- Kollár, Joannes 1838: *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. Aug. Cong. in Hungaria*. Pest.
- PJNE 1818: *Ausweis über den bestand des wohlthätigen Frauen-Vereins in Pesth während des ersten Jahres, vom März bis letzten März 1818*. Pesth.
- PJNE 1834: *Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jótévközi Intézetekről, azoknak belső elrendeltetéséről és fenn-állásáról, 1817diki martius elejétől, 1833diki september végéig*. Bécs.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem és korom*. (S. a. r. Oltványi Ambrus.) Budapest.
- Szögi László 2013: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848*. Budapest.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abafi Lajos 2012: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. (Az 1900-as első megjelenés hasonmás kiadása.) Budapest.
- Bácskai Vera 1989a: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás – módszertan*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) Gyula, 10–20.
- Bácskai Vera 1989b: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest.

- Balogh Piroska 2007: *Ars scientiae: közelítések Schaedius János Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen.
- Benda Gyula 2006 [1991]: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 341–349.
- Blumin, Stuart M. 1989: *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760–1900*. Cambridge.
- Chyzer Kornél 1890: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely.
- Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. 165–178.
- Egry Gábor 2002: A brassói és a nagyszebeni általános takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835–1848. *Századok* (136.) 6. 1261–1293.
- Eöry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Fabiny Tibor 2000: *Az első kövek. A gyülekezetet, templomot és iskolát építő pesti evangélikusok története, 1787–1811*. Budapest.
- Fábri Anna 1987: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*. Budapest.
- Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.
- Gall, Lothar (Hg.) 1991: *Vom alten zum neuen Bürgertum. Die mitteleuropäische Stadt im Umbruch, 1780–1820*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 3.) München.
- Gyömrei Sándor 1957. A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 12. 197–277.
- Hardtwig, Wolfgang 1984: Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinswesens in Deutschland, 1789–1848. In: Dann, Otto (Hg.): *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. München, 11–50.
- H. Balázs Éva 2005 [1977]: Szabadkőművesség a 18. században. In: H. Balázs Éva: *Életek és korok. Válogatott írások*. (Szerk. Krász Lilla.) Budapest, 146–157.
- Hein, Dieter 1993: Die soziale Konstituierungsfaktoren. In: Gall, Lothar (Hg.): *Stadt und Bürgertum im Übergang von traditionellen zur modernen Gesellschaft*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 4.) München, 151–182.
- Hógyes Endre 1896: *Emlékkönyv a budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*. Budapest.
- Kátai Gábor 1866: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története alapításától fogva máig*. [Pest.]
- Morris, R. J. 1990: Clubs, societies and associations. In: Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*. Vol. 3. Cambridge, 395–444.
- Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1790–1848. Társadalom. In: Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Budapest, 373–426.

- Ö. Kovács József 2004: *Az újkori német társadalomtörténet útjai*. Debrecen.
- Pajkossy Gábor 1993: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (4.) 4. 103–109.
- Pólya Jakab 1896: *A pesti polg. kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története*. Budapest.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. I–II. Budapest.
- Szentesi Edit 1997: Josef Daniel Böhm Parthenón-fríze. A Fejérváry-gyűjtemény az eperjesi Pulszky-házban. In: Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Budapest, 56–69.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2011: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulmányai. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 45–56.
- Tóth Árpád 2016: Elvándorló polgárok: az evangélikus polgárság fluktuációja és társadalmi profilváltása Pozsonyban 1780 és 1880 között. Előadás a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2016. évi gödöllői, *Mozgás és átalakulás: a migrációs és társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései* című konferenciáján. (Kézirat.)
- Tóth Árpád 2017: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: Gyulai Éva – Tasi Réka (szerk.): *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Miskolc, 96–123.
- Zászkaliczky Péter 2011: Protestáns együttműködés az elnyomás idején (1849–1860). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten*. Budapest, 165–188.
- Zerback, Ralf 1997: *München und sein Stadtbürgertum. Eine Residenzstadt als Bürgergemeinde, 1780–1870*. (Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert. Band 7.) München.

Bódán Zsolt

A Békéscsabai Casinó a reformkorban

Az elmúlt évtizedekben, különösen a rendszerváltás utáni időszakban, megélenkült hazánkban a civil társadalom története iránti érdeklődés. A kérdést országos szinten vizsgáló, összefoglaló munkák mellett¹ megjelentek egy-egy térség vagy település civil önszervezését társadalomtörténeti szempontból elemző kutatások eredményei is,² miközben a makroszinttől a mikro felé haladva jutott el a kutatói érdeklődés az egyesületek sok szempontú, belső működését, társadalmi beágyazottságát is vizsgálat alá vonó kérdésfeltevésekig.³ Ez utóbbi, mikroszintű vizsgálatok jelentősége elsősorban abban áll, hogy általuk megismerhetővé válik, „az egyleti tevékenység során hogyan konstruálódnak a társadalmi viszonyok, az egyének milyen viszonyban állnak egymással, mi valósul meg a szakirodalomban feltételezett demokratizmusból, mit jelent a gyakorlatban a »rendi határok átlépése«.”⁴

Egyetlen konkrét egyesület, a reformkori Békéscsabai Casinó⁵ fókuszba állításával jelen tanulmány is ez utóbbi szempontoknak igyekszik megfelelni. Mikroszintű vizsgálat keretében, esettanulmány formájában mutatja be egy vidéki kaszinó működésének jellegzetességeit az 1848-as forradalmat megelőző években. Részletesen foglalkozik az egyesület alapításának körülményeivel, az alapításkor megfogalmazódó célkitűzések és szellemiség gyakorlati megvalósításával, a kaszinó szervezeti felépítésével, a vezetés módszereivel és technikáival, valamint a tagság társadalmi összetételével és tagfelvételi gyakorlatával. Vizsgálja továbbá az egyesület működésének tárgyi-dologi feltételeit (épület, felszereltség, gazdálkodás), és a könyvtárat, illetve a hozzá kapcsolódó olvasási kultúrát is bemutatja.

A kutatás elsődleges forrását a Békéscsabai Casinó 1842–1848 között vezetett jegyzőkönyve jelenti, de emellett a korszak más típusú levéltári dokumentumaira és a korabeli sajtó kapcsolódó híradásaira is támaszkodik az elemzés.

A KASZINÓ MEGALAPÍTÁSA, CÉLJAI, ESZMEISÉGE

Az 1830-as, 1840-es években Békés megyét is elérte az az egyesületalapítási hullám, amely Széchenyi híres kaszinóalapítása nyomán végigvonult az országon.⁶

¹ Pór (szerk.) 1988; Reisz 1988; Pajkossy 1993a, 1993b; Eöry 2017.

² Bősze 1997; Dominkovits 1994; Tóth 2005; Erdész (szerk.) 2018.

³ Murányi 1993; Tóth 1998.

⁴ Tóth 2001: 51.

⁵ Amennyiben a konkrét egyesületre utalunk, a forrásként használt jegyzőkönyvben szereplő „Casinó” írásmódot használjuk a szövegben, más esetekben, amennyiben általában az egyesület-típusra utalunk, a „kaszinó” írásmóddal élünk.

⁶ Pajkossy 1993a: 7; Fülöp 1978: 95–100; Eöry 2017: 811–817.

Ennek keretében a megye valamennyi fontosabb településén megalakultak az első olvasó-, illetve társalkodóegyletek. Legelőbb Békésen jött létre olvasótársaság 1831-ben, melyet 1840-ben kaszinóalapítás is követett a városban, míg a megye első „valódi” kaszinójának létrehozásával Orosháza büszkélkedhetett 1835-ben. Hat évvel később, 1841-ben a megyeszékhely Gyulán szervezték meg a kaszinót, amely elnevezése – Békés Megyei Kaszinó – és „rendszabálya” alapján már nemcsak a település, hanem az egész vármegye területéről remélte toborozni tagságát,⁷ majd 1848-ban szintén Gyulán olvasótársaság is alakult. Közben 1842-ben Békéscsabán, illetve 1844-ben (más források szerint már 1837-ben) Szarvason is létrejött a kaszinó, utóbbi településen két évvel később olvasótársaság is szerveződött. Ezek mellett a Mezőberényben 1845-ben felállított olvasótársaság tette teljessé Békés megye reformkori olvasó- és társalkodóegyleteinek sorát.⁸ Ahogy azt az előbbi felsorolás mutatja, a csabai kaszinó megszületésekor már több közvetlen megyebéli példa is állhatott az alapítók előtt, melyeken keresztül akár személyes tapasztalatokat is szerezhettek az egyesületi élet mibenlétéről.⁹

A jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyletalapításra irányuló konkrét szervezési munkálatok 1842 augusztusában indultak meg, mikor is négyfős választmány állíttatott fel az alapszabály kidolgozása, valamint az egyesületnek helyt adó ingatlanra vonatkozó bérleti szerződés előkészítése és a megfelelő bútorzat beszerzése céljából. A következő hónapban tartott választmányi ülésen, amellyel, hogy az egyesület tényleges alapításának határidejét is kitűzték, döntöttek az eredeti „Olvasó egyesület” elnevezés „Casinó” címre való változtatásáról is, mivel azt „az olvasási és mulatási kettős célnak” inkább megfelelőnek találták. Magára a hivatalos alakuló közgyűlésre és az első tisztikar megválasztására egy bő hónappal később, 1842. október 15-én került sor.¹⁰ Már az előkészítő munkálatokban oroszlánrészt vállaltak a helyi liberális ellenzék meghatározó személyiségei, Omaszta Zsigmond és Urszinyi Andor, akiknek többek között a település 1845-ös örökvltságában is irányító szerep jutott. Mindketten vezéregyéniségei voltak a kaszinó szabadságharcig tartó első korszakának, előbbi az 1847-ig évről évre újraválasztott elnökeként, utóbbi az egyesület legaktívabb, négy tisztújításon is megválasztott vezetőségi tagjaként.¹¹

Bár a kaszinó alapszabálya az egyesület céljairól nem nyilatkozik, az ülések jegyzőkönyveiben több erre utaló bejegyzést is találhatunk. Az alapítók egyrészt ön- és közművelésre vonatkozó célokat fogalmaztak meg, úgymint „olvasási és

⁷ MNL BéML V. A. 326.b.1. 12. dosszié. A Békés Megyei Kaszinó rendszabályai (1841. nov. 1.).

⁸ Bonyhádi Gyula megyefőnök jelentése a megyében 1849 előtt működő egyesületekről: MNL BéML IV.B.152. a./1. 61/1851. Az egyesületalapítások adatai: Pór (szerk.) 1988: 151–183; Fülöp 1978: 97–99; Hajnal 1878: 10.

⁹ Haan Lajos nevét például – aki a kezdetektől meghatározó személyisége volt a csabai kaszinónak – szintén megtaláljuk a békési kaszinó 1840-es tagnévsorában (Hajnal 1878: 10).

¹⁰ MNL BéML X. 58. 1. 9–11.

¹¹ Mindketten a Békés megyei nemesi-értelmiségi, honorációr réteg jellegzetes, aktív közéleti szerepet vállaló képviselőinek tekinthetők: jogi végzettség, uradalmi ügyészi állás, megyei hivatal és táblabírói cím. Rövid életrajzaik: Héjja 2009: 404–406, 498–500.

eszmecserélési komoly cél”, „a honi irodalom támogatása”, „a haza és külföld viszonyaival megismerkedni”, „mentől több olvasmányt a közönség elibe vinni”, „hasznos ismeretek terjesztése a felvilágosítás által”. Törekvéseik másik része arra irányult, hogy megfelelő hely és alkalom biztosításával, rendezvények, „kedélyvidító multság ‘s társalgás” szervezésével hozzájáruljanak a helyi társas élet felendítéséhez.¹² Ezekkel összhangban, mintegy az egyesület addigi működésére is reflektálva fogalmazta meg dr. Réthy Pál választmányi elnök a kaszinó hitvallását 1845-ben:

„A casinoi társulatok [...] egy egész városnak míveltebb közönségét mint egy-egy családba alakítván, a közös eszmecserére, elmesúrlódásra, és közremunkálkodásra tágabb mezőt nyújtanak. Azok által a közös erő egy kitűzött célra hathatósabban öszvemunkálódhatik, s így a casinók a legüdvösebb intézetek létrehozására, az erkölcsi erő és tudományosság kifejtésére mintegy magtárakul szolgálhatnak. [A tagok] a casinoi egyesületet mindenkoron, mint a szellemi kifejlődésnek hathatós emeltyűjét, mint a finomabb társalgásnak iskoláját, úgy tekintsék.”¹³

A reformkori társaskörökről a szakirodalomban kialakult általános képpel összhangban, a jegyzőkönyvek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a csabai kaszinó szellemiségét a hazafias érzés, a liberális ellenzékkel való eszmei azonosulás határozta meg. Konkrétan tetten érhető ez például az egyet hírlaprendeléseinek: „A tisztelt egyesület tagjai a haladási elvet vallják sajátjuknak, ahhoz képest a választmány kizárólag csak az eme elvet jelképpül viselő hírlapokat vélné megszerzendőnek.”¹⁴ Ennek megfelelően döntött például a választmány 1842 decemberében a német nyelvű lapok megrendelése kapcsán a „lipcsei közönséges hírlap” megszerzése mellett, „nem titkolhatván el azon sajnálatos érzést, melyet az ágostai közönséges hírlapnak a magyar érdekek elleni folyamatos harcza minden igaz hazafi kebelében gerjeszt”.¹⁵ Még szembetűnőbb ez a hozzáállás a *Pesti Hírlap* esetében, melynek előfizetését egy fél évre le is mondta a kaszinó, miután 1844-ben Kossuthot eltávolították az éléről, a választmány pedig megbízatást kapott, hogy „mihelyt annak hivatásos tudomásába jönne: Kossuth Lajos melyik hírlapba dolgozik? vagy pedig tulajdon hírlapja a szabadítékot megkapja é? azonnal Kossuth Lajos hírlapjára fizessen elő.”¹⁶

A könyvek vásárlásánál szintén világosan megjelenik az egyesületnek a nemzeti eszme mellett elköteleződése: „A casinoi könyvbeszerzésben a jó német műveket semmiképpen mellőzni vagy kirekeszteni nem akarja, azonban mégis a jó magyar műveknek mindenkor, hazafiúi kötelességénél fogva, elsőbbséget

¹² MNL BéML X. 58. 1. 9, 25, 63, 150.

¹³ MNL BéML X. 58. 1. 103.

¹⁴ MNL BéML X. 58. 1. 9–10.

¹⁵ MNL BéML X. 58. 1. 15.

¹⁶ MNL BéML X. 58. 1. 53.

ad.”¹⁷ További példaként említhető a kaszinói termék díszítése céljából az „érdemes honfiak arcképeinek beszerzésére” tett indítványa a választmánynak 1846-ból. Ez utóbbiak alatt egyébiránt a reformkor nagyjait értették a kaszinói tagok: Kossuth, Széchenyi, Deák, Wesselényi, Batthyány Lajos és Kálmán, Bezerédy István. Sőt ennek az esetnek a kapcsán az is kiderült, hogy a kaszinó a közteherviselés elvével is azonosult, szorgalmazván „oly férfiak arczképeinek meghozatalát, kik az adót nem csak elvileg fogadták el, hanem már földesúri birtokaiktól adót fizetnek is”.¹⁸

A KASZINÓ SZERVEZETE, MŰKÖDÉSE

A Békéscsabai Casinó szervezeti felépítése az egyesületi alapszabály révén rekonstruálható,¹⁹ míg a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján a szervezet működése, a feladatkörök, az egyes tisztségek és testületek egymáshoz való viszonya is megragadhatóvá válik. Az alapszabály IV. pontja a következőképpen rögzítette az egyesület tisztikarának összetételét: „Az egyesületnek van két elnöke, kik közül az egyik, mint egyesületi elnök a közgyűléseknél; a másik, mint választmányi elnök, a választmányi üléseknél elnökösködik; – továbbá egy jegyzője és egy levéltárnoka, egy ügyésze, ki egyszersmind rendbiztos is, egy pénztárnoka és ezeken kívül hét igazgatósági tagja.”²⁰ Ehhez képest annyi változás történt az évek során, hogy az 1844/45-ös évre két gazdával bővül a tisztviselek sora, illetve hogy a választmányban rendszerint csak 5-6 fő volt az elnök mellett, az alapszabályban rögzített 7 tagot egyetlen alkalommal sem választottak.

Az elnök volt a kaszinó legfontosabb tisztviseleje, nagy tekintélyű, a nyilvánosság előtt az egyesületet képviselő személy, ő vezette a közgyűléseket, szerepe azonban inkább formális volt, semmilyen külön jogosítvánnyal nem rendelkezett, a napi ügyvitelbe nem folyt bele. Jól mutatja ezt a sajátos elkülönülést az egyesület vezetésétől, hogy a választmányi üléseken, melyeken a választmányi tagok mellett a tisztikar többi tagja is rendszeresen szerepelt, az elnök soha nem jelent meg, így lényegében önként vonta ki magát az egyleti élet tényleges irányításából.

Az egyesület pénzügyeiért a pénztárnok felelt, ő gyűjtötte a tagdíjakat, intézte a kifizetéseket, kisebb ügyekben a választmány, nagyobbakban a közgyűlés jóváhagyásával. Tevékenységéről a féléves és éves elszámolás mellett havi írásos számadással is tartozott a választmánynak.

¹⁷ MNL BéML X. 58. 1. 104.

¹⁸ MNL BéML X. 58. 1. 140–143.

¹⁹ MNL BéML X. 58. 1. 3–7. A Békéscsabai Casinó alapszabálya a korszakban elterjedt mintákat követte, melynek alapját Széchenyi Pesti Casinójának az alapszabálya jelenthette, közvetlen előzménye pedig a Békés Megyei Kaszinó alapszabálya lehetett, mellyel nagyrészt szószerinti egyezést mutat a csabai alapszabály (MNL BéML V. A. 326. b./1. 12. dosszié. A Békés Megyei Kaszinó rendszabályai [1841. november 1.]).

²⁰ MNL BéML X. 58. 1. 3.

Az 1844/45-ös évben az egyesület önálló gazdálkodást folytatott, vagyis a más években bérbe adott játékjogot maga kezelte, így erre az évre két gazdával bővült a tiszttakar, akiknek elsődleges feladata a játékpénzek kezelése volt – amit közvetlenül a pénztárnok ellenőrzött –, de ebben az időszakban a kaszinói vagyron felügyeletével (dologi javak, leltárellenőrzés) is ők voltak megbízva. Tevékenységükről a választmánynak kellett elszámolniuk, melynek egyébként a tisztikar többi tagjához hasonlóan teljes jogú, szavazattal bíró tagjai voltak.

A rendbiztos-ügyész kettős feladatot töltött be: kötelessége volt egyfelől az illendő magaviselet felügyelete a kaszinóban, valamint az illetéktelen személyek eltávolítása a kaszinó termeiből, másfelől az egyesület jogi képvisellete, például az elmaradt tagdíjak „szóbeli pör” által történő behajtása. Nem meglepő módon ezt a tisztséget a reformkorban mindvégig jogi végzettségű személy látta el.

A levéltárnok az egyesület iratainak őrzése mellett lényegében a könyvtárosi feladatokat látta el. Az ő kötelessége volt a könyvtári állományról a naprakész leltár vezetése, valamint a kölcsönzések intézése is.

A jegyző elsődleges feladata a választmányi ülések és közgyűlések jegyzőkönyveinek vitele, valamint a kaszinó levelezésének bonyolítása volt. Már csak feladatából adódóan, ő is részt vett a választmányi üléseken, annak az ülnökhöz hasonlóan szavazattal bíró, teljes jogú tagja volt.

Az egyleti élet irányításában a tisztikar eddig bemutatott tagjai mellett két testületnek, a választmánynak és a közgyűlésnek jutott kiemelkedő szerep. Előbbi a napi ügyek vitelét, az egyesület folyamatos működését biztosította, döntési joggal bírt kevésbé jelentős kérdésekben, s kisebb összegű kifizetésekről is rendelkezhetett, a nagyobb horderejű kérdéseket pedig előkészítette a közgyűlés részére, valamint gondoskodott a közgyűlési határozatok végrehajtásáról. A választmány élén a választmányi elnök állt, ez lényegében az egyesület második legmagasabb pozícióját jelentette (az 1847-es tisztújításkor alelnökként szerepel). Az egyesület legaktívabb tagjaiként a korszak választmányi elnökei a csabai kaszinó életének legfontosabb személyiségei voltak. Az elnök mellett 5-6 ülnök (igazgatósági tag), valamint az egyesület tisztikara vehetett részt szavazati joggal a választmányi üléseken. A választmányi elnök kiemelt szerepét mutatja, hogy szavazategyenlőség esetén ő alkotta a mérleg nyelvét, vagyis ilyenkor kettőnek számított a szavazata. A folyó ügyek elintézésére (bál rendezése, bútorok vásárlása stb.) a választmány alválasztmányt jelölt ki, melynek tevékenységét el is számoltatta a soron következő üléseken. Az alapszabály szerint havi egy alkalommal, minden hónap első napján volt választmányi ülés, a gyakorlatban azonban sokkal rugalmasabban kezelték ezt a kérdést: bár minden évben legalább tíz alkalommal összeült a választmány, az ülések időbeli eloszlása nem volt egyenletes. Jellemző módon a nyári hónapok akár egyetlen tanácskozás nélkül is eltelhettek, miközben az év többi részében két-három is tarthattak havonta. Az 1845-ös évben például április és szeptember között egyetlen alkalommal sem ült össze a választmány a gazdálkodók és hivatalnokok temérdek munkájára hivatkozva, sőt javaslatba hozta, „hogy a nyári munka idő alatt, vagyis júni. júl. és aug. hónapokban ülések nem

tartódván, az szünidőszakká jelöltessék ki”.²¹ Ugyanezen év végén pedig arra vonatkozó határozati javaslat született, hogy a választmány rendszeres működésének biztosítása érdekében a tisztikar létszáma további két taggal egészíttessen ki, „mivel a választmányi tagok a gyűlésekre törvény szabta számban meg nem jelenvén, azokat halogatni, és így a Casino ügyeinek hátramaradást szenvedniök kellett.”²²

A közgyűlés volt az egyesület legfontosabb döntési fóruma, melyen minden részvényes (egyesületi tag) megjelenhetett, és ahol minden tag egyenlő szavazattal rendelkezett. Az egyesületi elnök vezetésével ült össze, alapszabály szerint évente négy alkalommal. Az első minden évben a tisztújító közgyűlés volt, amelyen az egyesület adott évi tisztikarát megválasztották. Emellett a közgyűlés döntött az alapszabály módosításáról, hagyta jóvá az új tagok felvételét, illetve határozott a nem megfelelő magaviseletű tagok kizárásáról, ellenőrizte a pénztárnok korábban választmány által már jóváhagyott beszámolóját, és általában határozott a fontosabbnak ítélt ügyekben a választmányi ülések jegyzőkönyvének átvizsgálása után. Bár az alapszabályban lefektetett elvek szerint a közgyűlés és választmány viszonya és jogköre egyértelműnek tűnik – a nagyobb horderejű kérdésekben a közgyűlés a döntő szó, míg a napi ügyek vitele a választmány feladata –, a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján ez inkább egy sajátos dinamikával rendelkező, képlékeny kapcsolat lehetett. Az egyesület működésének kezdeti időszakára a választmány nagyobb önállósága és határozott irányító szerepe volt jellemző, az 1844-es évtől kezdve azonban a másik irányba billent át a mérleg, s a közgyűlés szerepe az egyesület irányításában egyértelműen megnövekedett. Ebben az évben például az előírt négy alkalom helyett tízszer tartottak közgyűlést a csabai kaszinóban, és volt, hogy pusztán egyetlen pont megtárgyalása végett. A megváltozott viszonyt jól mutatja például egy, a választmány által tett 133 forintos könyvvizsgálás esete 1844-ből, amit ugyan a közgyűlés utólag jóváhagyott, de a későbbiekre nézve úgy módosította az alapszabályt, hogy „a rendes kiadások fölött ugyan mindenkor, sőt a rendkívüliek fölött is 50 pengőforint erejéig a választmány intézkedhessék, az ezen összeget felülmúlókra ellenben intézkedési jogait a közgyűlés fenntartja”.²³ A választmány súlyának csökkenését mutatja, hogy a következő években már az apróbb kérdésekben is rendszeresen kikérte a közgyűlés véleményét.²⁴ A két testület viszonyának mélypontját az 1845. decemberi váltság jelentette, mikor is a „ferbli-ügy” kapcsán a választmány egy része – élén az

²¹ MNL BéML X. 58. 1. 86–87.

²² MNL BéML X. 58. 1. 105. Végül egyik határozati javaslatot sem támogatta a közgyűlés, és a választmány tagjait az addigi feltételek mellett a folyamatos fenntartás működésére intette. Az alapszabály IX. pontja alapján az üléseken mindig legalább 5 főnek jelen kellett lennie a választmányi tagok, illetve egyéb tisztviselők közül, emiatt volt bizonytalan a választmány működése a tagok elmaradása esetén.

²³ MNL BéML X. 58. 1. 43.

²⁴ 1846-ban például a tekeasztal kiszakításának ügyében, az ajtó előtti lámpa, vagy éppen a beszerzendő kályha típusának kérdésében is a közgyűléshez fordultak, „mert a választmány nem akar túllépni megbízatása körén” (MNL BéML X. 58. 1. 99).

elnökkel – benyújtotta lemondását. Történt ugyanis, hogy 1845 novemberében a választmány a ferblit és más hazardjátékokat kitiltotta a kaszinóból. Mivel a tiltás ellenére a kártyajátékok tovább folytak a kaszinó termeiben, a szabályszegek elítélése céljából a választmány panaszt terjesztett a soron következő közgyűlés elé. A közgyűlés, miközben csak „ünnepélyes rosszallását” fejezte ki a szabályszegekkel szemben, szavazattöbbséggel döntött a betiltott játékok újbóli engedélyezéséről, tekintettel arra, hogy „a ferbli játék eltiltása által számos részvényes tagok mulatozásaikban korlátozva lennének”. Ezek után a választmányi elnök és több társa a másnapi rendkívüli közgyűlésen lemondott.²⁵

A közgyűlés szerepének növekedése a választmánnyal szemben – noha nem teljesen áll összhangban a két testület alapszabályban rögzített viszonyával – a „demokratikus működés” erősödésére utal az egyesület életében. Érdekes lehet megvizsgálni ebből a szempontból azt a kérdést is, hogy mennyiben érvényesültek a kaszinó mindennapjaiban azok a demokratikus alapelvek, melyek az alapszabályban rögzítésre kerültek. A tisztikar megválasztása, a tisztviselői kar rotációja, az egyesületi tagok aktivitása, részvétele az egyesület ügyeinek intézésében érdekes és sokatmondó vetületei lehetnek ennek a kérdésnek. Megvizsgálva például a tisztújításokat, látható, hogy bár az alapszabály szerint annak titkos szavazás útján kellett volna zajlania, az elnök esetében általános (vagyis a szavazatok 50%-át meghaladó), míg a tisztikar további tagjai esetében egyszerű többséggel, a gyakorlatban a választás számos esetben közfelkiáltással történt. 1845 novemberében például az ülnököket leszámítva valamennyi kaszinói tisztséget ez utóbbi módon töltötték be.²⁶

Szintén sokat elárul erről a kérdésről a tisztviselők rotációja az 1842–1847 közötti időszakban. A szóban forgó hat évben a tisztikar 59 választható helyét 38 fő töltötte be, akiknek a fele, 19 fő, egy alkalommal lett csak megválasztva, további 6 fő két alkalommal, míg 7 fő három, újabb 4 fő négy alkalommal. Legtöbbször a kaszinó elnökét választották újra, ő hat éven keresztül folyamatosan töltötte be tisztségét.²⁷ Bár a tisztikarba való bekerülés lehetősége adott volt, s a tisztviselők rotációja is elég jelentősnek mondható, a számok alapján az is jól látszik, hogy az egyesület tényleges irányítása egy szűkebb kör, egy különösen aktív 5-10 fős csoport kezében összpontosult. Ez persze nem feltétlenül jelenti a demokratikus működés valamiféle hiátusát, hiszen egy ilyen méretű egyesület működőképességének biztosításához szinte szükségszerű a vezetés egy kisebb

²⁵ MNL BÉML X. 58. 1. 106–113.

²⁶ MNL BÉML X. 58. 1. 96.

²⁷ A csabai kaszinó leggyakrabban újraválasztott képviselői a következők voltak: Omaszta Zsigmond, 1842–1847 között elnök, 6 alkalommal megválasztva; Urszinyi Andor, 1842–1843-ban rendbiztos, majd 1843–1845-ben, illetve 1847-után választmányi elnök, 4 alkalommal megválasztva; Réthy Pál, 1842–1843-ban és 1845-ben választmányi elnök, majd 1846–1847-ben ülnök, 4 alkalommal megválasztva; Haan Lajos, 1842–1844-ben és 1845-ben jegyző, majd 1847-től ülnök, 4 alkalommal megválasztva; Hücke József, 1843–1844-ben levéltárnok, majd 1844–1845-ben és 1846–1847-ben ülnök, 4 alkalommal megválasztva.

körben való koncentrálódása, különösen, ha az elszámoltathatóság elve érvényesül, és a közgyűlés felügyelő szerepe biztosított.

Az egyesületi tagok aktivitása, a részvétel igénye az egyesületi ügyekben maga is érdekes vetülete a demokratizmus kérdésének. A választmányi üléseken való megjelenések kapcsán már látható volt, hogy maguk a megválasztott tisztviselők sem mindig éltek jogukkal, illetve feleltek meg kötelességüknek, és itt is a fentebb már említett 5-10 fős szűkebb csoport meghatározó szerepével találkozunk. Arról viszont, hogy a közgyűléseken a tagság milyen fokú aktivitásával lehetett számolni, csak közvetett adataink vannak, mivel névsorokat nem tartalmaznak a közgyűlési jegyzőkönyvek. Beszédes példának tűnik mindenestre az 1843. novemberi tisztújítás, mikor is a kaszinói elnököt 21 szavazattal 1 ellenében, tehát a jelölttel együtt 22 fő részvételével választották meg a közgyűlésen.²⁸ Még akkor is, ha csak egy éve működött az egyesület, s a tagság létszámáról nincsenek pontos adatainak, egy 11 fős tisztikart megválasztó közgyűlés létszámának ez meglehetősen szerény, és kifejezetten alacsony tagi aktivitásról tanúskodik. Egy másik eset szintén megvilágítja a tagság közömbös hozzáállását a kaszinó ügyeihez: 1845-ben „indítványoztatott, hogy közgyűlések tartása alatt a kellő csend megtartása végett minden játékot tilttassanak el”,²⁹ amit a közgyűlés meg is szavazott. Ez azt mutatja, hogy azok a tagok, akik nem vettek részt a közgyűlésen, de a kaszinóban töltötték – zajos játékkal – idejüket, valós problémát jelentettek.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a demokratikus elvek mentén szerkesztett alapszabály döntően a gyakorlatban is érvényesült az egyesület életében – például a tagok kaszinón belüli jogegyenlősége, rendszeres tisztújítások, elszámoltatható tisztikar stb. –, noha bizonyos esetekben nem alkalmazták következetesen (pl. tisztújítások módja), miközben a jegyzőkönyvi bejegyzésekből egy a demokratikus jogainak használatát még csak tanuló, s a kaszinó ügyei iránt is meglehetősen passzivitást mutató egyesületi tagság képe rajzolódik ki.

A KASZINÓ TAGSÁGA

„A békéscsabai casinónak tagja lehet akármely renden lévő, jó erkölcsű s illendő magaviseletéről ismert férfiú”³⁰ – olvasható az alapszabály első pontjában. Az egyesület tehát rendi állásától függetlenül minden tisztos férfi előtt nyitva állt, kirekesztette viszont egyesületi tagságából a nőket. Ez ugyan nem számított kirívónak a korban, sőt inkább jellemző gyakorlat volt, hiszen, ahogy Fülöp Géza megállapítja, „a reformkori olvasóegyleteknek rendszerint a nők is tagjai lehettek, a kaszinók és társalkodóegyletek életében azonban általában csak mint vendégek vehettek részt, többnyire a társas összejöveleteken, közös mulatságo-

²⁸ MNL BÉML X. 58. 1. 33.

²⁹ MNL BÉML X. 58. 1. 112.

³⁰ MNL BÉML X. 58. 1. 3.

kon, bálokon”.³¹ Persze ellenpéldát is találhatunk, és nem is kell messzire eltávolodnunk Békéscsabától: a két évvel korábban alakult békési kaszinó tagjainak sorában négy hölgy neve is szerepelt, akik közül az egyik ráadásul hajadon volt.³² A jegyzőkönyvekből rekonstruálható kaszinói tagság összetételének elemzése alapján kijelenthetjük, hogy bár szorosabb értelemben vett rendi kötöttségek az alapszabálynak megfelelően nem voltak, a társadalmi választóvonalak bizony működtek a csabai kaszinó esetében is. A szűrőt a tagfelvétel módja és a tagdíj összege jelentette.

A részvény megváltásával létrejövő tagság három évre szólt, és annak leteltével megújítható volt, a tagsági idő alatt azonban az alapszabály értelmében nem lehetett felmondani. A gyakorlatban persze igen, ha például a tag elköltözött, mint a Csabáról elhelyezett Dorner hadnagy, máskor azonban nem, mint azt Tornyosy Mihály esete is mutatja, aki 1843-ban akart kilépni, mondván, „nem ily társaságba való”, a közgyűlés azonban nem fogadta el kilépési szándékát, s őt továbbra is az egyesület tagjának tekintve, követelte tőle az elmaradt tagdíjat.³³

A kaszinói tagság tehát hosszú távú és rendszeres anyagi teherrel járó elköteleződést jelentett, amit csak biztos anyagi háttérrel rendelkezők vállalhattak fel, annál is inkább, mert a csabai kaszinó tagdíja a korszak más egyesületeivel összevetve nem számított éppen alacsonynak: azt az induláskor 8 pengőforintban állapították meg, majd egy évvel később 5-re csökkentették, végül 1847-ben 6 forintra emelték.³⁴ Fizetési kedvezményt a vidéki tagok sem kaptak, csak a részvényt év közben kiváltók kérhettek időarányos csökkentést. És hogy mit is jelentett ez az összeg a helyi viszonyok között? 1846–1847-ben Urszinyi Andor választmányi elnök hadiadója 18 pengőforint volt, amivel az adózók listáján a középmezőnyben helyezkedett el.³⁵

Az alapszabály értelmében azoknak, akik kaszinói tagok kívántak lenni, az elnöknél kellett jelentkezniük, később elég volt szándékukat bármely részvényes tag által a választmánynál jelezni. A jelölről a választmány döntött titkos szavazással, amit később a közgyűlés hagyott jóvá. Kérdéses esetekben a döntést elhalasztották, mint tették ezt Fay Jakab jelentkezésekor, mert őt a „jelenlévő tagok

³¹ Fülöp 1978: 107.

³² Hajnal 1878: 10.

³³ MNL BéML X. 58. 1. 37.

³⁴ A békési kaszinóban 10 forint volt a tagdíj 1840-ben, amit egy évvel később 4 forintra mérsékeltek (Hajnal 1878: 5–12). A székesfehérvári úri kaszinó 10, „a polgári kaszinó 3, a pápai 2, a pápai nemesi 5, a győri olvasótársaság 5, a veszprémi olvasótársaság 6 pengőforintban állapította meg az éves tagdíjat” (Murányi 1993: 22). A debreceni úri kaszinó 12 pengőforint tagdíjjal indult 1833-ban, míg az 1841-ben alapított polgári kaszinó 2 pengőforint tagdíjat állapított meg (Tóth Ágnes 1998: 84–89). A pesti egyesületek tagdíjai 5–12 pengőforint között változtak a korszakban, kivéve az országos elitet tömörítő Nemzeti Casinót, mely 100 forintos tagdíjjal indult, amit egy évvel később 50 forintra mérsékeltek (Tóth Árpád 2005: 151). További reformkori egyesületi tagdíjakról lásd még Fülöp 1978: 115–116. Ezen adatok alapján a csabai kaszinó tagdíja a középmezőnybe tartozik, ott azonban inkább a felső szint felé közelít.

³⁵ Erdei 1991: 778.

közül senki nem ismeri”.³⁶ A titkos szavazás módot jelentett a jelöltek szelektálására, és egyfajta szűrőként működhetett az egyesület részéről, ennek értelmében a jelentkezés természetsszerűleg nem jelentett automatikus felvételt. A jegyzőkönyvben több példát is találunk az elutasításra, „meg nem felevén a casinói törvények igényeinek” indoklással: Friedenstein József (1844); Fay Jakab (1844); Schmidt Károly (1845); Friedenstein Henrich (1846).³⁷ Utóbbi tagfelvételi ügy kisebb botrányt keltett a csabai kaszinóban, mivel a jelöltet azután, hogy a választmány elutasította, néhány nappal később a közgyűlés Haan Lajos javaslatára mégis a tagjai sorába fogadta. Majd nem sokkal ezután a *Pesti Divatlap*ban egy „úgy a választmány, valamint az egész casinói testület tetteit gyanúsító cikk” jelent meg álnév alatt az esetről, amire a választmány a rendbiztost és a kaszinói jegyzőt bízta meg „Friedenstein casinói tag titkos választása ügyét felvilágosító levél írására”.³⁸ Az ügy háttere nem teljesen egyértelmű. Mivel izraelita jelentkezőről van szó, talán emiatt nem tudott a felvételével a választmány az egyesület alapszabályában rögzített nyitottsága ellenére sem megbékélni.³⁹

Ezt az esetet leszámítva is problémás a zsidósághoz fűződő viszonya az egyesületnek, annak ellenére, hogy van néhány izraelita tagja a kaszinónak, például Berger Móricz és Vilmos vendéglős és kocsmabérlő, Brayer Ábrahám árendátor, illetve Fay Ábrahám. Talán nem véletlen, hogy a jegyzőkönyvben rögzített 3 kizárási eset közül kettő is körükből került ki. Előbb Fay lett kizárva 1846-ban, erkölcsi okokra hivatkozva, tagdíjtartozás miatt, abban az évben, mikor az egyesület tagjai között tömeges méreteket öltött ez a „vétség”, majd néhány hónappal később Brayer Ábrahámról olvashatjuk a következőt a jegyzőkönyvben: „A casinói tag jellemével meg nem egyeztethető dolgokba keveredvén a részvényesek sorából kitöröltetik.”⁴⁰ A harmadik kizárás szintén erkölcsi okokra hivatkozva történt, ez esetben azonban a részletes indoklás már valóban megerősíteni látszik ezt: 1847-ben Kerekes József ügyvéd, aki „kéjhölgyek szobájából részegen kijővén az ivóházban pofozkodott [...], botrányos tettei miatt” lett kitörölve a kaszinói tagok sorából.⁴¹

A teljes jogú tagság mellett a kaszinó szolgáltatásait vendégek is igénybe vehették vendégkönyv használata mellett, ha egy tag bevezette őket. Az induláskor vendégnek számított minden Békéscsabán kívüli lakos, sőt a városban

³⁶ MNL BéML X. 58. 1. 28, 44, 55.

³⁷ MNL BéML X. 58. 1. 49, 55, 93, 114.

³⁸ MNL BéML X. 58. 1. 116–117.

³⁹ Nem tudjuk, hogy az illető azonos-e azzal a lakóval, aki a kaszinó első bérleténél szomszédként számos kellemetlenséget okozott a kaszinó részvényeseinek, amiről a kaszinó működésének körülményei kapcsán lesz részletesen szó. Elképzelhető tehát, hogy korábbi személyes konfliktus húzódik az ügy hátterében.

⁴⁰ MNL BéML X. 58. 1. 120, 127. A zsidósághoz való viszony a közeli Orosháza kaszinójában is problémás volt: 1841-ben, miután a tagok sorába egy izraelita bérlő felvételét, három uradalmi tiszt tiltakozásul kilépett, egyúttal az újonnan felvett tagot is kilépésre készítette (Orosházáról. *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 28. 583). Az izraeliták reformkori egyesületi befogadásának lassú térnyeréséről: Silber 1992.

⁴¹ MNL BéML X. 58. 1. 151.

állomásozó katonatisztek is, később azonban módosítottak az alapszabályon, és lehetővé tették a vidékiek teljes jogú tagságát, csakúgy, mint a katonatisztekét. Rajtuk kívül a helybéli tanuló ifjak és kiskorúak atyjuk vagy más részvényes tag egyszeri bevezetése mellett, illendő magaviselettel maradhattak a kaszinó termeiben. Az ifjúság jelenléte azonban számos rendbontást eredményezett, ezért 1845-ben a helybéli ifjakat kitiltották a kaszinóból, s a továbbiakban csak a vidékiek maradhattak. A szigorú szabályozás ellenére is rendszeresen visszatérő problémát jelentett a hivatlan vendégek megjelenése a kaszinóban, akikkel hivatalból a rendbiztos volt köteles foglalkozni.⁴²

A kaszinó tagságának vizsgálatát nagyban megnehezíti, hogy nem maradt fenn tagkönyv, illetve tagnévsorok, így már a tagság létszámának a meghatározása is problémát okoz. A jegyzőkönyvekben összesen 112 tag neve szerepel az 1842 és 1847 közötti években, de ez bizonyosan nem fedi le a teljes tagságot. 1843 végéig például 39 tag neve ismert, s ekkor a jegyzőkönyvi bejegyzés szerint 62 részvényese volt az egyletnek.⁴³ Mindenesetre a tagság létszámára utaló elszórt bejegyzések alapján egy időben 60–80 fő közöttire becsülhetjük a kaszinó részvényeseinek számát.⁴⁴ További nehézséget jelent, hogy a névről ismert tagok majd ötödéről semmilyen további információt nem sikerült kideríteni.

Haan Lajos, a reformkori csabai kaszinó egyik meghatározó alakja az 1860-as években írott várostörténetében így fogalmazott: „A honoratiorok még 1842-ik esztendőben casinót állítottak”, majd néhány oldallal később azt is megmagyarázza, kit tekint ő ehhez a réteghez tartozónak: „Honoratiorok alatt értem a rendes iskolát végzett és vagy közhivatalokat viselő, vagy privát vagyonuk után élő tisztess. osztályt.”⁴⁵ A jegyzőkönyvben szereplő azonosított tagok vizsgálata megerősíti Haan állítását, úgy tűnik az ismert kaszinói tagságnak a zöme valóban ehhez az értelmiségi-tulajdonosi körhöz kapcsolható. A részvényesek között mindössze két báró és egy gróf képviselte az arisztokráciát, akik azonban a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a kaszinó mindennapi életében nem játszottak fontosabb szerepet.⁴⁶ A nemesek száma pedig, bár jelentősnek mondható, szintén nem meghatározó: a tagságnak nagyjából harmada a biztosan beazonosítható nemes, noha számuk ettől valamivel magasabb lehetett.⁴⁷ A részvényesek köré-

⁴² MNL BéML X. 58. 1. 13–15, 70, 92–93.

⁴³ MNL BéML X. 58. 1. 38.

⁴⁴ 1846-ban például közel száz részvényes tagról szól a jegyzőkönyvi bejegyzés (MNL BéML X. 58. 1. 123).

⁴⁵ Haan 1991: 43, 45.

⁴⁶ Mindhárman csak rövidebb ideig voltak a kaszinó tagjai: gróf Leiningen Lajos – egyike azoknak a kisebb birtokosoknak, akiknek 1845-ben örökváltságot fizetett a város – még 1844 előtt eltávozott a megyéből, s emiatt törölték is a tagok sorából (MNL BéML X. 58. 1. 75). Az ifjú báró Rudnyánszky Gyula nem sokkal 1845 októberi belépése után elhunyt (Héjja 2009: 433), míg az 1846-ban a kaszinó tagjai közé felvett báró La Marról mindössze annyi tudható, hogy a helyben állomásozó katonaság őrnagya volt, s mint ilyen, szorosabban nem kötődött a településhez (MNL BéML X. 58. 1. 117).

⁴⁷ Békés megyében a nemesség száma és aránya a 18. század végén még mélyen az országos átlag alatt volt (1787-ben 0,72%, szemben az országos 4%-kal), bár 1848-ig a betelepüléseknek is

ben egyértelműen a honorácior réteg dominált: a helyi egyházak papjai, lelkészei, tanítók, megyei, városi és uradalmi tisztviselők, kiegészülve a nemesi értelmiségi-tisztviselői réteggel. Emellett a kifejezetten polgári elemek is megjelentek a tagság soraiban (kereskedők, gyógyszerészek, haszonbérlok stb.), ezzel szemben a kézműves-iparos réteg teljesen hiányzik. Ugyanez állapítható meg a település vezetésében meghatározó szerepet játszó, módos jobbágy-paraszti rétegről, Erdmann Gyula szavaival élve a „hangadó parasztpolgárságról”,⁴⁸ beleértve annak legrepresentatívabb képviselőit, a bírókat is. Az ő esetükben egyértelműen nem a vagyoni különbség, hanem a kulturális-műveltségbeli elkülönülés lehetett a döntő szempont. Szemléletesen érzékelteti a kaszinói tagságnak ehhez a társadalmi csoporthoz való viszonyát, hogy a „táncvigalmakra [...] a városi előjárókat (feleségeikkel együtt) is meghívták. A jobbágy-paraszt bíró és tanácsbeli társai nem voltak casinótagok, az »úri társaságban« való forgolódás is idegen lehetett számukra, ezért volt például szükség felszólításukra, hogy »illedelmes posztóruhában« jelenjenek meg a mulatságon.”⁴⁹

Az eddigieket Csaba reformkori társadalmi összetételével összevetve megállapítható, hogy a felnőtt adózó-kereső népesség több mint 90%-át kitevő paraszti (telkes jobbágyi és zselléri) réteg, illetve a 6% fölötti kézműves réteg szinte teljesen hiányzott, a település 22 ezer főt meghaladó lakosságának döntő része tehát egyáltalán nem képezte társadalmi bázisát a helyi kaszinónak. Ezzel szemben a teljes lakosság 0,64%-át kitevő honoráciorok és 1,16%-át képviselő nemesi szolgák (uradalmi alkalmazottak) csoportjának szerepe meghatározó volt az egyesület életében. Ez a számában kicsi, de jól képzett és művelt réteg a helyi nemességgel kiegészülve alkotta a település közügyek iránt érdeklődő, polgárosodó, társas életet és művelődést igénylő, szűk körű, de annál aktívabb, hangadó rétegét.⁵⁰

A tagságon belül több szintű családi-rokoni összefonódás tapasztalható: egy-egy család gyakran több taggal is képviseltette magát, például az Omaszta família 8 fővel, a Haan és Koricsanszky család 3-3 fővel, s több olyan família is volt, amely közvetlen házassági kapcsolatban állt egymással (pl. Endreffy–Jeszenszky–Omaszta, Jeszenszky–Fiker, Omaszta–Thomka; Haan–Wilym stb. rokonságok). Ez a szoros családi-rokoni összefonódás azonban nem annyira

---

köszönhetően folyamatos emelkedést mutatott. Míg Csabán 1737-ben mindössze 7 nemesi írtak össze, 1837-ben már 47-en voltak, közülük azonban csak 7 rendelkezett birtokkal (Erdmann 2004: 214–215). A csabai nemességről még: Erdei 1991: 769–776.

⁴⁸ A település irányításában döntő szerepet játszott ez a „hangadó parasztpolgárság”. „Az előjáróság tagjai mindig a módos gazdák és iparosok közül kerültek” (Erdmann 1991: 649–653).

⁴⁹ Erdei 1991: 783.

⁵⁰ Csaba reformkori társadalmáról: Erdmann 1991: 530–562. A jobbágy-paraszti réteg kimaradása a szerveződő egyesületi életből általánosnak tekinthető a korszakban. Ezt a réteget a civil önszerveződés majd csak a kiegyezés utáni években éri el, s akkor is élesen elkülönülve a „felet-tük álló társadalmi csoportoktól”. A kérdéshez való viszonyulást jól példázza az orosházi kaszinó esete, ahol is 1841-ben egy izraelita felvétele ellen három tag a következő indokkal tiltakozott: „nem kell az alapszabályokat értelmükön túl csigázni, mert könnyen jöhetne valaki azon ferde következtetésbe, mint ha a becsületes paraszt is lehetne az orosházi casino tagja” (Orosházáról. *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 28. 583).

a kaszinói tagságnak, mint inkább magának a csabai honorácior rétegnek a sajátossága, s ez is inkább ennek a csoportnak a dominanciáját erősíti a kör tagságán belül.⁵¹ Vallási szempontból is nyitott a kaszinó, a térség valamennyi jelentős felekezete képviseltette magát a tagok között, bár az evangélikus többség volt jellemző, ami szinte egyenesen következett a város vallási képéből.⁵² Melléjük azonban szép számmal akadtak katolikusok, és találunk a református, az ortodox és az izraelita felekezethez tartozókat is, bár az utóbbiak helyzete, mint arra már utaltunk, nem volt teljesen egyértelmű.⁵³ Mindezek alapján összességében megállapítható, hogy a hagyományos feudális-rendi korlátokon valóban átlépett a kaszinó, ebből a szempontból nyitott volt, de a tagság műveltségi-kulturális jellemzői szempontjából mégis meglehetősen homogénnek tekinthető.

A KASZINÓ MŰKÖDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A Békéscsabai Casinó a reformkorban nem rendelkezett saját épülettel, az alapításkor előbb a Paulovics-féle vendéglőben, később a Berger-féle nagyvendéglőben béreltek helyiségeket: az 1844-es szerződés alapján három szobát, valamint a nagyterem és ruhatár használati jogát táncvigalmak alakalmával.⁵⁴ A körülmények messze nem voltak ideálisak az első bérlétnél: „az alsó traktusban lakó Friedenstein nevű izraelita az utca ajtót már 8 órákig estve zárogatja, az udvart bitorolja [...] sőt azzal is fenyegetődni mer, hogy az ajtót végképpen becsukandja, azon senkit bebocsájtani nem fog” – olvasható a jegyzőkönyv egyik 1843-as bejegyzésében, míg a kaszinó új helyre való költözése után a fogadós tartott aprójószágot az olvasóterem ablaka alatti udvaron, „melynek folytán az olvasó közönség több rendkívüli alkalmatlanságokat kénytelen elszenvedni”.⁵⁵ Ezek után nem meglepő, hogy 1846-ra megfogalmazódott a kaszinói tagság körében az igény egy saját épületre. Történtek is előkészületek – a városi tanács 50 pft-ért házhelyet biztosítana – de a kaszinó szűkös anyagi helyzete miatt elnapolták a vásárlást.⁵⁶

Az egyesület által bérelt három helyiséget olvasó-, társalkodó- illetve biliárd- vagy játékszobaként használta a kaszinó. A jegyzőkönyvi bejegyzések alapján rekonstruálható az egyes helyiségek berendezése is. Az olvasószobában székek

⁵¹ „Az értelmiség lényegében zárt, kissé belterjes réteget képezett; egymás között házasodtak, s lányaikat »legrosszabb esetben« is iparoshoz adták. [...] A belterjességbe persze a szomszédos és régióbeli értelmiség is beletartozott” (Erdmann 2004: 220).

⁵² Csaba felekezeti viszonyai 1845-ben: evangélikus 82,28%, római katolikus 13,63%, ortodox 2,26%, izraelita 1,21%, református 0,27% (Erdmann 1991: 526).

⁵³ A kaszinói tagság valamivel több mint felének, 64 főnek ismert a felekezeti hovatartozása, körükben az egyes felekezetek aránya a következő: evangélikus 53,1%, római katolikus 32,8%, ortodox 3,1%, izraelita 7,8%, református 3,1%.

⁵⁴ MNL BéML X. 58. 1. 13, 52.

⁵⁵ MNL BéML X. 58. 1. 28, 89.

⁵⁶ MNL BéML X. 58. 1. 143, 146, 148, 154, 156.

és asztalok voltak, állvány az újságoknak, üvegajtós zárható könyvtárszekrény, illetve a falon egy fekete hirdetőtábla. 1846-ban tervezték ennek a szobának – mint ami a „legkevésbé van a romlásnak és szennynek kitéve” – a „kibútorozását csinosabb bútorokkal”: Szegedről kívántak hozatni 2 tükröt és 16 szalmaszéket.⁵⁷ A társalgószoba berendezését székek és asztalok alkották, míg a tekézőteremben a tekeasztal mellett egy pamlag, valamint „kitömött és behúzatott lócák” voltak. A falakat 1847-től „érdemes honfiak képei” díszítették, míg az egyes termek berendezését 2-2, hamuzóként is szolgáló „köpőlada”, valamint „szélszellyentűk” tették teljessé. Az egylet 1845-ös leltára szerint a kaszinóban 24 szék volt, melyekből 9 hiányzott, a keményfa játékasztalok viaszvászonnal, a többiek zöld posztóval voltak bevonva.⁵⁸

A téli hónapokban a fűtés kérdése sem volt megnyugtatóan rendezve: 1845 őszén a társalgási terembe kandalló építését kezdeményezték a tagok, mivel az kényelmesebb és füstmentes, a választmány azonban helyette öntöttvas kályha beszerzését javasolta, melyből egy cső vezetne a szomszédos biliárdterembe. Végül forráshiányra hivatkozva mindkettőt elvetették, majd 1846 januárjában már egy „pléh kemence” készíttetéséről döntöttek.⁵⁹

A kaszinó működésének körülményeit alapvetően meghatározta az egyesület gazdálkodása. Mint fentebb már említettük, a napi pénzügyekben a választmány döntött, a nagyobb tételeket pedig a közgyűlés hagyhatta jóvá. Az egylet pénztét ténylegesen a pénztárnok kezelte, aki a félévi és éves elszámolás mellett havi írásos számadással is tartozott a választmánynak. A kaszinó bevételei a tagdíjból, a kártya, biliárd, sakk, dominó után beszedett játékdíjakból,⁶⁰ a könyvtári késedelmi díjakból, alkalmi eladásokból, valamint a táncmulatságok nyereségéből tevődtek össze. A kaszinó éves bevétele mindezek alapján 500–800 forint között mozgott, 1846-ban például 810 pft 36 kr volt, miközben az éves kiadása 515 ft 45 kr-ra rúgott. Ebben az évben az egyesületnek így 294 fr 51 kr maradványa keletkezett, a kasszában ennek ellenére csak alig több mint 7 forint volt, ugyanis a pénztár felé több mint 287 forint adóssága volt a tagoknak tagdíj, illetve játékdíj formájában.⁶¹ Utóbbi kapcsán elmondható, hogy a tagság fizetési hajlandósága az évek előrehaladtával egyre rosszabbá vált, s így az éves költségvetés 30–40%-át meghaladó tartozások halmozódtak fel, melyek behajtása szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt. A szóbeli és írásbeli felszólítások sora, az adó-

⁵⁷ MNL BéML X. 58. 1. 60, 72, 144.

⁵⁸ MNL BéML X. 58. 1. 58, 72, 77–78.

⁵⁹ MNL BéML X. 58. 1. 99, 101, 110, 114.

⁶⁰ A kaszinó termeiben a különböző kártyajátékokat, illetve a tekét (biliárd), a sakkot és később a dominót csak játékdíj (taxa) lefizetése ellenében játszhatták a tagok. A játékoknak külön díjazása volt a nappali és az esti órákban. A sakk és a dominó például nappal díj nélkül volt játszható, a biliárd díja pedig 1845-ben egy órára nappal 10, míg este 20 krajcárban volt megállapítva. A játékdíjakat, mint arról fentebb már szó volt, az 1844/45-ös esztendőben a kaszinó saját kezelésében tartotta, míg más években bérbe adta a fogadósnak (MNL BéML X. 58. 1. 12, 46, 112, 124).

⁶¹ MNL BéML X. 58. 1. 129.

sok névsorának kifüggesztése megszégyenítő büntetésképpen a hirdetőablára, szóbeli perrel való fenyegetés stb. mind-mind eredménytelennek bizonyultak, s ez oda vezetett, hogy a kaszinónak rendszerint nem maradt pénze az alapvető-kenyéségen túli „fejlesztésekre”.⁶²

A KASZINÓ KÖNYVTÁRA

Mint a kaszinó céljai kapcsán már korábban láthattuk, az egyesület alapvető feladatának tekintette az ön- és közművelést könyvek és folyóiratok beszerzése és olvasása által. A könyveket a könyvtárosi feladatokat is ellátó levéltárnok kezelte, az olvasószoba asztalán könyvjegyzék segítette az olvasókat a válogatásban. A könyvek és hírlapok lapozgatására az olvasószoba szolgált, azokat onnan kivinni szigorúan tilos volt. Ezt persze a tagok gyakran nem tartották be, ami rendszeres panaszt vont maga után a könyvtáros részéről. A helybeni olvasás mellett azonban lehetőség volt a könyvtári állomány kölcsönzésére is: a könyvek és folyóiratok egyaránt kölcsönözhetőek voltak, utóbbiak azonban csak a kötetetés és fél év letelte után. A kölcsönzés ideje maximum 2 hét lehetett, ami viszont meghosszabbítható volt, ha az adott tételre nem volt előjegyzés. A könyvtár kölcsönzési nyitvatartása heti egy alkalomra korlátozódott: kezdetben vasárnap délelőtt, majd szombat este, végül vasárnap délutánonként volt lehetőség a kölcsönzésre. A késedelmi díj az első években napi 10 krajcár volt, melyet 1845-ben heti 10 krajcárra mérsékeltek.⁶³

Miből is válogathattak a részvényesek, ha olvasni akartak? Sajnos a kaszinónak nem maradt fenn sem a katalógusa, sem a kölcsönzési naplója, így erre a kérdésre nehéz pontos választ adni. A jegyzőkönyvekben a beszerzések kapcsán 76 cím szerepel, 100 fölötti kötetszámmal, ami egy nem nagy, de gazdag, tartalmas könyvtár képét vetíti elénk. Annál is inkább, mert a lista bizonyosan nem teljes! A könyvek beszerzésére három mód kínálkozott. A nagy többségéhez vásárlás útján jutott a kaszinó, Heckenast Váci utcai könyvkereskedéséből szereztve be a példányokat. Emellett ajándékozás útján is gyarapodhatott az egyesület könyvtára, 1845-ben például Haan Lajos ajánlotta fel az akkor megjelenő *Békéscsaba történetét* a kaszinónak. Ezek mellett több egyesületi tag is átengedett köteteket a saját könyvtárából a kaszinó részére használatra. A legjelentősebb ilyen gesztust talán Endreffy György részvényes tette, akinek felajánlása után a választmány elrendelte, hogy e könyvek jegyzékét a könyvtáros az olvasószobában „Endreffy könyvtár” cím alatt külön tegye közzé.⁶⁴

⁶² A tagság tartozásaira és a reménytelen behajtási kísérletekre számtalan példát találhatunk a kaszinó jegyzőkönyvében, csak néhány ezek közül: MNL BéML X. 58. 1. 24, 47, 75, 99, 118, 137, 158.

⁶³ MNL BéML X. 58. 1. 24, 27, 38, 42–43, 48, 58, 66, 100–101.

⁶⁴ MNL BéML X. 58. 1. 74, 102, 104, 108.

Az ismert könyvállományra a magyar művek dominanciája (csak néhány német nyelvű kötete volt a könyvtárnak) és a tematikai sokszínűség jellemző. Az erős társadalmi és politikai érdeklődés mellett (pl. Montesquieu: *A törvények szelleme*, az amerikai demokráciáról szóló több kötet) a külföldi és hazai állapotokat bemutató könyvek (pl. útleírások Észak-Amerikáról és Nyugat-Európáról, *Közhasznú Esmeretek Tára*, Fényes Elek *Statisztikája*) is megtalálhatóak voltak a könyvtárban. A korabeli modern magyar irodalom termése, a reformkor jeles alkotóinak – Kölcsey, Vörösmarty, Kisfaludy Sándor és Károly, Eötvös József, Szigligeti Ede stb. – munkái szintén ott sorakoztak a polcokon.⁶⁵ A külföldi szépirodalmat pedig a Kisfaludy Társaság külföldi regénytára, valamint Schiller összes műveinek tízkötetes német kiadása képviselte.⁶⁶

Ezek mellett a kaszinó évről évre bővülő folyóirat-választékkal várta a tagokat: az 1842-es induláskor öt lap megrendelése mellett döntött a választmány, míg 1847-ben már tizenhárom járattott az egyesület. Az eltelt hat év során huszoneköt különböző lap előfizetéséről maradtak adatok a jegyzőkönyvben, melyekből négy volt német nyelvű. A folyóirat-rendelésekre is jellemző volt a könyvek kapcsán már megfigyelt tematikai sokszínűség: politikai, társasági-irodalmi, illetve szaklapok egyaránt szerepeltek a kínálatban. Bár a kaszinó eszmeiségét egyértelműen a liberális ellenzékkel való azonosulás határozta meg, a politikai lapoknál valamennyi irányzat képviseltette magát: egyaránt olvashatták a tagok Széchenyi lapját, a *Jelenkort*, vagy a Kossuth-féle *Pesti Hírlapot* és a *Hetilapot*, netán a konzervatív *Budapesti Híradót*, illetve egy féléves szünet után 1845-től ismét az akkorra a centralisták kezébe kerülő *Pesti Hírlapot*. A hírlapmegrendeléseknél az újdonságokra is felfigyeltek, például a győri *Hazánk* már rögtön a megjelenése évében olvasható volt a csabai kaszinóban (*1. táblázat*).⁶⁷

MINDENNAPOK A KASZINÓBAN

A kaszinóban folyó egyik alaptevékenység a hírlapok és könyvek olvasása volt, illetve az ön- és közművelődés jegyében az olvasottak megvitatása értő társaságban – adott esetben egy jó pipa mellett.⁶⁸ Ezen túl a kaszinó fentebb már említett

⁶⁵ Ennek ellenére a *Pesti Divatlap* csabai levelezője az ifjú nemzedék, „Petőfi, Tompa, Jókay s több fiatal költőinknek a nemzet köztetszésével koszorúzott dolgozatait” hiányolta a könyvtárból, mondhatni jogosan, hiszen ismereteink szerint azok valóban nem szerepeltek benne (Csaba. *Pesti Divatlap* 1847. február 28. 287).

⁶⁶ A jegyzőkönyv könyvcímeket tartalmazó helyei: MNL BéML X. 58. 1. 40, 47, 49, 53, 55, 60, 69, 98, 104, 108, 142. A csabai kaszinókönyvtár ismertetése: Fülöp 1978: 135–136.

⁶⁷ A folyóirat-rendelések jegyzőkönyvi adatai: MNL BéML X. 58. 1. 12, 14–16, 19, 25–26, 29, 40, 52, 58, 63, 97–100, 105, 135, 141, 150. A csabai kaszinó folyóiratairól még: Fülöp 1978: 123–124.

⁶⁸ Állandó vita tárgyát képezte az egyesületben: van-e dohányzás az olvasószobában, vagy sem. Végül kompromisszumos megoldás született a kérdésben: nyáron engedélyezett a dohányzás, mert akkor szellőztethető a terem, télen azonban nem (MNL BéML X. 58. 1. 25, 116, 122, 135).

1. táblázat

FOLYÓIRAT NEVE	Folyóirat megrendelések										
	1842	1843	1843	1844	1844	1845	1845	1846	1846	1847	1847
<i>Pesti Hírlap</i>	x	x	x	x		x	N	x	x	x	x
<i>Erdélyi Híradó</i>	x						I	x	x	x	x
<i>Vasárnapi Újság</i>	x						N				
<i>Magyar Gazda</i>	x	x	x	x	x	x	C	x	x	x	x
<i>Athenaeum</i>	x	x	x				S				
<i>Leipziger Allgemeine Zeitung</i>		x	x								
<i>Honderű</i>		x					A				
<i>Jelenkor</i>		x	x	x	x	x	D	x	x	x	x
<i>Országgyűlési Tudósítások</i>				x			A				
<i>Életrajzok</i>					x	x	T	x	x	x	x
<i>Augsburger Allgemeine Zeitung</i>					x	x		x	x	x	x
<i>Merkúr</i>						x					
<i>Regelő Pesti Divatlap</i>						x		x	x	x	x
<i>Budai Német Hírlap</i>					x						
<i>Hírnök</i>							x				
<i>Budapesti Híradó</i>							x	x	x	x	x
<i>Hetilap</i>								x	x	x	x
<i>Pesther Zeitung</i>								x	x	x	x
<i>Protestáns Egyházi Lap</i>										x	x
<i>Katholikus Egyházi Lap</i>										x	
<i>Magyar Szépirodalmi Szemle</i>										x	x
<i>Győri Hazánk</i>											x

kettős, „olvasási és mulatási” céljának megfelelően a különböző játékok – mint a biliárd, kártya, dominó, sakk – is nagy népszerűségnek örvendtek a kaszinói tagság körében, s mint arról már korábban szó volt, az utánuk szedett játékpénzek az egyesület komoly bevételi forrását jelentették.⁶⁹ Bár kaszinói keretek között ezek alapvetően nem számítottak hazárdjátéknak, 1845 végén a makaó és a ferbli már olyan nagyban ment, hogy az a kaszinó jó hírét veszélyeztette a választmány szerint, és a már ismertetett „ferbli-botrány” az egyesület legnagyobb vezetési válságához vezetett.

A mindennapi szórakozások mellett a nagyobb társasági események szervezése is az egyesület tevékenységei közé tartozott: a kaszinói társasági élet csúcspontjait az évente 3-4 alkalommal megrendezett táncmulatságok jelentették, melyek rendszerint valamilyen jótékony vagy közhasznú cél támogatására szerveződtek (mint 1844-ben a helyi árvízkárosultak megsegítésére 92 pfr 42 kr nye-

⁶⁹ MNL BéML X. 58. 1. 12, 46 122, 144.

reséggel), s rendszerint a helyi mellett a környező települések hölgykoszorúját is megszólították. 1843-ban például a csabai kaszinó levélben fordult a mezőberényi hölgytársasághoz, és a bálra való invitálás mellett tombolatárgyak készítésére is felszólította őket.⁷⁰ A jól sikerült bálokról a *Pesti Divatlap* csabai levelezője is rendszeresen beszámolt. Az ő jelentéseiből tudjuk például, hogy a kor „magyar ruha, magyar tánc” divatja a csabai kaszinó tagjait sem hagyta közömbösen:

„Helybéli casinónk által rendezett pünkösdi vigalmunk oly érdekes és sikerült volt, hogy ahhoz hasonlóra aligha emlékezünk. Igen emelék annak díszét vidékről szép számban egybesereglett kedves vendégeink is. [...] Magyar szabású öltönyökben ismét a szomszéd békésiek, s kivált a derék hölgyek tűntek ki; a társalgás s a szellem, mely azon átlengedett, tisztán magyar s nemzeties volt. [...] A csárdást magasztos lelkesedéssel táncoltuk, azonban sajnos, többször csak soron kívül, mert a táncrendben kijelölt kettőt a lelkes közönség méltán kevesellte.”⁷¹

A viszonylag ritka táncmulatságok mellett a helyi társasági élet fellendítése érdekében 1846-ban a tagok egy része heti rendszerességgel tartandó estélyek szervezését is indítványozta a kaszinóban a helyi cigányzenekar közreműködésével, azáltal igyekezve több lehetőséget biztosítani a csabai hölgyeknek a kaszinó életébe való aktívabb bekapcsolódásra, egyúttal támogatva a helyi zenészeket is.⁷²

A kaszinó azonban nem csak a művelődés és társas élet fóruma volt, tevékenységének a helyi közösséget érintő fontos gyakorlati vonatkozásai is voltak. Haan Lajos így fogalmazta ezt meg naplójában: „A casino volt azon központ, amelyben összegyöttünk, eszméket cseréltünk, indítványokat tettünk s a városnál és az egyháznál azokat létesíteni igyekeztünk.”⁷³ Az egyesület szerzteágazó gyakorlati tevékenységének sorából csak néhányat emelnénk ki. A város kulturális élete szempontjából volt jelentős a kaszinóból induló műkedvelő társaság szervezése és támogatása, valamint a cigányzenekar felkarolása.⁷⁴ A helyi gazdasági élet fellendítése érdekében pedig a védegyleti mozgalom megszervezése a településen, illetve egy csabai gazdasági egylet felállításának kezdeményezése kapcsolható a kaszinóhoz. A védegyleti mozgalomhoz való csatlakozás – ismerve az egyesület Kossuthoz való kötődését a *Pesti Hírlap* kapcsán – nagy buzgalommal zajlott a kaszinói tagok pártolásával a városban. Eredményeiről a *Pesti Divatlap*ban

⁷⁰ MNL BéML X. 58. 1. 61; MNL BéML V. A.326.b. 12. dosszié.

⁷¹ Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1845. május 18. 497–498.

⁷² MNL BéML X. 58. 1. 123.

⁷³ Papp (szerk.) 1971: 58.

⁷⁴ 1844-ben Omaszta József kaszinói tag rendezésében a kórház javára tartottak sikeres műkedvelő előadást Csabán (MNL BéML X. 58. 1. 60). Két évvel később azonban már hiába próbálkoztak, a szervezés nem járt eredménnyel (MNL BéML X. 58. 1. 125). Az esetről a *Pesti Divatlap*ban is megjelent három levél, melyek egyikében a kudarc okaként „az alkalmas és elegendő emberek” hiányát jelölte meg a levelező (Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1846. június 11. 479). A műkedvelő társaság meglévő díszleteit ezek után a Békési Kaszinó vette bérbe a csabaiaktól (Hajnal 1878: 22–25).

az ország közvéleménye is értesülhetett 1845-ben: „Békés-Csabán mintegy 400 egyén kötelezé el magát a honi iparvédésre, s ez egy helyen az ügy kitűnő hévvel pártoltatik.”⁷⁵ Ugyanebben az évben indult útjára kaszinói kezdeményezésre és a kaszinói elnök, Omaszta Zsigmond elnökletével a csabai gazdasági egyesület, melynek célját a következőkben határozták meg az alapítók: „A csabai nép hajlamával köztudomás szerént összhangzásban lévő manufacturális cikkeknek nagyobb szerűlegi üzettetésének előmozdítása.”⁷⁶ Ezek után nem meglepő, hogy a csabai kaszinó tevékenységéről tudósító levél 1846 őszén a következő sorokkal indult a *Pesti Divatlap*-ban: „Egy idő óta egymást gyakorta váltó casinói védegyleti és gazdasági üléseink, élénk mozgalomra és eszmesúrlódásra nyújtanak alkalmat közöttünk.”⁷⁷

* * *

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a Békéscsabai Casinó a reformkor liberális eszmevilágának befogadója, hordozója és terjesztője volt Békés megyében, kovásza a térségben annak az erjedésnek, amely 1848-hoz vezetett. Pártolta a magyar nyelv és kultúra ügyét, támogatta a honi gazdaság fejlesztését. A rendi kötöttségeken valóban átlépő tagfelvételi gyakorlata, az alapszabályban is rögzített demokratikus elvek mentén szerveződő belső élete megfelelő nyilvános fórumot teremtett az elsősorban a helyi honorácior és nemesi-értelmiségi réteg köréből toborzódó tagság számára a közéletbe és politikába való tevékeny bekapcsolódásra: kötelékében pallérozódo tagjai aktív szereplői voltak a korszak helyi politikai életének, és a nagy idők szavát meghallva 1848–1849-ben is kiálltak a haza ügye mellett.⁷⁸

⁷⁵ Gyulán. *Pesti Divatlap* 1845. április 6. 227.

⁷⁶ MNL BéML X. 58. 1. 80.

⁷⁷ Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1846. november 22.

⁷⁸ Haan Lajos naplójában a következő sorokkal emlékezett meg a csabai kaszinó szerepéről 1848 tavaszának helyi eseményeiben: „Az általános országos mozgalom nem lehetett hatás nélkül Csabán sem. A kaszinóban naponként mind sűrűbben gyülekeztiünk, s politizáltunk. [...] Nemsokára megalakult a nemzetőrség is Csabán. Szinovicz jegyző volt az első, aki puskával a vállán egy óra hosszat, mint nemzetőr járt fel s alá a városháza előtt, míg más váltotta fel. A templomban hála istentiszteletet tartottak a vér nélküli forradalom keresztülvitele örömére. Édesatyám szolgált az oltár előtt, Broszman pedig prédikált, lelkesen, hatalmasan” (Haan 1971: 69–70). A szövegben említett Szinovicz Lajos csabai jegyző és Broszmann Dániel evangélikus lelkész, csakúgy, mint Haan Lajos, a csabai kaszinó tisztikarának többször újraválasztott tagjai voltak. A *Pesti Hírlap*-nak a március 15-i forradalmat követő Békés megyei tudósítása is megemlékezik a csabai kaszinóról, ahol is társas vacsorára gyülekeztek össze a gyulai közgyűlésre igyekvő környékbeli küldöttek, ahol az országos nagyságok – Kossuth, Batthyányi Lajos – mellett a társaság „poharat emelt Omaszta Zsigmond egészségére, ki már annyit küzdött s áldozott, s ki ha kell, újra és ismét mindig vívand a nép javáért” (Békés megye, mártius 23-kán. *Pesti Hírlap* 1848. április 2. 287). A csabai kaszinó, s még inkább a kaszinói tagság 1848–1849-ben játszott szerepéről további adatok: Oláh 1889; Jároli (szerk.) 1995.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

IV.B.152.a. A Békési (Békés–Csanádi) Cs. Kir. Megyehatóság iratai. Elnöki iratok, 1850–1860.

V.A.326.b. Mezőberény nagyközség iratai. Közigazgatási iratok, 1756–1848.

X. 58. 1. A békéscsabai casinónak Jegyzőkönyve 1842-től 1847-ig. A Békéscsabai Kaszinó Iratai, 1842–1942.

X. 58. 3. A százéves békéscsabai „Casino Egylet” . Dr. Haan Albert előadása – a békéscsabai kaszinó százéves jubileumát ünneplő díszközgyűlésen, 1942. A Békéscsabai Kaszinó Iratai, 1842–1942.

Pesti Divatlap, 1844–1847.

Pesti Hírlap, 1841, 1848.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bösze Sándor 1997: *„Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár.

Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. 165–178.

Erdi Aranka 1991: A nem paraszti rétegek, a polgárosodás kezdetei 1848 előtt. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története. I. kötet. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 769–796.

Erdész Ádám (szerk.) 2018: *Körök, egyletek. A civil társadalom története a dualizmus kori Békés megyében*. Gyula.

Erdmann Gyula 1991: Csaba társadalma, gazdasága és önkormányzata 1772–1848. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története. 1. kötet. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 521–723.

Erdmann Gyula 2004: Nemesek, értelmiségiek, iparosok és kereskedők Csabán a XVII. század végétől 1848-ig. In: Erdész Ádám – Á. Varga László (szerk.): *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból*. Gyula, 214–232.

Eőry Gabriella 2017: A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok* (151.) 4. 809–842.

Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.

Haan Lajos 1991: *Békés-csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békéscsaba.

Hajnal István 1878: *A Békési Kaszinó története: két felolvasás az egylet 1871-ik szeptember 21-iki s 1877-ik január 7-iki közgyűlésében*. Békés-Gyula.

Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula.

- Jároli József (szerk.) 1995: *Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez*. Gyula.
- Murányi Lajos 1993: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság*. Székesfehérvár.
- Oláh György 1889: *Békésvármegye 1848–1849*. Gyula.
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* (15.) 2. 610.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (3.) 4. 103–109.
- Papp János (szerk.) 1971: *Haan Lajos naplója (részletek)*. Békéscsaba.
- Pór Edit (szerk.) 1988: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1–3. kötet. Budapest.
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930–946.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* (126) 1. 113–141.
- Tóth Ágnes 1998: A kaszinó szerepe a reformkori Debrecen életében. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 25. 75–101.
- Tóth Árpád 2001: Önszegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten. *Korall* (2.) 5–6. 49–71.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.

Kiss Zsuzsanna

Civil társadalom a provizórium idején

A Zala Megyei Gazdasági Egyesület fellépése 1863-ban az alföldi szűkölködők megsegítésére

A modern kori egyesületek, vagyis a tagok egyenlőségén és szabadságán alapuló önkéntes társulások, kitüntetett szerepet játszottak a modern nyilvánosság megteremtésében. Azt a lehetőséget biztosították, hogy az állampolgárok a közönség ügyeit illető kérdésekben korlátozások nélkül eszmét cserélhessenek és véleményt alkothassanak, illetve véleményükkel a hatalom mindenkori gyakorlójára befolyásuk lehessen.¹ Az egyesületeknek így döntő jelentőségük volt a társadalom polgári, más szóval civil kereteinek kialakításában. A modern nyilvánosság történetét szisztematikusan feltáró modelljében Habermas úgy fogalmaz, hogy a „polgári nyilvánosság a közhatalom feletti kritika szférájaként jön létre”,² mint a magánemberek közügyekről folyó egyszerre polemikus és magánjellegű párbeszéde. Az egyesületek jelentősége eszerint az, hogy közvetítő szerepet töltenek be az állam és a társadalom között, amennyiben a különféle ügyekben érintett magánszemélyek közös álláspontját intézményesített formában képesek és hivatottak az állam felé közvetíteni.

A magyarországi egyesülettörténeti kutatások megmutatták, hogy az egyesületi tevékenység reformkori elterjedése hazánkban is együtt járt a – tág értelemben vett, vagyis gazdasági és egyszersmind kulturális folyamatként értelmezendő – polgárosodás kibontakozásával és a modern (politikai) nyilvánosság megszületésével.³ Az egyesületek hazai vizsgálata elsősorban arra fókuszált, hogy a különféle társas szerveződések mennyiben és hogyan járultak hozzá a feudális társadalom hagyományos rétegzettségének feloldásához, hogyan mozdították elő a különböző társadalmi rétegek vagy nagy csoportok keveredését;⁴ illetve megpróbálták feltárni és megérteni „az egyesületek *tényleges társadalmi jelentőségét* [...], illetve azt, hogy a *társadalom különféle csoportjai közül melyek és milyen módon vettek részt az egyletek tevékenységében*”.⁵ Kevesebb szó esett eddig arról, hogy mekkora tere volt az egyesületeknek tervbe vett kezdeményezéseik megvalósítására, adott esetben milyen konfliktusok árán tudtak a felvállalt ügyek kapcsán fellépni, milyen segítségre támaszkodhattak és milyen ellenállásba ütköztek tevékenységük során. Írásomban ezért éppen a konfliktus kerül a középpontba, amikor bemutatom, miként tudtak, vagy épp nem tudtak az 1860-as években

¹ Habermas 1999.

² Habermas 1999: 110.

³ Gergely–Veliky 1974; Veliky 1988; Pajkossy 1991.

⁴ Silber 1992.

⁵ Tóth 2005: 9. (Kiemelés az eredetiben.)

a hazai mezőgazdasági egyesületek a segítségnyújtás civil fórumaiként fellépni a korszak legsúlyosabb mezőgazdasági szükséghelyzete, az alföldi aszály és ínség idején. Ehhez előbb feltétlenül szükséges kitérni arra, hogy milyen kereteket biztosított az átmeneti alkotmányosságot felfüggesztő és a rendeleti kormányzást bevezető, 1861. november 5-én kiadott uralkodói rendeletet követő időszak a civil társadalom működéséhez, valamint röviden érdemes megismerni a gazdasági egyesületek hazai történetét is.

AZ EGYESÜLETI ÉLET KERETEI ÉS A GAZDASÁGI EGYESÜLETEK TÖRTÉNETE AZ 1848 UTÁNI MAGYARORSZÁGON

Az önszervező polgári élet kibontakozását az 1848–1849-es forradalom és az azt követő időszak kizökkentette a megkezdett útról. Az 1850-es évtized dermedtséget hozott; az 1860 októberét követő rövid alkotmányos időszakban azonban újból felélénkült az egyleti élet, és ez – bár korántsem korlátlan keretek között – így marad a Schmerling-provizórium időszakában is. Ahogyan a korszak kutatója, Deák Ágnes fogalmaz,

„[a] Schmerling-provizórium időszaka az egyesületi élet tekintetében figyelemre méltó kettősséget mutat: az egyesületi tevékenység számszerűsíthető és nem számszerűsíthető mutatói [...] az egyesületi aktivitás intenzívebbé válását mutatják. Eközben azonban a hatósági ellenőrzés mechanizmusai nem lazultak, sőt inkább erősödtek. [...] Pálffy Mór gróf helytartó arra törekedett, hogy újabb és újabb ellenőrző pontokat építsen be az egyesületek működésébe, s korlátozza autonómiájukat.”⁶

Habermas fogalomrendszere szerint Schmerling provizóriumában, a sajtót és az egyesületi életet erősen korlátozó rendeletek időszakában a polgári nyilvánosság és a civil társadalom működéséhez nem voltak adottak a feltételek; de ebben a megközelítésben a polgári nyilvánosság vagy a civil társadalom működésének kérdése, annak a polgári társadalomra jellemző jóváhagyó együttműködése az uralom legitimitása vagy stabilitása szempontjából nem is merül fel érdemi kérdésként. Az autoriter rendszerekre ehelyett Habermas modelljében a reprezentatív nyilvánosság jellemző, amely csupán passzív, befogadó közegként veszi tekintetbe a társadalmat. A nyilvánosság ebben az esetben nem a felek közötti kommunikáció, hanem csupán a hatalommal bírók „státus-ismertetője”,⁷ reprezentáció, amely „nem a népért, hanem a nép »előtt«”⁸ zajlik.

Ismert, hogy Habermas modelljével sokan, sok ponton és sokféleképpen vitáztak, de ennek az irodalomnak a bemutatása itt most szükséges, és túlzot-

⁶ Deák 2009: 24.

⁷ Habermas 1999: 57.

⁸ Habermas 1999: 58.

tan messzire is vezetne.⁹ Fontos viszont emlékezni a fogalmak történeti koronként és kultúránként változó jelentésére és arra, hogy a „civil társadalom” utólagosan megalkotott fogalma esetleg nem hozható teljes összhangba az itt vizsgált korban elevenen létező társadalmi tartalmakkal.¹⁰

Analitikus szinten egyedül Andreas Gestrich munkájára utalnék, aki az abszolutizmus és a nyilvánosság viszonyának (felül)vizsgálatát tűzte ki célul habilitációs értekezésében.¹¹ Gestrich amellet érvel, hogy a „reprezentatív” és „polgári” nyilvánosság között nincs olyan éles választóvonal, mint amelyet Habermas feltételez. Gestrich szerint ugyanis a hatalom elfogadása és elfogadtatása mindig is kétoldalú folyamat volt, és még a természeténél fogva „titokpolitikai” jellegű (azaz a társadalmat a döntési mechanizmusokba be nem avató) abszolutizmusban is a hatalom és a társadalom a legkülönbözőbb módokon párbeszédben állt egymással. A társadalom hangos vagy néma ellenállása, az írott formában vagy tiltakozási mozgalmakban megnyilvánuló véleménynyilvánítás mind kommunikáció, és mint ilyen – véleménye szerint – a legitimációs folyamat része. Az alattvalók tömege mindig is több volt az uralkodói akarat pusztá tárgyánál, az uralkodó és az alattvalók közti mindenkori viszony több szintéren (és oda-vissza irányban) zajló kommunikációs és manipulációs folyamatokon alapult. A fogalom ilyen értelmezése révén – Gestrich elgondolása szerint – már a modern polgári állam születése előtt is beszélhetünk – és érdemes is beszélni – kritikai célú párbeszédéről, azaz nyilvánosságról.¹²

Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a megvetett egyleti alapokon és a kialakított működési elvek mentén hogyan tudott újraéledni a civil társadalom az 1860-as évek kedvezőtlen politikai légkörében. Az 1863–1864-es alföldi aszály és ínség kapcsán megmozduló egyesületek közül a Zala Megyei Gazdasági Egyesület működését közelebbről szemügyre véve azt vizsgálhatjuk, hogyan állt ki elveiért és céljaiért az egyesület akár a hatalommal szemben is ebben a konkrét esetben; illetve hogyan reagált erre a civil társadalmat lehetőség szerint a háttérbe szorítani igyekvő hatalom. Párbeszédbe lép-e egymással az egyesület és a hatalom, és ha igen, milyen tényezők alakítják e párbeszéd kereteit? Meddig terjednek az egyesület lehetőségei? Mennyiben veszi tekintetbe, ha egyáltalán, a hatalom az egyesülettől érkező kritikát, javaslatokat, az egyesület által végzett munka eredményeit?

Az 1860-as évek elején – az 1848–1849-et követő megtorpanást követően – ismét élénkülő egyesületi élet jellemezte az országot, és ebben a gazdasági egyesületeknek is nagy szerepük volt. Ezek hagyományosan kitüntetett helyet foglaltak el az egyesületek között, hiszen – vélt és remélt – nemzetgazdasági hasznuk miatt már a 18. századtól kezdve erős politikai támogatást élveztek. A mezőgazdasági

⁹ Habermas elméletének recepciójához mindenekelőtt: Calhoun (ed.) 1992. Magyarul Mátay Mónika összegezte a tanulmánykötet tanulságait (Mátay 1999).

¹⁰ Lásd ehhez Kövér 2017.

¹¹ Gestrich 1993.

¹² Gestrich 1993: 16–20, 28–33.

termelés fejlesztése a kameralizmus szellemében a 18. század közepétől kezdve az egyik meghatározó gazdasági cél volt a Habsburg Birodalomban.¹³ Mária Terézia már 1764-ben, a Birodalom minden részében elrendelte a gazdasági egyesületek alapítását, hogy egyrészt a mezőgazdasági tudást, másrészt az udvar mezőgazdasági termelésre vonatkozó elképzeléseit és utasításait a lehető leghatékonyabban terjeszthesse. Az utasítás hatására a birodalom minden pontján meg is kezdődött az egyesületek létesítése (elsőként 1764-ben Klagenfurtban alapítottak mezőgazdasági egyesületet), kivéve Magyarországon.¹⁴ Itt az első mezőgazdasági egyesület az 1826-ban Pozsonyban alapított lófuttató (vagyis egy alapvetően társas, nem pedig szakmai célú) társulatból csak 1835-ben jött létre, amikor az eredeti egyletet Pesten új néven és új – immár elsősorban szakmai – célokkal újjászervezték.¹⁵ A reformkorban az országos egyesület fiókszervezeteként nagyjából 20 mezőgazdasági egyesület működött szerte az országban, ezek azonban – hasonlóan az egyesületek más fajtáihoz – az 1848–1849-es megrázkódtatások során szinte mind megszűntek.

Az ezt követő, politikailag kielezett időszakban az egyletek működése, az új egyesületek alapítása általában véve szigorú felügyelet alá került. 1850 novemberétől a nem politikai jellegű egyesületek megkezdhették a működést, amennyiben arra Karl Geringer bárótól, a polgári ügyek császári biztosától engedélyt kaptak; nyilvános ülést azonban nem tarthattak, és közgyűléseiken az illetékes közigazgatási hatóság biztosának jelen kellett lennie.¹⁶ Ezt követően Ferenc József 1852. november 26-án kiadott császári nyílt parancsa értelmében „mindennemű egyletek fölállítására az álladalmi igazgatóság különös engedélye kívántatik meg” (1. §.), de „olly egyletek alakítása, mellyek maguk elébe a törvényhozás vagy a közigazgatás körébe eső czélokat tűznek ki, tilos” lett.¹⁷ Az engedély megadását bizonyos esetekben az uralkodó magának tartotta fenn: így a tudományos és művészeti egyesületek mellett a mezőgazdasági, a bányá- és erdőügyi, az ipari, a kereskedelmi és természetési egyleteket is, csakúgy, mint a hitelintézeti, az általános ápoló- és járadéki intézeteket; valamint a vaspálya- és gőzhajózási vállalatokat. Az egyéb szállítási vállalatok, a bányavállalatok, a biztosítóintézetek, a takarékpénztárak, illetve a kölcsönintézetek esetében az engedélyt a belügyminisztérium bocsátotta ki. Az általános társalkodó-, olvasó- és kaszinóegyletek esetében a nyílt parancs értelmében az engedélyt az illetékes országos politikai hatósága adhatta ki. Az egyesületek felügyelete, az egyleti élet ellenőrzése a rendőri igazgatás feladata volt, de az októberi diploma kibocsátását követően – ami átszervezte a rendőrségi ügyek intézéséhez kapcsolódó szabályozást – állandóvá vált a súrlódás a helyi közigazgatási szervek és a rendőrhatalóságok között,

¹³ Barta 1982.

¹⁴ Stampfl–Bruckmüller 1974.

¹⁵ Tasner 1835.

¹⁶ Deák 2009: 3–4, 3. lábjegyzet.

¹⁷ *Az Ausztriai Birodalmat Illető Közöségi Birodalmi Törvény- és Kormánylap*, 1852.

egyebek mellett az egyesületek ellenőrzésének ügyében is.¹⁸ Az egyesületekkel szembeni hivatalos álláspontot egyértelműen az határozta meg, hogy a politikai alapú szerveződések már eleve meggátolják.

Két évvel később (1854-ben) Albrecht főherceg újabb rendeletet adott ki az egyesületekre vonatkozóan. Ennek értelmében azok ezután nemcsak a megalakulásukkor estek át szigorú ellenőrzésen, hanem a működésük közben is állandó felügyelet alatt maradtak. Az újonnan bevezetett szabályozás ugyanis ismételten előírta, hogy az egyesületek

„tartandó gyűléseiket azon hely illető cs. kir. politikai hatóságának, mellyben az egyesület székel, a tanácskozás alá veendő tárgyak előrajzának bemutatása mellett idején bejelentés, miszerint arra a netalán már kirendelt országfejedelmi biztos kiküldethessék, vagy ha még olyan kirendelve nem lett volna, a hatóságnak egy o. f. biztos kiküldetésére alkalom nyújtassék”.¹⁹

Emellett a járási szolgabírók a megye felé, az alispánok pedig a kerületi helytartósági osztályok felé tartoztak állandó és rendszeres jelentéseket küldeni a megyében létező egyesületek működéséről. A provizórium megszilárdításának időszakában – a korábbi rendőrhatalóságok által ellátott feladatok átszervezése miatt – vitatott volt, hogy az egyesületek közvetlen felügyeleti joga a közigazgatási vagy a rendőri szervek intézkedési körébe tartozik-e, de Pálffy Móric gróf helytartó többnyire sikerrel érvényesítette a maga felfogását – nevezetesen, hogy az egyesületi ügyekben a közigazgatási hatóságoké legyen a döntő szó, és csak esetileg vonják be a rendőrhatalóságokat is.²⁰ Az egyesületek feletti szigorú ellenőrzést Pálffy többnyire rendeleti irányítással biztosította.

A helytartó 1861. november 20-án elrendelte az országban működő egyesületek ellenőrzését, és a megyei kormányzóktól részletes kimutatást kért a területükön létező egyesületekről. Részben ez a kimutatás szolgált alapjául a következő évben megjelent első hivatalos magyarországi egyesületi statisztikának. Eszerint az országban összesen 579 egyesület működött. Ezek közül 38 volt gazdasági egyesület. Egyidejűleg 264, vagyis az összes egyesület 45,6%-a tartozott a társalgási egyesületek közé. Ez alapján jelentette ki Hunfalvy az elkészült statisztika kiadásakor, hogy a kimutatásból többek között azt is „láthatjuk, hogy még sokkal többet társalgunk, mintsem cselekszünk”.²¹

A gazdasági egyesületek azonban „cselekvő” egyesületek voltak, és nem pusztán azért, mert alapszabályuk értelmében szakmai célokra, vagyis a hazai mezőgazdaság fejlesztése érdekében szerveződtek. Többnyire már alakulásuk pillanatától kezdve a habermasi értelemben vett kritikai nyilvánosság aktív alakítóiként is felléptek. A gazdasági egyesületek jelentőségét jelzi, hogy engedélyezésük jogát

¹⁸ Részletesen Deák 2009: 5–10.

¹⁹ *Magyarországot Illető Országos Kormánylap* 1854: 76.

²⁰ Deák 2009: 5–7.

²¹ Hunfalvy 1862.

az uralkodó már az 1852-es rendeletben is magának tartotta fenn, és aligha volt véletlen, hogy – más egyesületekkel szemben, amelyekbe a kormányhivatalnokok belépését a hatalom támogatta – az állami tisztviselők részvételét a gazdasági egyesületek életében Pálffy Móric helytartó kifejezetten rossz szemmel nézte.²²

Ezek az egyesületek azóta tűntek különösen megbízhatatlannak politikai szempontból, hogy az októberi diploma kibocsátása után, a megyék újjászervezésével kapcsolatos kancelláriai utasításban elrendelt főispáni értekezlet meghirdetését meg sem várva, több megyében is a politikailag aktív szervezők önálló kezdeményezése nyomán gyűltek össze, hogy „előkészítő értekezletet” tartsanak a további teendők megvitatására. Ezeknek az értekezletnek több megyében is az (újjá)alakuló gazdasági egyesületek gyűlései adtak keretet, többnyire a helyi birtokos nemesség vezetésével.²³ Ezekből az előkészítő gyűlésekből formálódtak azután több helyen – így például Zala megyében is – a gazdasági egyesületek, amelyek előbb-utóbb alapszabályaikat is elismertették – akkor már mint szakmai szervezetek. Noha a Zala Megyei Gazdasági Egyesület alapszabályait már 1860 novemberében elfogadta az uralkodó (vagy talán éppen emiatt), a hatóságok szigorúan szemmel tartották. Maga az egyesület is szolgáltatott okot a bizalmatlanságra: 1862-ben például – akkor még nem is rendszeres – gyűléseit az egyesület még mindig „magánosoknál” tartotta; mégpedig a hatósági biztos értesítése nélkül. Novák Ferenc megyei főispáni helytartó ezt annak rendje és módja szerint jelentette is a Helytartótanácsnál. A bejelentésre kapott válaszban Novákot emlékeztették arra, hogy

„habár a gyűlések magánosoknál tartatnak is, – Méltóságodnak eleve bejelenteni kötelességének ismerje [a gyűléseit az egyesület – K. Zs.], minthogy ebbeli elmulasztás az egylet működésének felfüggesztését vonná maga után. A megyei szolgabírák pedig oda utasítandók, hogy a bejelentés nélküli gazdasági gyűléseket, ha azok magánosoknál tartatnak is, – meggátolják”.²⁴

Az egylet a következő év elejétől rendszeressé váló, de változó helyszíneken tartott szakosztályi és közgyűléseiről a hatóságokat a későbbiekben minden esetben értesítette.

Pálffynak a gazdasági egyesületekkel szembeni bizalmatlansága mutatkozik meg abban a felterjesztésében is, amelyet 1862 áprilisában a kancellárhoz, Forgách Antal grófhhoz intézett. Ebben arra tett javaslatot, hogy a gazdasági egyleteknek az elnökük személyét illetően a helytartótanácsi elnökség vagy legalább a megyei kormányzók külön jóváhagyását is be kelljen szerezniük. A kormány közvetlen felügyelete alatt álló gazdasági egyletekre bevezetni kívánt új szabályozás elfogadását Pálffy annál is fontosabbnak érezte, mert – ahogy fogalmazott – „ezen rendszabályt a saját hatókör[e] felügyelete alatt álló különbféle egyletekre

²² Deák 2009: 13.

²³ Szabad 1967.

²⁴ MNL OL D 191 293.d. 9852.IV.e.1862. (Az iratot Deák Ágnesnek köszönhetően ismerem.)

is kiterjeszteni” szándékozott, mégpedig azért, mert az egyéb fajta egyesületek „szaporítása és oly helyeken is célba vett alakítása ahol valóban szükségtelennek látszanak működésükre fordítandó különös figyelmet szükségessé tesznek”. Talán nem túlzás ezek ismeretében azt mondani, hogy Pálffy számára az egyesületek már pusztán létükkel is csak folytonos kezelést igénylő problémát jelentettek. A kancellár, Forgách Antal – akinek politikai nézetei alapvetően nem egyeztek Pálffyéival, és aki a februári pátens alapján kibontakozó birodalmi centralizmust elvi és gyakorlati okokból is fenntartásokkal kezelte²⁵ – Pálffyhoz írott válaszában (pontosabban annak piszkozatában) egyértelművé tette, hogy véleménye szerint nincs szükség túlzott beavatkozásra ott, ahol erre nem szolgáltatnak okot – és finoman Pálffynak is adott egy fricskát „túl buzgóságáért”.

Válaszának egyik legtanulságosabb fordulata (az ellenőrzés szigorításával szembeni kritikája megfogalmazásán túl) az, hogy amikor „nyilvános életről” beszél, szavaiban a nyilvánosság fogalmának modern elméletekben bevett jelentése sejlik föl. Másfelől figyelemre méltó a szövegből sugárzó hatalmi öntudat is: bár Forgách világosan érzékelt, hogy még a legszigorúbb ellenőrzés sem biztosíthatja a kritikus hangok teljes elhallgattatását, ugyanakkor a fennálló hatalom stabilitásáról meggyőződve, ezeknek mégsem tulajdonított jelentőséget.

„[A] gazdasági egyesületek szelleme iránt nyilvánított, s ezek közül tán egyeseknek hatáskörüik kétségtelen félreismerésével követett működése miatt származott aggodalmait tökéletesen azon okból nem oszthatom – írta tehát Forgách –, mert ezen egyesületeknek valami nagyon fontos, a nyilvános életre kiható jelentőséget, mely a megyei autonomia ismétli föléledésével, mint ezt az előbbi tapasztalás mutatta amúgy is megszűnnék, nem vagyok hajlandó tulajdonítani; különben is egyes politikai fölszóllamlásokat még a kormányilag kinevezett elnök sem volna képes mindenkor megelőzőleg meggátolni.”²⁶

A ZALA MEGYEI GAZDASÁGI EGYESÜLET FELLÉPÉSE AZ ALFÖLDI ÍNSÉGESEK ÜGYÉBEN

Az 1860-as évtizedben több mint húsz új gazdasági egyesületet létesítettek az országban, jóllehet ezek közül több néhány év után megszűnt, vagy legalábbis csak névleg maradt fenn. Ezzel egyidejűleg az is megfigyelhető, hogy a gazdasági egyesületek immár elsősorban szakmai egyesületeként léptek fel, és mint ilyenek, aktívan igyekeztek részt venni a segítségnyújtásban a mezőgazdaságot érintő, sorozatosan tapasztalható csapások (aszály, marhavész, filoxéra) idején.

²⁵ Deák 2018: 39–41.

²⁶ MNL OL D 185 533/1862. (Az iratot Deák Ágnesnek köszönhetően ismerem.)

1863 augusztusában már az ország távolabbi részein is világosan látszott, hogy „azon ínség [...] és nyomor [...], melyet hazánknak különben legtermékenyebb, s nagy kiterjedésű vidékén az alföldön a’ hosszabb ideig tartott szárazság elő idézett”,²⁷ szükségessé teszi az országos összefogást. Az 1860-as évtized mezőgazdaságot sújtó természeti csapásai – az aszályos évek, a többszöri rossz termés, a nyomukban fellépő ínség és az egyidejű marhavész – jól ismertek a történeti szakirodalomban,²⁸ és részben ismertek azok az akciók is, amelyekkel a helyi szintű közigazgatási apparátus, pontosabban a Kancellária utasításait követve a Magyar Királyi Helytartótanács igyekezett úrrá lenni a kialakult helyzeten.²⁹ A kormányzat intézkedései azonban akkor kerülnek igazán éles megvilágításba, ha mellette megismerjük azt is, mi zajlott egyidejűleg a társadalomban, mégpedig nemcsak lokálisan, hanem az ország távolabb fekvő – ezért az aszályt kísérő ínségben közvetlenül nem érintett – területeit is figyelembe véve. A kérdés éppen az, hogy mennyiben és hogyan tudott az egyesületekben testet öltő lokális szint cselekvőként fellépni, mennyiben tudott a helyi civil társadalom bekapcsolódni az országos eseményekbe.

A Helytartótanács előbb május legvégén ínségi biztost nevezett ki Abonyi István tanácsnok személyében, majd június közepén arra szólította fel az érintett megyéket, hogy az intézkedések koordinálása céljából létesítsenek ínségügyi bizottmányokat.³⁰ Előbbi feladata az volt, hogy bejárja az aszályal sújtott megyéket, és a megyei kormányzókkal, valamint a helyi birtokosokkal tanácskozva javaslatokat fogalmazzon meg a Helytartótanács felé a várható kár enyhítésének lehetséges módjairól. Két hónapos útjának utolsó előtti állomásáról, Mezőtúrról 1863. július 25-én küldött jelentésében Abonyi alapvetően két eszközt jelölt meg, amelyekkel jelentősen javíthatónak látta a helyzetet: a közmunka lehetőségének biztosítását a birtoktalanok, és a jutányos kölcsönök elérhetővé tételét a földbirtokkal rendelkezők számára. Ezekon kívül az adó elengedését vagy mértékének lejjebb szállítását is lehetőségként vetette fel.³¹ A lehetséges és szükséges kormányzati intézkedések mellett azonban kiemelkedően fontosnak tartotta a társadalmi felelősségvállalást is, ezért könyöradományok és segélyek gyűjtésére buzdította a tanácskozások résztvevőit; ő maga 4000 forintot adományozott a Békés megyei ínségeseknek egy erre elkülönített alapból.³²

Az aszályal különösen sújtott területeken életre hívott ínségbizottmányok feladata a közvetlen helyi segítségnyújtás megszervezése volt, vagyis – ahogyan például a Békés Megyei Gazdasági Egyesületben (BMGE) létrehozott állandó ínségbizottmány sajtóban megjelent jelentése fogalmaz – „a szűk termés okozta ínség enyhítésén teljes [erőből] működni, tanáccsal és erkölcsileg az egyeseket

²⁷ MNL ZML IV.259.a. 1863. Zala vármegye tiszti gyűlése 1863. augusztus 3-án, 1.

²⁸ Érkövy 1863; Györfly 1931; Katus 2007: 7–11; Boa 2012a.

²⁹ Boa 2012a, 2012b.

³⁰ Boa 2012b: 68.

³¹ Sashegyi (szerk.) 1959: 427–429.

³² Boa 2012a: 176.

és községeket támogatni”.³³ Ez persze több okból sem volt egyszerű. Az aszálylyal sújtott, ínséges területeken értelemszerűen kevés lehetőség nyílt arra, hogy a rászorulókat helyi forrásokból természetben (élelemmel, vetőmaggal, takarmánnyal), vagy akár anyagilag (munkalehetőséggel, hitellel, pénzsegéllyel) támogassák. Az ínségbizottmányok ezért elsősorban a távolabb fekvő, jobb helyzetben lévő megyékkel való kapcsolatteremtés megszervezését vállalták magukra, hogy legalább az elérhető takarmány és élelmiszer felkutatásának terhe alól mentesítsék a szűkölködő gazdákat. Két módon igyekeztek kapcsolatot kiépíteni azokkal a területekkel, amelyek – ha szűkösen is, de – rendelkeztek takarmánnyal vagy élelemmel: egyrészt a sajtón keresztül, másrészt pedig kiküldött képviselőjük révén, személyesen próbáltak információt gyűjteni a máshol élő birtokosoktól és községi előjáróktól arról, mennyi, és milyen áron elérhető készlettel rendelkeznek, illetve milyen módon tudnának az állatállomány teletetésében részt vállalni. A BMGE tájékozdó, segélygyűjtő körútra kiküldött egyleti titkára az utóbbi módot találta eredményesebbnek,³⁴ amire főként talán a személyes jelenlét erőteljesebb pszichológiai hatása a magyarázat, a kormányzat – mint látni fogjuk – mégis kritikaként értelmezhetette a megállapítást a maga válságkezelő tevékenységével szemben.

Az elsőként az ínséges területeken központi utasításra felállított bizottmányok mellett a nyár második felében az ország távolabbi pontjain is megindult az egyesületi szintű szervezkedés, amikor a helyi gazdasági egyesületek megpróbálták a maguk körein belül hasonló bizottságokat létrehozni. Hamarosan azonban az ország különböző pontjairól szállingózni kezdtek az arról szóló hírek, hogy a gazdasági egyesületek segélygyűjtésre beadott kérelme hosszabb várakozás után sem nyert támogatást a Kancelláriánál, ezért egyes vidékeken a segélygyűjtést meg sem tudták kezdeni.³⁵ Az egyesületekben formálódó civil társadalom és a hatalom élesen feszült egymásnak. Ahogyan az országos, illetve birodalmi szintű politikában a Schmerling-provizórium időszakában a korlátozott alkotmányos centralizáció lett a meghatározó irányvonal, úgy ez a szemlélet a hatalomnak a nyilvánosság fórumaival való viszonyát is mindinkább áthatotta. A kormányzat ugyanis saját feladatának tekintette, és akként is kezelte az adományok egész országra kiterjedő összegyűjtését és elosztását, az egyesületi szintről kiinduló koordinációt, a szervezkedéseket pedig – mint a civil szerveződést általában – egyáltalán nem támogatta. Az egyesületi szintű önszerveződés azonban igyekezett feléleszteni és megerősíteni reformkori hagyományait.

A két oldal egymásnak feszülését közelről figyelhetjük meg Zala megye esetében. Az augusztus legelején tartott tisztiszéki gyűlésen Novák Ferenc Zala megyei főispáni helytartó arról számolt be, hogy az uralkodó és a kormány a legégetőbb

³³ A békésmegyei gazdasági egyesület intézkedései a szükségben. *A Hon* 1863. augusztus 4. 1.

³⁴ A békésmegyei gazdasági egyesület intézkedései a szükségben. *A Hon* 1863. augusztus 4. 1.

³⁵ Erről tájékoztat a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület 1863. augusztus 3-i közgyűlési jegyzőkönyve (*A Hon* 1863. augusztus 11. 1), vagy a Veszprémben alakulófélben lévő gazdasági egyesületről szóló beszámoló (*A Hon* 1863. szeptember. 10. 1).

hiányok enyhítése érdekében már minden szükséges intézkedést megtett, emellett pedig „a’ megyebeli fő és alszolgabíró urakat szenvedő ember-, és honfitársaink számára leendő könyöradományok gyűjtésére”³⁶ utasította, és elrendelte, hogy az összegyűlt adományokat a könnyebb és olcsóbb elszállítás céljából hozzá – közvetve pedig a Helytartótanácsához – küldjék.

Rögtön másnap (augusztus 4-én) a Zala Megyei Gazdasági Egyesület (ZMGE) vezetősége rendkívüli közgyűlésen tárgyalta az alföldi ínségesek ügyét. Arról határoztak, hogy az egyesületen belül bizottmányt létesítenek, hogy az a „nyomor eredetét, kutfejét s a’ legalaposabb segélyezés módját tegye szoros vizsgálat s tanulmányozása tárgyává”,³⁷ és dolgozzon ki alapos tervet az adakozás leghatékonyabb módjáról. A bizottmány, amely néhány nap múlva (augusztus 9-én) ült össze, valóban alaposan megvitatta a szükséges és lehetséges tennivalókat. Az ülésen felvett jegyzőkönyv érzéketesen mutatja, hogyan látták a kortárs „civil társadalom” szereplői egyfelől az állam, illetve a kormányzat, másfelől a „hazafiak”, azaz a társadalom szerepét és feladatait az előállt vészhelyzet kezelése kapcsán.

A tizenkét tagú választmány tagjai között volt több 48-as honvéd, később birtokára visszavonult gazdálkodó, csakúgy, mint a Keszthelyen két évvel korábban felállított vincellérképző intézet igazgatója: a bizottmány tehát többé-kevésbé a megyei birtokosokat tömörítő ZMGE alapító és rendes tagságát reprezentálta.³⁸ Fontos azonban kiemelni a bizottmány összetételének még egy jellegzetességét, nevezetesen annak szoros kötődését a megye reformkori, valamint az 1861-es alkotmányos időszakbeli közigazgatási elitjéhez; vagy fordítva megfogalmazva ugyanezt: elhatárolódását a hivatalban lévő helyi kormányzó elit-től. Miközben többen közülük magasabb szintű járási pozíciót töltöttek be az 1840-es években, és a bizottmány tagja volt az alkotmányos időszak egyik járási főszolgabírája (Csillagh László), sőt az akkori másodalispán (Horváth Vilmos) is, addig egyetlen olyan tagot sem találunk a bizottmányban, aki 1861 után hivatalt vállalt volna.³⁹ Az alkotmányos elit és a provizórium tisztviselői közötti feszültség – amely ebben az elhatárolódásban is megmutatkozott – természetesen maga is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az országos kormányzó elit – ahogy látni fogjuk – meglehetősen érzékenyen reagált a gazdasági egyesület segélyszervezési akciójára, hiszen abban mintegy a „második helyi közigazgatás” megszervezésének kísérletét láthatta.

Az augusztus 9-i jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyesületi ínségbizottmány úgy látta, hogy

„a segély főképpen a kormánytól követelhető, mint a melynek nemcsak köteleességében és érdekében áll az állampolgárok életét és vagyonát, hanem az adóerőt is

³⁶ MNL ZML IV.259a. Zala vármegye tiszti gyűlése 1863. augusztus 3-án, 3.

³⁷ MNL ZML X.107. 1863. augusztus 4-én, Zalaegerszegen tartott rendkívüli közgyűlés.

³⁸ Kiss 2003: 111–118.

³⁹ A ZMGE tagságának jelenlétéről az 1861 utáni megyei közigazgatásban: Kiss 2003: 114–115.

veszélyel fenyegető ínséget elhárítani, de egyszersemind [...] segélyező eszközökkel is csaknem egyedül ő bír és rendelkezhetik.”⁴⁰

Másodsorban „magánosok adakozásából” látták megoldhatónak az alföldi szűkölködők megsegítését. Ennek megszervezésére kívánt vállalkozni a bizottmány, amikor elhatározta, hogy az egész lakosságra kiterjedő gyűjtésbe kezd, amelynek során bármilyen adományt elfogad (készpénzt és terményt is; nehezen szállítható vagy romlandó termények esetén az azok eladása után befolyt összeget). A bizottmány konkrét cselekvési tervet is kidolgozott a szerintük lehetséges leghatékonyabb működéshez, megjelölte a kerületi magtárak helyét, és javaslatot tett a végrehajtást lebonyolító „felügyelők” és „gyűjtők” személyére is.

A bizottmány – abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a segély biztosítása elsősorban a kormány felelőssége és feladata – egy emlékiratot is megfogalmazott, hogy a „magas kormány[t] érintett kötelességeinek teljesítésére” figyelmeztesse. Az egyesületi szabályok értelmében a választmány döntéseit a megvalósítás előtt még az egyesület igazgatóválasztmányának is jóvá kellett hagynia, ezért az emlékiratot annak színe elé bocsátották. Mire azonban a következő – augusztus 24-én tartott – igazgatóválasztmányi ülésen az emlékirat megvitatásra került volna, a kormányzat döntései alapvetően megváltoztatták az egyesületi kezdeményezések mozgásterét az alföldi ínségesek ügyében, és ezzel új cselekvési terv kidolgozására sarkallták a ZMGE-t is.

Közben ugyanis, ugyanazon a napon (augusztus 4-én), amikor *A Honban* napvilágot látott a BMGE egyleti titkárának értékelése (amely szerint a személyes adománygyűjtés hatékonyabb, mint a sajtó útján szervezett gyűjtés és a központosítva koordinált elosztás), és amikor a ZMGE rendkívüli közgyűlésén a tíztagú ínségbizottmány megszervezéséről döntöttek, Pálffy Móric gróf helytartó leiratot küldött minden megye főispáni helytartójának.

„Úgy a napisajtóból valamint több megyei kormányzó jelentéseiből értesült ezen kir. kormányzék – írta Pálffy –, miszerint az egyes megyei gazdasági egyesületeknek az aszály által okozott ínség enyhítésére célzó működései oly irányban mozognak, mely a gazdasági egyesületeknek tulajdonképeni, ’s kizárólag mezey gazdászati kérdések ’s tényekre vonatkozó feladatával merőben ellenkezik nevezetesen, hogy azok *kiküldötteik* által *közvetlen* érintkeznek a néppel, mindenféle összeírásokat eszközöltenek, és könyöradományokat saját körükön kívül is gyűjtetnek”.⁴¹

⁴⁰ MNL ZML X.107. 1863. augusztus 9-én, Lesencetomajon tartott bizottmányi ülés.

⁴¹ Gróf Pálffy Móric 57210. számú helytartótanácsi leirata a megyei főispáni helytartóknak 1863. augusztus 4-én. MNL SZSZBML IV.255.b. 35.d.57 210. (Kiemelés az eredetiben.) A leirat a ZMGE igazgatóválasztmányi jegyzőkönyve csak utal, a nyomatos irat azonban megtalálható az MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára megyei törvényhatósági iratok fondjában. Köszönöm Kövér Györgynek, hogy az irat másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

Az egyesületek önálló szervezkedései – derült ki Pálffy leiratából – túllépnek azok engedélyezett hatáskörén, ami csorbítja a hatóságok tekintélyét, ráadásul a kitűzött cél elérését (a segélyezés hatékony megszervezését) is veszélyezteti.

Az egyesületek és más szerveződések szisztematikus hálózatépítését a korszak kormányzata állandó veszélyforrásként tartotta számon, és akként is kezelte. Tudatában annak, hogy az informális vagy félinformális kommunikációs hálózatok milyen potenciált jelenthetnek egy esetleges kormányellenes megmozdulás megszervezése során, a kormány az 1850-es, 1860-as években tudatosan és keményen ellenállt az egyesületek bármiféle hálózatépítési kezdeményezéseinek. Erre volt példa a ZMGE történetében, amikor a Helytartó 1864-ben „izgatásnak” minősítette, és megtiltotta annak a javaslatnak a kidolgozását és kivitelezését, amely az egyesület mindennapi kommunikációját könnyíteni és a szakmai munka hatékonyságát elősegíteni tervezett fiókrendszernek a kiépítéséről szólt.⁴² Ahogy láttuk, az érvényben lévő egyesületi szabályozás tiltotta az olyan egyesületek működését, amelyek a közigazgatás területére tartozó feladatokat vállaltak volna magukra; ez indokolta, hogy az egyesületeknek a segélyek összegyűjtésére és a rászorulókhhoz való eljuttatására tervezett akcióját a kormányzat leállította. Hogy az egyesületek – a leirat értelmében – „az ínség örve alatt” „önállóan”, a „kormánytól független” módon szervezkedni kezdtek, az a fennálló törvények és a hatalom nézőpontja szerint túllépte az egyesületek számára engedélyezett szakmai tevékenységek körét, és a közigazgatási tevékenységekbe való nem megengedett beavatkozást jelentett.

Pálffy leiratát Novák Ferenc, Zala megyei főispáni helytartó továbbította a ZMGE felé, és a fentiek értelmében egyben meg is tiltotta, hogy megyéjében akár a gazdasági, akár más egyesületek az ínségsegélyezés ügyében önálló működésbe kezdjenek.⁴³ A tekintélyének fenntartásán munkálkodó hatalom határozottan számolt fel minden olyan társadalmi kezdeményezést, amely vélt vagy valóságos módon gyengítette tekintélyét. Ennek egyik világosan érzékelhető módja éppen a nyilvánosság korlátozása volt, amit jól mutat, hogy az egyesületi szintről induló kezdeményezések visszanyesésével egyidejűleg Pálffy az ínséggel kapcsolatos híreket és beszámolókat publikáló sajtó felé is jelezte, hol húzódnak a határok, ha a kormány munkájának minősítéséről van szó. Miután Abonyi István ínségi biztos jelentésének összefoglalója nagyon hamar, már augusztus elején megjelent a *Független* című lapban, illetve a megyei lapokban is egyre-másra láttak napvilágot az aszályról szóló híradások, augusztus 19-én a helytartó újabb levelet intézett – ezúttal az időszakos lapokat megjelentető – megyék kormányzóihoz. Pálffy a tudatlanság, illetve a kormányellenes hangulatkeltés nyomait

⁴² 1864 nyarán a ZMGE fiókbizottmányok felállítására tett javaslatot – a megyei gazdasági teendők könnyebb összehangolása és szervezése érdekében. Ezt a javaslatot a főispáni helyettes határozottan elutasította, mondván, hogy a fiókszervezetek létrehozása az „egyetlen intézkedési körön kívül esik” (MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-i igazgatóválasztmányi ülés).

⁴³ Novák Ferenc 4746. sz. főispáni helytartói határozatát a ZMGE 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve idézi.

vélte felfedezni ezekben a hírekben, ezért a lapok lefoglalását és a kiadó eljárás alá vonását helyezte kilátásba arra az esetre, ha azok továbbra is a közvéleményt félreinformáló vagy hangulatkeltésre alkalmas híreket, illetőleg tudósításokat publikálnának.⁴⁴

Mindezekkel a döntésekkel a kormányzat a sajtónak, illetve az egyesületeknek – vagyis a civil társadalom intézményesült fórumainak – nyilvánosságbeli megjelenését, kritikai, véleményformáló szerepét igyekezett minél szűkebb keretek közé szorítani.⁴⁵ Ezt egyfelől – saját bevallása szerint is – tekintélyének fenntartása, hatalmának szimbolikus megerősítése érdekében tette, másfelől viszont azzal érvelt, hogy a segélyezés hatékonysága kerül veszélybe, ha az egyesületek saját köreikben szervezik meg a gyűjtést és az összegyűlt segélyek továbbítását. Hogy a segélygyűjtés és -elosztás centralizálása valóban hatékonyabbá tette-e a válság elhárításának folyamatát, mint ha az „alulról kibontakozó” kezdeményezések (is) kaptak volna lehetőséget a beavatkozásra (ahogyan azt Pálffy állította), azt utólag aligha lehet eldönteni. Arra viszont érdemes röviden kitérni, hogyan boldogult a feladattal a kormány maga.

A kormányzat a saját maga számára fenntartott koordinálási feladatok egyik legfontosabb elemének azt tartotta, hogy megállapítsa az igényjogosultság tényét és mértékét. Ennek érdekében – részben az ínségi biztos és az ínségbizottmányok segítségével, részben pedig közvetlenül a megyei kormányzókhoz intézett leiratokon keresztül – a kormányzat mindenekelőtt adatokat igyekezett gyűjteni, hogy ezzel felkészüljön a segélyezés lebonyolítására. A kormányzati adatgyűjtés azonban bár hosszadalmas volt, de nem kellően specifikált. Miközben idézett leiratában Pálffy azt róta a gazdasági egyesületek szemére, hogy a „mindenféle összeírások” elkészítésével megzavarták a segélyezés zökkenőmentes lebonyolítását, az utólagos szemlélő, a Szabolcs megye Dadai járásának ínségkezeléséhez kapcsolódó adatgyűjtését részletesen bemutató Kövér György inkább úgy látja, hogy a központi hatalom bizonyult kevésbé hatékonynak – már az adatgyűjtés során is. Miközben a hatalom általános(ítható) adatokat gyűjtött, a gazdasági egyesületek a helyi igényeket, lokális sajátosságokat is ismerő módon készítették a maguk – a hatalom által nem kívánt és fel nem is használt – kimutatásait. Kövér konklúziója szerint az „igazságos elosztás tudását magának vindikáló központosított hatalom, bár egyre több információt gyűjtött a maga számára, nem igazán tudott azokkal mit kezdeni, és csak tapogatódzott – az ínség megszűnése felé”.⁴⁶

Amikor a ZMGE ínségbizottmánya a rászorulókat látva augusztus 9-én megfogalmazta azt az uralkodónak címzett emlékiratát, amelyben a kormányt feladatának ellátására kívánta emlékeztetni a szükséges segélynyújtással kapcsolatban, még nem ismerte Pálffy Móric augusztus 4-én kelt, idézett hely-

⁴⁴ Boa 2012a: 177–178, 120. lábjegyzet.

⁴⁵ A korszak sajtónyilvánosságának helyzetéről: Deák 2018.

⁴⁶ Kövér 2018.

tartói leiratát.⁴⁷ Így a szöveg még tükrözi az egyesületi bizottmány – az utóbb bekövetkező események ismeretében ugyancsak naivnak bizonyul – bizakodását és elszántságát, amint javaslatait az uralkodó elé tárja, mégpedig némi burkolatlan rendszerkritikába ágyazva.

„Nem feladata ugyan gazdasági Egyletünknek, hogy vitassa azon okokat, mellyek gátúl szolgálnak, hogy a Népünk bizalmát bíró férfiak [ti. a magyar országgyűlés! – K. Zs.] e nagy szerencsétlenség napjaiban együtt nem működhetnek szenvedő embertársaik fájdalmi enyhítésére, de midőn hivatása, hogy a földmivelés fejlődése és jövedelmezésének fokozása által az ország lakosságát a boldogság útjára vezesse kötelességének érzi kimondani az anyagi téren legnevezetesebb népek által elismert igazságot, hogy a nemzet és a nemzeti érzelmek szerint való kormányának egyesített ereje legyőz anyagi fejlődésében minden akadályt és elhárítja a vészt, mely országa fölé bármi okból tornyosulhat. [...] Hiányában azonban Országgyűlésünknek Egyletünk emberi és felebaráti kötelességének tartja, hogy a szerencsétlenség által sújtott lakosság fájdalmának enyhítésére Felsőged kegyes színe elé a következő alázatos kéressel járuljon”⁴⁸

– szövege az emlékirat bevezetője. A következőkben megnevezett intézkedési javaslatok a szöveg szerint a bizottmány „tapasztalásból eredett meggyőződését” tükrözték. Ezek szerint a válságos helyzetben az uralkodótól azt várták volna, hogy a birtokosoknak hitelt, a bérből élőknek pedig munkát biztosítson, illetve mindezek előtt, hogy az adakozások révén lehetővé tegye a rögtöni segélynyújtást. Utóbbi kapcsán – a bevezető éles stílusa ellenpontjaként –, némiképp patetikus hangon így fogalmaztak:

„A Nemzetnek, mely testvérei pusztulását a legmélyebb fájdalommal látja mint ez év következtét, engedtessek meg, hogy a szánakozást mellyet a természet az érzés legfényesebb gyöngyűl adott az emberi kebelnek, úgy gyakorolhassa, hogy az minden formáktól mentesen az adakozás szabadsága szerint történhessék. [...] Azért Egyletünk jobbágyi alázattal bátorkodik felkérni Felsőgedet, hogy *minden testületnek, létező vagy keletkezendő Egyleteknek a segélyszedés és elosztás szabadsága – az önmaga által alkotott rendszabályok szerint megengedtessek.*”⁴⁹

A szöveg hangvétele azt tükrözi, hogy bár a bizottmány tagjai bizonyára pontosan tisztában voltak azzal, hogy a kormányzat mennyire komolyan gondolja az egyesületek és más civil szerveződések, vagy éppenséggel a kritikus hangú véle-

⁴⁷ Az egyesületi jegyzőkönyvek szerint ugyancsak az 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésen került napirendre.

⁴⁸ MNL ZML X. 107. Alázatos felirata Zala Megye Gazdasági Egyletének Magyarország alföldvidéki lakosságának ínsége enyhítése tárgyában.

⁴⁹ MNL ZML X. 107. Alázatos felirata Zala Megye Gazdasági Egyletének Magyarország alföldvidéki lakosságának ínsége enyhítése tárgyában. (Kiemelés – K. Zs.)

ménnyilvánítás korlátozását – sőt, talán éppen ezért –, az alföldiek megsegítésének ügye és a velük vállalt szolidaritás apropóján mégis kinyilvánították hazafiságukat, nemzeti elkötelezettségüket és elszántságukat a segélyezésben való aktív, szervezett részvételre. Pontosan ismerve a kormányzat logikáját és érvelésmódját arra vonatkozóan, hogy az egyesületeknek megtiltotta a közigazgatási feladatokba való beavatkozást, a bizottmány tagjai a „segélyezés és elosztás szabadsága” iránti kérelmüket szakmai érvekkel („földmivelés fejlődése és jövedelmezésének fokozása”) próbálták alátámasztani.⁵⁰

Utólag már tudjuk: hiába. Pálffy augusztus 4-én kelt leiratában eltiltotta az egyleteket a segélyezés körüli további szervezkedéstől, igaz, a bizottmány tagjai ezzel csak az 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülésen szembesültek. A bizottmány az utasítást tudomásul vette ugyan, de tagjai szükségesnek látták jegyzőkönyvben rögzíteni afölötti sajnálkozásukat és fájdalmaikat, hogy polgártársai sorsának megmentéséért az egyesület „buzgó akarata szerint nem működhet”.⁵¹ Végezetül egy további, civil kurázsitól fűtött döntést hoztak, amikor elhatározták, hogy a bizottmány által megfogalmazott emlékiratot „jelen szerkezetben ’s felirati alakban” az uralkodóhoz mégis felterjesztik.⁵²

A ZMGE ezt követően lényegében felhagyott az egyesületi keretek között szervezett segélygyűjtés előkészítésével, ami a Helytartótanács, vagyis a hatalom nézőpontjából természetesen nemcsak elvárt, de magától értetődő is volt. Annál meglepőbb, hogy Pálffy még utólag is foglalkozott vele. Reakciójáról ugyan csak egy sajtóban megjelent beszámolón keresztül értesülhetünk – ez azonban a megyei civil társadalom és a központi hatalom közötti súrlódások eddig nem érintett dimenzióira is vet némi fényt. A Helytartótanács vezetője, a Zala megyei központi – azaz már nem a ZMGE keretein belül felállított – ínségbizottmány megalakításakor tartott tanácskozássra küldött szövegében egyrészt sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a ZMGE a megkezdett szervezési munkálatok eredményét nem osztotta meg a Helytartótanáccsal; másrészt a válsághelyzetre való tekintettel szükségtelennek és károsnak nevezte „a befolyással bíró birtokos osztálynak szenvedőleges magatartását”.⁵³ Lényegében elismerte tehát, hogy a gazdasági egyesület birtokában lévő információk, illetve a ZMGE kapcsolati hálója a Helytartótanács számára is értékes segítség lehetett volna a segélyakciók koordinálása során. Még annak ellenére is, hogy ezek a kapcsolatok a kormány szemében az amúgy nemkívánatos „befolyással bíró birtokos osztály” kapcsolatai voltak. Hangsúlyosan elmarasztalta a csoportot „szenedőleges magatartásért”,

⁵⁰ A ZMGE bizottmányának szövegével egy időben az ország egy másik vidékén Gyalokay Lajos nagyváradi ügyvéd cikket írt a *Bihar* című lapba. Az aszály nyomában járó nyomor enyhítésére segélyegyletek felállítását javasolta, azt is megemlítve: a kormányról nem feltételezi, hogy megakadályozná vagy tiltaná az ilyen „nemes szövetkezés” megvalósítását. Javaslata nem meglepő módon fennakadt a hatósági cenzori rostán, de Pálffy végül nem kezdeményezett ellene haditörvényszéki eljárást a kormány kritizálásáért (Deák 2018: 240).

⁵¹ MNL ZML X. 107. 1863. augusztus 24-i igazgatóválasztmányi ülés Keszthelyen.

⁵² A felirattá vált emlékiratot csak piszkozat formájában találtam meg a ZMGE iratai között.

⁵³ Zalamegye megyei terméből. *Dunántúli Társadalmi Közlöny* 1863. szeptember 6. 271.

vagyis a megyei közigazgatástól való passzív távolmaradásáért, de egyúttal nyíltan elismerte annak befolyását, véleményformáló szerepét – vagyis a civil társadalom megtestesítőit látta benne (és ezért különösen neheztelt is rá). A megye központi ínségbizottmányának tagjai között Königmayer János esperesen kívül nem is találni mást, aki egyszersmind a ZMGE-nek is tagja lett volna. A megyei birtokos osztály helyett a központi bizottmányban többnyire a megyei közigazgatás különféle posztjait betöltő személyek kaptak helyet (alispánok, adminisztrátorok, törvényszéki ülnökök, szolgabírók, illetve a megyei főorvos).

Az egyesület tehát szervezetként többé nem lépett fel az alföldi ínségesek ügyében, de ez korántsem jelentette azt, hogy meghunyászkodva visszavonult volna. A következő év kora tavaszán, amikor az alföldi nyomorúság újabb hullámai látszottak közeledni (vetőmaghiány, a lakosság leromlott egészségi állapota, elvándorlás stb.), a ZMGE közgyűlése – „nehogy a fentálló főkormányzéseknek az inségsegélyezés körüli egyleti eljárást eltiltó rendszabályába ütközzék” – határozatában „csak” arra szólította fel a tagjait, hogy magánúton, saját köreikben parkodjanak az alföldi rászorulóknak „elviselhetését lehetővé tenni”.⁵⁴

MIT TEHET AZ EGYESÜLET, HA POLGÁRTÁRSAI SORSÁNAK MEGMENTÉSÉÉRT „BUZGÓ AKARATA SZERINT NEM MŰKÖDHEK”?

Miközben egyfelől a kormány erőteljesen lépett fel, hogy a segélyezési folyamat koordinálásának jogát – a hatékonyságra hivatkozva, de talán csak a társadalmi mozgolódástól való félelmében – magának tartsa fenn, másfelől a lakosságot mégis arra biztatta, hogy az saját erejéből próbálja átvészelni a válságos időszakot.⁵⁵ Hasonló helyzetekben ez volt a régóta bevett kormányzati forgatókönyv. A rendi állam csakugyan a helyhatósági szintre, illetve a jómódú magán-személyekre és szervezetekre hagyta a válság kezelésének lebonyolítását.⁵⁶ A provizórium szűkös civil keretei között azonban az állam csak a retorika szintjén követte a hagyományt, a gyakorlatban igyekezett a folyamatot a saját felügyelete alá vonni, és az egyesületek önálló tevékenységét – mint láttuk – nem tűrte. A magánszemélyek egyéni kezdeményezéseinek azonban még mindig maradt némi tér – miközben mögöttük adott esetben továbbra is az egyesületek álltak. A kormányzat ugyan tiltotta azokat a megmozdulásokat, amelyek a közigazgatás köreit zavarták (mert például megyehatárokat átlépő kapcsolaton alapultak), de nem emelt kifogást az olyan kezdeményezések ellen, amelyek konkrét helyen és időben valósultak meg – mint például a jótékonyági vásárok, ínségkonyhák felállítása, adománygyűjtés céljából rendezett kiállítások, ruha-, élelem- vagy

⁵⁴ MNL ZML X.107. 1864. március 8-i közgyűlés Keszthelyen.

⁵⁵ Boa 2012a: 173–174.

⁵⁶ A reformkor országos éhínsége kapcsán mutatja be az állam válságkezelési intézkedéseit Czoch 2000: 371–389. Az 1863-as éhínség kezelésének bizonyos aspektusait részletesen bemutatja Kövér 2018.

pénzgyűjtések. Az ilyen kezdeményezéseket még akkor sem akadályozta, ha nem magánszemély, hanem valamilyen egyesület állt mögöttük. Az adományok elosztása azonban centralizáltan zajlott: a minden esetben kiállítandó gyűjtőíveken fel kellett tüntetni, hogy milyen célra, mely községnek, sőt kinek szánják az adományt, a célba juttatásról pedig a Helytartótanács gondoskodott.⁵⁷

A Magyar Gazdasszonyok Egyesülete 1863 késő ősztől-telétől kezdve folyamatosan rendezett jótékonyági eseményeket. A legismertebb ezek közül az 1864. február 11. és 14. között megrendezett pesti „ínség bazár” vált, amelyet Batthyány Lajos gróf özvegye, Zichy Antónia indítványára szerveztek a Lloyd-palotában. Az eladott áruk után összegyűlt 35 000 forintot a szűkölködő vármegyék inségbizottmányai vezetőinek juttatták el.⁵⁸ A pesti esemény után nem sokkal, március 8-án a ZMGE közgyűlésén Botka Mihály, egyleti elnök arról számolt be, hogy gr. Batthyány Zsigmondné Erdődy Johanna a pesti példa nyomán Zalában is szeretne gazdasszonyi kiállítást rendezni. A szervezéshez az egyesület pártfogását és segítségét kérte – és természetesen meg is kapta. Annál is inkább, mivel a ZMGE már több éve rendszeresen rendezett szántásversenyeket, 1864-ben azonban a megyei marhaállományt jelentősen meggyengítő keleti marhavész ismétlődő pusztításai miatt kénytelenek voltak a hagyományt megszakítani. Gr. Batthyány Zsigmond, a ZMGE földművelési és állattenyésztési szakosztálya elnökének indítványára a szokásos szántásverseny helyett 1864-re lókiállítást és ehhez kapcsolódóan lóversenyt szerveztek inkább, amellyel a gazdasszonyi kiállítást is egybe lehetett kötni. Az 1864. május 10-én, Keszthelyen megrendezett óriási népünnepélyen a sajtó beszámolója szerint tízezer főnyi közönség vett részt, és összesen több mint 7000 forint tiszta bevétel keletkezett.⁵⁹ A pénztárnok számadásából (amely nagyjából 1000 forinttal kisebb összeget rögzít) az is kiderül, hogy a belépőjegyek rendes árából befolyt összesen felül nagyjából még kétszer annyi jótékonyági felajánlás is érkezett, és a legmagasabb bevételi tétel a sorsjegyek eladásából származott.⁶⁰ A következő hetekben elárverezték a sorsjátékokon ki nem sorsolt nyereménytárgyakat is; az ebből befolyt összeggel együtt kerekedett ki végül a 7000 forint. A népünnepély nem minden vonatkozásban sikerült a várakozásoknak megfelelően. A sajtóból ugyan nem derült ki, de a ZMGE jegyzőkönyve szomorúan emlékezett meg arról, hogy a lókiállításon a vártnál jóval kevesebb kiállító vett részt. A kevés résztvevő miatt az egyesület, illetve a gr. Festetics Tasziló által felajánlott 148, illetve 25 aranyból csak 60-at, illetve 10-et osztottak ki. A megmaradt jutalmakat az egyesület a pénztárába vette, hogy egy későbbi alkalommal majd felhasználhassák.⁶¹

⁵⁷ Kövér 2018; ugyanerről számolt be a *Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve* is (*Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve* 1865: 10).

⁵⁸ Az inség-bazár Pesten. *Vasárnapi Újság* 1864. február 28. 84–86.

⁵⁹ A keszthelyi ünnep. *Zala-Somogyi Közlöny* 1864. június 1. 65–66.

⁶⁰ Alföldi szűkölködők javára rendezett kiállítás jövedelmeiről pénztárnoki számadás. MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok.

⁶¹ MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-én, Zalaegerszegen tartott igazgatóválasztmányi ülés.

Az összegyűlt pénzt az érvényben lévő rendelkezéseknek megfelelően a rendezők a megyei főispáni helytartóhoz küldték postán, aki a Helytartótanácshoz továbbította. Hogy ezek után az egyes települések rászorulói között hogyan kerüljön szétosztásra az adomány, az viszont minden esetben helyi döntésen múlt.⁶² A ZMGE iratanyagában megtalálható dokumentumok csak az elküldött segélyek egy részének nyomon követését teszik lehetővé, jóllehet az egyesület már 1864 augusztusában a segélyek útjának nagyobb „átláthatóságáért” emelt szót. A jegyzőkönyv szerint

„az ig. választmány méltányosnak látja, hogy a' nemes szívű áldozók ugy, de egyszerűs mint a gyűjtés körül tiszteletre méltó készséggel fáradozott tagok nyilvános megnyugtatóására kiszolgáltassék [a számadás], 's azért készséggel elhatározá, hogy a' közzététel utólagosan 's lehetőleg egész terjedelemben az egylet által 's annak költségére eszközöltessék.”⁶³

A számadások nyilvános közzétételének – egyelőre – nem sikerült a nyomára bukkannom, de 1865 tavaszán a helyettes alispán, Portier Sámuel, levélben küldte meg a támogatott települések egy részének számadási lajstromait gr. Batthyány Zsigmondnének. Ugyanebben a levélben a többi támogatott településsel kapcsolatban annyit jegyzett meg, hogy a segélyek felhasználásának módját a kerületi ínségi bizottmányok elfogadták és engedélyezték. A Zalából induló, a Helytartótanácson keresztül folyó, és végül a megyei főispánoknak a helyi ínségbizottmányoktól származó információi alapján hozott döntése szerint elosztott segélyek végül Torontál és Heves megye, illetve a jászkun kerület egyes településeire kerültek. A rászoruló(nak minősített) családok településenként, sőt legtöbbször az egyes településeken belül is különböző, de általában 1 és 2 forint közötti összeget kaptak családtagonként.⁶⁴ A családoknak szétosztott összegben felül néhány helységben – például a Torontál megyei Aracs községben – ínségkonyhát létesítettek a segélyből, sőt búzát vagy lisztet is osztottak.⁶⁵

* * *

Az 1863-ban az ország termőterületének nagy részére nehezedő súlyos aszály a hasonló válságok idején korábban alkalmazott gyakorlatokat hívta elő: az efféle

⁶² A segélyezendők számának és jogosultságának kimutatására szolgáló járási és települési szintű adatgyűjtés részleteiről: Kóvér 2018.

⁶³ MNL ZML X.107. 1864. augusztus 9-én, Zalaegerszegen tartott igazgatóválasztmányi ülés.

⁶⁴ A kimutatásból sajnos csak kivételes esetekben tudható meg, hogy pontosan milyen szempontokat vettek figyelembe a segélyre való jogosultság megállapításakor, és hogy tettek-e különbséget a rászorultság foka szerint. A Torontál megyei Verbicza község (ma Egyházaskér) ínségi bizottmánya például úgy döntött, hogy a „kőnyöradomány a lakosok valamennyie között egyenlőképen fejszámra osztassék ki, minthogy nemcsak az egészen vagyontalanok, de a kisebb földbirtokosok is [...] ezen időtájban megszorulva voltak” (MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok).

⁶⁵ MNL ZML X.107.1.d. Ínséges iratok.

helyzetekre kidolgozott átfogó intézkedési politika hiányában a helyi társadalom, a lokális szervezetek kezdtek mozgolódni. A provizórium időszaka azonban a polgárok önálló szervezkedésén alapuló kezdeményezéseknek, így az egyesületek tevékenységének is csak meglehetősen szűkös teret hagyott. A tanulmányban példaként bemutatott ZMGE irányítói és tagsága, pontosabban a tagságnak egy többé-kevésbé jól definiálható szegmense ebben a szűk térben igyekezett érvényre juttatni a társadalmi szolidaritást, amely a korabeli szóhasználat szerint értett „hazafiság”, „hazaszeretet”, „nemzeti elkötelezettség” hívószavaival ragadható meg a leginkább. Az egyesület igazgatóválasztmánya, a „megyei birtokos osztály” előbb az egyesület keretein belül, szervezeten próbált az alföldi rászorulóknak segítségére sietni, majd ennek hatalmi szóval történt megtiltása után az egyesület erőforrásait a megyei Battyhány család kezdeményezése mögé csoportosítva dolgozott tovább. Az egyesület és a kormányzat közötti csörtéket szemlélve nem pusztán az egyesület állhatatossága feltűnő (amennyiben kitaróan igyekezett hátteret biztosítani a civil kezdeményezések számára), hanem jól érzékelhető az is, hogy a válság kezelése során a kormányzat, a társadalmi kezdeményezésekkel szembeni minden fenntartása ellenére, milyen nagy mértékben hagyatkozott mégis ezek segítségére – talán mert ha megoldást akart, mást nem is tehetett.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

D 185. Magyar Királyi Udvari Kancellária, Elnöki iratok, 1860–1867.

D 191. Magyar Királyi Helytartótanács, Elnökségi iratok, 1861–1867.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML)

IV.255.b. Szabolcs vármegye első alispánjának iratai, igazgatási iratok, 1862–1871.

Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)

IV.259.a. Zala Vármegye Tisztiszekének iratai, 1862–1865.

X.107. Zala Vármegyei Gazdasági Egyesület iratai, 1858–1947.

Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön. (Közgazdászati tanulmány.)* Pest.

Hunfalvy János 1862: Magyarország különböző egyletei. *Statistikai Közlemények.* IV. kötet, 1. füzet, 246–269.

Sashegyi Oszkár (szerk.) 1959: *Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867: Iratok.* Budapest.

Tasner Antal 1835: *Gyepkönyv. 1835-iki jelentés a Magyarországi Állattenyésztő Társaság (ezenül Gazdasági Egyesület) munkálódásairól.* Pest.

A Hon, 1863.

Az Ausztriai Birodalmat Illető Közöségi Birodalmi Törvény- és Kormánylap, 1852.

Magyar Gazdasszonyok Egyesülete Évkönyve, 1865.

Magyarországot Illető Országos Kormánylap, 1854.
Vasárnapi Újság, 1864.
Zala-Somogyi Közlöny, 1863–1865.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta János, ifj. 1982: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában*. Budapest.
- Boa Krisztina 2012a: Az 1863–64. évi aszály és inség Békés megyében. *Fons* (19.) 2. 161–199.
- Boa Krisztina 2012b: Az inségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben. In: Bertényi Iván, ifj. – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”. Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 65–82.
- Calhoun, Craig (ed.) 1992: *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge–London.
- Czoch Gábor 2000: A reformkori közigazgatás az éhínséggel szemben (1845–47). In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája*. Budapest, 371–389.
- Deák Ágnes 2009: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* (129.) 3–25.
- Deák Ágnes 2018: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest.
- Gergely András – Veliky János 1974: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. In: Fehér András (szerk.): *Magyar történeti tanulmányok VII*. Debrecen, 5–38.
- Gestrich, Andreas 1993: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Györffy Lajos 1931: *A nagy inség 1863-ban*. Túrkeve.
- Habermas, Jürgen 1999: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest.
- Hoffman, Alfred (Hg.) 1974: *Bauernland Oberösterreich. Entwicklungsgeschichte seiner Land- und Forstwirtschaft*. Linz.
- Katus László 2007: Az 1863–64. évi aszály és éhínség az Alföldön. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. Budapest–Pápa, 7–11.
- Kiss Zsuzsanna 2003: A Zala Megyei Gazdasági Egyesület megszervezése a neoabszolútizmus korában. *Korall* (3.) 13. 111–118.
- Kövér György 2017: A civil társadalom születése. Fogalomtörténeti vázlat. In: Héjja Julianna – Sáfár Gyula (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula, 131–144.
- Kövér György 2018: *Ínség a küszöbön – Tiszaeszlár 1863*. (Megjelenés előtt.)
- Mátay Mónika 1999: Történészek Habermasról. *Szociológiai Figyelő* (2.) 1–2. 164–174.
- Pajkossy Gábor 1991: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása a reformkorban. *Századok* (126.) 1. 113–141.

-
- Szabad György 1967: *Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61)*. Budapest.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Veliky János 1988: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Németh G. Béla (szerk. és bev.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, 313–335.

Konrád Miklós

Kultúrával az identitásért

Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában

Az 1860-as évek közepén Löw Lipót szegedi főrabbi által tervbe vett (ám meg nem alakult) zsidó kulturális egyesületnek az lett volna a feladata, hogy az északkeleti megyék ultraortodox zsidóságát elindítsa az akkulturáció útján, ezzel is hozzájárulva a magyarországi zsidóság egyenjogúsításának mihamarabbi eljövételéhez.¹ Az 1894-ben megalakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) és az 1909-ben létrejött Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) célja a művelt, akkulturálódott és szekularizált polgárság zsidó identitásának a megerősítése volt. A célok változása ékeesen illusztrálja, miként módosultak a keresztény magyar társadalomba integrálódni törekvő zsidók szellemi vezetőinek, rabbiknak és a felekezeti életben aktív laikus értelmiségieknek a prioritásai.

Az 1880-as évek antiszemitizmusának – legkésőbb 1887-től már egyértelmű – visszaesésével kezdetét vette az az I. világháború kitörésével lezáruló, az 1867-ben egyenjogúsított magyar zsidók holokauszt előtti történetében unikális korszak, amikor az integrációpárti zsidók szellemi vezetőit – hívjuk őket neológ értelmiségnek – nem a külső veszély, a századvégtől egyébként újfent erősödő antiszemitizmus aggasztotta leginkább, hanem az akkulturált polgárság zsidó azonosságtudatának véltén drámai sebességű és mértékű sorvadása, Blau Lajosnak, a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőjének szavaival, a „belső ziláltság”.²

Felekezeti kiadványaiban és templomi prédikációiban a neológ értelmiség számtalanszor elpanaszolta e „ziláltság” tüneteit – a vallási gyakorlat feladását, a gyermekek otthoni vallásos oktatásának negligálását, a hitközségi élettől való távolmaradást, a keresztényekhez „dörgölődést”, a zsidó származás szégyellését és eltitkolását, a kikeresztelkedést. Ami a lehetséges megoldást illette, mivel a neológ értelmiség tagjai a keresztények és zsidók békés együttélésének lehetőségében hívó magyar hazafiak voltak, a zsidó nacionalizmus nem jöhetett szóba. Az identitásában megerősíteni, illetve zsidóságához visszatéríteni kívánt polgárság elvallástalanodása pedig a vallási érzés ápolására korlátozódó kezdeményezéseket is kizárta.

Az egyetlen sikerrel kecsegtető út magától kínálkozott: a vallásuktól elidegenedett, így a zsidó vallásos irodalmat, és ami ezzel együtt jár, a zsidóság múltját már nem ismerő, a keresztény kultúrkörben élő és annak kulturális előítéleteit jó eséllyel interiorizált polgárságba úgy lehet visszacsepegtetni a zsidóság iránti

¹ Löw Lipót levelei dr. Hirschler Ignácához. *Magyar-Zsidó Szemle* (8.) [1891] 5. 354; 8. 497–498.

² [Blau] 1900: 4.

kötődést, felébreszteni, táplálni és erősíteni zsidó öntudatát és önérzetét, ha meggyőződést nyer arról, hogy egy páratlan gazdagságú és értékű kultúra örököse. A mögöttes feltételezés ugyanaz volt, mint az emancipáció kivívása érdekében, illetve az antiszemitizmus ellen kifejtett zsidó apologetikus irodalom esetében: az előítélet a tudatlanságból fakad, a megismerés meghozza a megbecsülést.

A neológ értelmiség mindazonáltal csak lassan jutott el annak a gondolatnak az egyértelmű megfogalmazásáig, miszerint a szekularizált polgárság zsidó identitásának elsődleges hordozójaként a múlt és a jelen irodalmát, tudományát és művészetét magában foglaló zsidó kultúra szolgálhat. A zsidó kulturális identitás eszméje ugyanis három nehézségbe ütközött. Egyfelől magának a neológ értelmiségnek is el kellett hozzá fogadnia egy legalább részben szekuláris zsidó identitás lehetőségét. Másfelől a keresztény magyar politikai és kulturális elit körében a reformkortól a dualizmus végéig domináns liberális nacionalizmus a zsidó másság legitimitását a vallásra korlátozta. E reduktív meghatározásnak a zsidó kultúra bemutatása nem feltétlenül mondott ellent, hiszen, ami legalábbis a múltat illette, e kultúra jelentős részben vallási kultúra volt – de nem kizárólagosan; így e szűkre szabott felekezeti keret politikailag is kényes problémát jelentett.

Végül a zsidók összejövetele egy a felekezeti intézmények hagyományos szerepköréin céljaiban és eszközeiben túllépő egylet keretében – magyarán a zsidó kulturális egyesület mint olyan – szintén gondot jelentett. Amiként identitásában a vallásra, úgy társadalmi megnyilvánulásában a legitím zsidó másság a zsinagógára, a hitközségi tanácssteremre és a felekezeti – oktatási, emberbaráti és hitbuzgalmi – egyesületekre korlátozódott. A reformkorban alakult, a zsidók nyelvi magyarosodását, illetve az ipar és a mezőgazdaság felé fordulását célzó egyesületek szétfeszítették ezt a keretet, de mivel céljuk éppenséggel a zsidó kulturális és gazdasági másság redukciója volt, a liberális nacionalizmus szempontjából nem érhette őket bírálat. A zsidó öntudatot és az együvé tartozás érzetét ápolni és fejleszteni törekvő kultúregyesületek esetében viszont már tartani lehetett a zsidó szeparatizmus – reformkori kifejezéssel „elkülönzés” – azon vádjának a felmerülésétől, amelyet az integrációpárti zsidók az 1840-es évek óta nem szüntek meg kénytelen-kelletlen cáfolni.

A dualizmus korának második negyedévszázada során létrejött zsidó kulturális egyesületeknek – az IMIT-nek és az OMIKE-nek – 1914-ig tartó, a történetírás által mindeddig jószerivel figyelmen kívül hagyott történetét tehát nem csupán azért tartom érdekesnek és fontosnak, mert ezek az egyesületek képezték az egyetlen intézményes választ a szekularizált zsidóság jövőjét a neológ értelmiség szerint mindennél jobban fenyegető veszedelemre, vagyis kollektív azonosságtudatának szétmállására.³ Mindkét egyesületre jellemző, hogy míg céljaik

³ A dualizmus kori zsidó kulturális egyletekről alig rendelkezünk irodalommal. Az IMIT-et Andrew Handler mutatta be röviden (Handler 1986); az OMIKE-ről Harsányi László közölt egy átfogó tanulmányt, amely az identitás kérdését nem érinti (Harsányi 2015); Kőbányai János könyve pedig az OMIKE és a *Múlt és Jövő* folyóirat kapcsolatának jellegére világít rá (Kőbányai 2014: 155–159).

megfogalmazását tekintve kezdetben bizonytalannak mutatkoztak és folyamatosan szükségét érezték hazafias szempontból is hasznos mivoltuk hangoztatásának, diskurzusukban mindazonáltal visszatérően ignorálták a zsidóság felekezeti-szociális redukálásának hivatalos dogmáját, sőt annak – és általánosabban az egész asszimilációs eszmének – látványosan ellentmondó, a zsidóságot etnikai-faji alapon meghatározó, disszimilációs eszme-futtatásokba bocsátkoztak. Ez az önellentmondásos egyveleg megítélésem szerint tökéletes illusztrációja a neológ zsidó értelmiség dilemmáinak, és rajtuk túl, magának e liberális nacionalista kornak, amely e zsidóktól kikényszerítette az óvatoskodást, öncenzúrát és öngizolást, ugyanakkor hagyott annyi szabadságot, hogy teljes nyugalommal fejtegensenek egyértelműen disszimilációs eszméket.

Tanulmányomban az IMIT-et és az OMIKE-t megelőzően hasonló céllal alakult, illetve alakítani tervezett társulások összegző ismertetését követően bemutatom a két egyesület létrejöttét és főbb tevékenységeit, majd áttekintem a céljaikat illető megfogalmazások alakulását és a szeparatizmus – ténylegesen valójában alig felmerülő – vádjával szembeni argumentációt. Ezután megvizsgálom, hogy felolvasásaik, kiadványaik révén a két kultúregyesület milyen nézetekkel, üzenetekkel igyekezett elérni identitásmegerősítő célját. Végül megvonom e kezdeti évek mérlegét.

AZ ELŐZMÉNYEK

Népszerű Irodalmi Vállalat

Az első olyan magyar zsidó kezdeményezés, amelynek célja a zsidó öntudat kulturális eszközökkel való megerősítése volt, 1884-ben merült fel, vagyis abban az évben, amikor az Országos Antiszemita Párt tizenhét mandátummal bejutott a képviselőházba, ami megmagyarázza, hogy az elsődleges cél mellett az apologetika is a projekt szerves részét alkotta. Az eszmét, egy a modern zsidó bibliatudomány eredményeit magyar nyelvű ismeretterjesztő művekben bemutató társulat gondolatát, Goldziher Ignác vetette fel az év elején indult *Magyar-Zsidó Szemle* című tudományos folyóirat hasábjain. Hiábavaló azon panaszkodni, írta Goldziher a lap márciusi számában, „hogy a klasszikai s irodalomtörténeti ismereteken iskolázott ifjúság nem »veszi be« a bibliát”, és hogy szüleiknek fogalmuk sincs „a bibliai irodalom- és vallástörténet mai állásáról”, ha minderről magyar nyelvű ismeretterjesztő könyv nem áll rendelkezésre.⁴ Goldziher már a folyóirat következő számában javaslatot tett a „Népszerű [értsd: Ismeretterjesztő] Irodalmi Vállalat” felállítására. Elképzelése szerint az ismeretterjesztő, de „magvas”, a modern teológiai kérdéseket „művelt alakban összefoglaló” munkák lefordítása egyaránt szolgálná a művelt zsidók ismereteinek elmélyítését és a keresztények felvilágo-

⁴ Goldziher 1884a: 175–176.

sítását a zsidóság „igaz történetét illetően”. Goldziher külön egyesület alapítását nem tartotta szükségesnek, úgy vélte, hogy a teendőket a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztői is elláthatnák.⁵

Tervét Kohn Sámuel, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) rabbija támogatta, bár ő elsősorban a rabbinikus irodalom magyar nyelvű, a modern felfogásnak és ízlésnek megfelelő bemutatását hiányolta. Kohn meg volt róla győződve, hogy e munkák hiánya „egyik főoka annak a vallásos közönynek, mely oly zsibbasztólag nehezedik felekezeti és községi életünkre”. A pesti rabbi úgy vélte, a zsidó vallás kútforrások bemutatása a héber nyelvet és vallási irodalmat nem ismerő keresztény tudományos körök felvilágosítását is előmozdítaná, ami „előnyére válnék a magyar zsidóság társadalmi állásának”, hiszen, vallotta Kohn az apologéták meggyőződését, „merem hinni: minél jobban ismernek, annál inkább megbecsülnek minket”.⁶

Löw Immánuel – apjának, Löw Lipótnak utódja a szegedi rabbiszékben – szintén üdvözölte a kezdeményezést, amelyet elsősorban a nők és az ifjúság érdeklődésének felkeltése céljából tartott fontosnak, hogy „a művelt zsidó közönység” e két csoportja olyan műveket kapjon kézhez, „melyek a zsidó öntudatot ébresztik és táplálják”.⁷

A *Magyar-Zsidó Szemle* szeptemberi számában a szerkesztők, Bacher Vilmos és Bánóczi József bejelentették az irodalmi vállalat létrehozását, amelyet par excellence egyaránt „nemzeti és felekezeti” ügyként mutattak be. A vállalat ugyanis nemcsak azt a célt volt hivatott szolgálni, hogy megerősítse a „veszendőben” és „hanyatlóban” levő felekezeti érzést és vallásos tudást, de adósságtörlesztést is jelentett a „nemzeti” kultúrával szemben, „mely az irodalom ez ágának a megalapítását elsősorban tőlünk várja”.⁸ E megjegyzés a vállalkozás kizárólagosan zsidóknak szóló jellegét tompítani igyekvő frázisként értékelhető, hiszen két hónappal korábbi cikkében Kohn Sámuel éppen azt panasolta, hogy „a zsidók régi nyelvét s irodalmát” még a legjelesebb magyar tudósok és tudományos testületek is lenézik. „Nem is ambicionálják e tudománykör ismerését és mívelését. Ez egyszerűen nem létezik számukra.”⁹

Az irodalmi vállalat megalakult, de mindössze egy könyvet adott ki, azt is három évvel később, egy antológiát *Zsidó költőkből* címmel, az akkor 22 éves Kecskeméti Lipót, utóbb nagyváradi főrabbi fordításában.¹⁰

⁵ Goldziher 1884b.

⁶ Kohn 1884.

⁷ Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) [1884] 5. 397–398.

⁸ Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) [1884] 7. 442–443.

⁹ Kohn 1884: 319.

¹⁰ Kecskeméti (ford.) 1887.

Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület

Kecskeméti antológiájának megjelenése egybeesett a Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület tervének a felmerülésével. Az *Egyenlőség* című zsidó politikai hetilap 1887 februárjában arról tájékoztatta olvasóit, hogy a zsidóság „több tekintélyes és kiváló férfai” tanácskozott egy „zsidó magyar közművelődési egyesület” alakításáról, majd közölte a programtervezetet, amelyet Mezei Ernő, volt országgyűlési képviselő és függetlenségi publicista jegyzett névtelenül.¹¹ Az egyesület számára Mezei hármas célt tűzött ki: terjeszteni a zsidók közt a magyar nyelvet és kultúrát; megismertetni a közvéleményt „a zsidóság valódi lényével, vallási és erkölcsi tartalmával”; végül ápolni a magyar zsidóságban „a felekezeti közösség öntudatát”, és minden eszközzel arra törekedni, „hogy a zsidóság vallása, története és irodalma a felnövekedő nemzedékek biztos ismeretévé váljék”. A zsidó kollektív azonosságtudat kérdését Mezei tehát egyértelműen az egyesület agendájára tűzte, és ezt meg is indokolta. Úgy vélte, hogy az antiszemizmus hatására sokan „önmagukban meghasonulva” nem tudták tovább összeegyeztetni „a hazafias és nemzeti érzést” a felekezetük és hitsorsosaik iránti „kötelező hűséggel”, ami pedig többekből „gyáva megtagadást” váltott ki.¹²

Az egyesület eszméjének népszerűsítését Mezei az ifjúságra bízta, mivel rájuk várt a feladat, „hogy tökéletes összhangot létesítsenek a nemzeti összetartozás és a felekezeti kapcsolat kötelességei között”.¹³ Az egyesület létrehozásáért kampányolni kezdő fővárosi zsidó egyetemisták ezt úgy oldották meg, hogy értekezleteiken, az *Egyenlőségben* és a *Magyar-Zsidó Szemlében* közzétett cikkeikben kizárólag az ország zsidóságának „nemzeti irányba” fejlesztéséről beszéltek, a „magyar nemzetiségi eszme” szolgálatáról, kisdédóvók és népiskolák alapítása révén a magyar nyelv és kultúra terjesztéséről az északkeleti megyékben, annak szükségességéről, hogy „a magyar zsidóság a magyar nemzeti művelődés iránt való lelkesedésének bizonyosságát adja”.¹⁴ Az egyesület 1887. november 29-én kelt alapszabály-tervezete a magyar nyelv és kultúra zsidók körében való terjesztését, a hitközségi élet „minden részének a magyar nemzeti szellemben való” megszilárdítását tűzte ki céljául.¹⁵

A zsidó identitás megerősítésének Mezei Ernő programtervezetében szereplő szükségességére egyedül Stadler Károly bakonyszombathelyi orvososként tért vissza részletesen a *Magyar-Zsidó Szemle* 1888. januári számában megjelent cikkében. Stadler egy esetleges újabb antiszemita áramlattal szembeni ellenállás érdekében elsősorban „a zsidó önérték és összetartozás szükségének érzetét” tartotta fejlesztendőnek, ezt pedig a zsidó kulturális örökség jelentőségének tudatosítása

¹¹ A szerzőségeit felfedi Groszmann 1912: 64.

¹² [Mezei] 1887.

¹³ [Mezei] 1887: 3.

¹⁴ Rót 1887; Berényi 1887a, 1887b.

¹⁵ MZSML HU HJA IX-15.

révén vélte elérhetőnek.¹⁶ Véleményével azonban a körorvos egyedül maradt. Az egyetemi ifjúság pedig hiába hangoztatta, hogy az egyesületnek nem lesz más célja, mint hogy „a zsidóság fényesen dokumentálhassa lángoló hazaszeretét”,¹⁷ a neológ zsidók körében az egylet eszméje ekkor még így is túl sokakban szült erős ellenérzést. Így például az alig 19 éves Vázsonyi Vilmosban is, aki az egyesület létrejötte érdekében 1887. március 31-én tartott egyetemista értekezleten kijelentette: „mi csak *magyar* közművelődést ismerünk el a hazában”.¹⁸ Az egyetemisták hiába bizonygatták, hogy nem „holmi zsidó szövetkezésről van szó” (!),¹⁹ hogy a tervbe vett egyesületnek nem tulajdoníthat senki „separatistikus zsidó törekvést”,²⁰ megalakításától a neológ zsidóság notabilitásai visszahőköltek.

Kármán Mór elnöklete alatt 1888. március 4-én tizenegy fős bizottság alakult, hogy felmérje, valóban támogatandó-e az egyesület terve. A bizottságban mellette helyet foglalt Kohn Sámuel pesti rabbi, Mandel Pál és Ullmann Sándor országgyűlési képviselők, valamint neves értelmiségiek, többek közt Bánóczi József, Goldziher Ignác és Mezei Ernő.²¹ A bizottság egy éven át fontolgatta a választ, míg 1889. április 7-én tartott értekezletén végül egyhangúlag „elejtenődnek” ítélte az egyesület megalakítását, indoklása szerint mivel a magyar zsidóság „oly mértékben magyarosodott”, hogy immár „semminemű agitációra” nem mutatkozott szükség.²²

Az északkeleti megyék zsidóságának az akkulturációval szembeni masszív ellenállása fényében kevéssé meggyőző indoklás mögött a bizottság döntését két tényező befolyásolhatta. Az egyesület terve egyrészt csekély lelkesedést szült. Taggyűjtőíveiken az egyetemisták 1888. márciusig mindössze 380 aláírást tudtak felmutatni.²³ Annyiban ez nem meglepő, hogy végig ködös maradt, vajon az egyesület konkrétan miként magyarosítaná meg a máramarosi haszid zsidóságot. A bizottságot másrészt a szeparatizmusnak az a vádja is elrettenthetette, amely ellen már az egyetemistáknak is tiltakozniuk kellett. Utóbbiak 1887 novemberében és decemberében látogatást tettek több zsidó közéleti személyiségnél, hogy kikérjék véleményüket az egyesület tervéről. Akadtak, akik támogatták a gondolatot, ekkor például még Bánóczi József és Goldziher Ignác is ezt tette. A többség érdemben nem nyilatkozott. Többben azonban – és talán nem véletlen, hogy mind kormánypárti országgyűlési képviselők voltak – székszissel viseltettek az ideával szemben. A látogatásokról az egyetemisták által készített jegyzőkönyvek szerint Neumann Ármin „kételyét fejezte ki az iránt, vajjon opportunus-e most egy felekezeti ügygel a nyilvánosság elé lépni”. Jellinek Arthur sem tartotta „célszerűnek egy speciális zsidó ügyben ez idő szerint agitációt indítani”. A leg-

¹⁶ Stadler 1888: 47, 49–50.

¹⁷ Zsidó-magyar kultúregyesület. *Egyenlőség* 1887. április 3. 1.

¹⁸ Pakots 1927: 9. (Kiemelés – K. M.)

¹⁹ Berényi 1887b: 316.

²⁰ MZSML HU HJA IX-15.

²¹ MZSML HU HJA IX-15.

²² A Zsidó-Magyar Közművelődési Egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (6.) [1889] 6. 362–363.

²³ MZSML HU HJA IX-15.

nyíltabban Chorin Ferenc nyilatkozott: „Chorin úr az eszmét szépnek és helyesnek találja, de megvalósítását czélszerűtlennek. Szerinte sok félremagyarázásra fog alkalmat adni ügyünk, nevezetesen separistikus törekvésnek fog minősítettetni a közvéleményben.”²⁴

Az Országos Rabbiképző Intézet Theológiai Egylete

„A cél magasztos és időszerű: a közönség érdeklődésének fölkeltése a zsidóság iránt” – írta 1888 őszén az *Egyenlőség*, amikor az Országos Rabbiképző Intézet hallgatói által alapított Theológiai Egylet egy első kísérlet után újjászervezte felolvasógyűléseit. A zsidó történelem és irodalom tárgyköreiből merített előadás-sorozat „könnyen érthetően lesz tartva”, harangozta be a zsidó hetilap, amely úgy vélte, „a biztos sikerről már eleve meg lehetünk győződve”.²⁵

Erre az optimizmusra a lapnak kevés oka volt. Az egylet 1885-ben meghirdetett első felolvasásai „majdnem zártkörű gyűlések maradtak”, emlékezett vissza Kecskeméti Lipót 1888-ban. „A pesti közönség, az a művelt, minden nemes iránt érdeklődő, budapesti zsidóság nem tagadta meg önmagát. Zsidó irodalomról lévén szó, hátborzongás fut végig a gerinczén.”²⁶ A siker a továbbiakban is elmaradt, amiért az *Egyenlőség* szerint részben az ifjú rabbijelöltek viselték a felelősséget, például éppen Kecskeméti Lipót, aki előadásához, írta az *Egyenlőség* 1889 februárjában, „végtelenül elvont és tudományos” tárgyat választott, amely közönségét „csak untatta, mert meg nem értette”.²⁷

A következő években az *Egyenlőség* beszámolóit, illetve a Theológiai Egyletnek a hetilapban közölt felhívásai többnyire a felolvasások gyér látogatottságáról panaszkodtak,²⁸ majd az 1890-es évek közepétől, noha az egyesület nem szüntette be előadásait, az ezekkel kapcsolatos hírek szinte teljesen elmaradtak a hetilapból. Időközben ugyanis megalakult az IMIT.

AZ IMIT ÉS AZ OMIKE MEGALKULÁSA, VEZETŐSÉGE, TEVÉKENYSÉGE

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat

Az IMIT létrejött Mezey Ferenc kitaró agitációjának volt az eredménye. Mezey a neológ felekezeti élet egyik központi figurájának számított. 1879-ben még joghallgatóként állt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának a szolgálatába,

²⁴ MZSML HU HJA IX-15.

²⁵ Az országos rabbiképző intézet. *Egyenlőség* 1888. november 18. 8.

²⁶ Kecskeméti 1888: 372–373.

²⁷ „A zsidó költők pessimismusa”-ról. *Egyenlőség* 1889. február 17. 15.

²⁸ A „Theológiai Egylet” titkársága: Felolvasások. *Egyenlőség* 1891. február 20. 13; A „Theológiai egylet” felolvasásai. *Egyenlőség* 1892. március 11. 8.

amelynek 1904-től titkára, utóbb alelnöke, majd 1927-ben bekövetkezett halála előtt egy héttel az elnöke lett. Emellett 1889-től a pesti neológ Chevra Kadijának a titkára és ügyésze, utóbb ügyvezető alelnöke, 1891-től 1895-ig pedig Blau Lajossal a *Magyar-Zsidó Szemle* társszerkesztője. Onnantól, hogy 1891-ben Blauval átvette a Bacher–Bánóczi párostól a lap szerkesztését, Mezey szívós munkába kezdett az irodalmi társulat megalakulásáért. Míg a *Szemlé*be írt cikkeiben ismételten el-elejtett megjegyzéseket egy zsidó irodalmi társulat szükségességéről,²⁹ a háttérben igyekezett megnyerni a neológ establishment támogatását. Maga mellé állította a *Magyar-Zsidó Szemle* volt szerkesztőit, továbbá Kohn Sámuel, Kármán Mórt, majd és főleg Simon Józsefet, az Országos Iroda titkárát, az Iroda elnöki posztját betöltő Schweiger Márton mellett annak tényleges vezetőjét. Simon befolyásának köszönhető, hogy az Izraelita Községkerületeknek az Országos Iroda meghívására 1893. április 10-én egybegyűlt elnökei felkarolták az akkor még Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság néven futó projektet.³⁰ Mezey Ferenc alapszabály-tervezetét és a jövődöbéli tagoknak szóló, Kármán Mór által megszövegezett felhívást az 1893. november 2-án tartott értekezleten fogadták el.³¹ Az IMIT alakuló közgyűlésére 1894. február 14-én került sor a PIH Síp utcai székházának dísztermében.³²

Az IMIT tehát teljes mértékben élvezte a neológ felekezeti establishment támogatását. Hogy néhány év alatt miért enyhült az az ózdkodás, amely 1889-ben még zátonyra futtatta a zsidó közművelődési egyesület tervét, erre nézve csak sejtésekkel szolgálhatok. A változás talán a fokozódó bizalommal magyarázható, amely az egyházpolitikai reformok idején fellángoló liberális lelkesedés közepette enyhíthette a neológ elit aggodalmait. Az IMIT létrejöttét Wahrmann Mór 1892 novemberében bekövetkezett halála szintén megkönnyíthette. A szabadelvű párti politikus, bankár és a PIH-nek, az ország messze legnagyobb hitközségének a teljhatalmú elnöke minden zsidó társadalmi megmozdulást illetően roppant óvatossá mutatkozott. Utolsó éveiben a legvégsőkig ellenezte, hogy a hitközség hivatalosan is magáénak tekintse az *Egyenlőség* köré tömörülő fiatal nemzedék által indított küzdelmet a zsidó vallás bevett vallásfelekezetté nyilvánításáért.³³

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az IMIT igazgatóságában és választmányában ott találjuk a neológ zsidóság kulturális és vagyoni elitjének számos képviselőjét: rabbikat, országgyűlési képviselőket, gyárosokat, bankigazgatókat, ügyvédeket, orvosokat, tudósokat, publicistákat, szerkesztőket, hírlapírókat és írókat. Az első elnökségben az elnöki tisztet Kohn Sámuel pesti rabbi, az alelnököt Weinmann Fülöp közjegyző töltötte be, míg az egyesület titkára, vagyis mindennapi szinten tényleges vezetője Mezey Ferenc lett. Ő e tisztségéről 1895 októberében lemondott, átadva helyét Bánóczi József irodalomtörténésznek

²⁹ Mezey 1892: 297; Mezey 1893a: 85.

³⁰ Mezey 1893b: 234–235.

³¹ Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 525–528.

³² Mezey 1894. Az IMIT alakulásának történetére: Blau 1929.

³³ Konrád 2012: 460.

és filozófiai írónak, aki 1895-től 1899-ig Bacher Vilmossal, 1900-tól egyedül szerkesztette a társulat évkönyvét. Az állandó Bánóczy mellett az elnöki poszton Kohn Sámuel 1899-ben Weinmann Fülöp váltotta, őt 1906-ban, mikor a PIH elnöke lett, Hatvany-Deutsch József, akinek 1913-ban bekövetkezett halála után Vadász Lipót igazságügyi államtitkár vállalta el az elnöki tisztséget. Az alelnöki poszton Weinmann Fülöpöt 1899-ben Bacher Vilmos váltotta, akinek szintén 1913-as elhalálozását követően Fischer Gyula pesti rabbi vette át a helyét.³⁴

Alapszabályai szerint indulásakor az IMIT a következő célokat tűzte maga elé:

1. A héber Szentírás szövegének lefordítása és kiadása.
2. A zsidó vallás- és erkölcsstan „ismertetésére és megvilágítására” szolgáló munkák kiadása.
3. A Szentírásra, a zsidóság történelmére és irodalmára vonatkozó előadások „szervezésének” elősegítése a hazai egyetemeken. A homályos megfogalmazás mögött az a törekvés húzódott, hogy az egyetemen zsidó tudósok oktassanak zsidó történelmet és irodalmat. Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi egy évvel korábban, 1893-ban lett a sémi nyelvek magántanára a kolozsvári tudományegyetemen. Büchler Sándor keszthelyi főrabbit a budapesti tudományegyetem az első világháború kitörése előtt néhány héttel nevezte ki a magyarországi zsidóság történetének előadójává.³⁵ E kinevezésekben azonban az IMIT nem játszott szerepet. Az 1909-ben elfogadott új alapszabályokból ez a pont eltűnt.
4. A zsidó vallásra, történelemre és irodalomra, „valamint egyáltalán az izraelita hitközségi életre” vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és vidéken. Az 1909-es alapszabály már nem az „izraelita hitközségi életre”, hanem – a zsidóság felekezeti ségre redukálásának fészegetésére utaló változtatással – „a zsidóság jelen életére” vonatkozó felolvasásokról beszélt.
5. A „felekezeti élet ismertetésére és nemesítésére” szolgáló ismeretterjesztő, illetve a hitközségek feladataival és a hitoktatással foglalkozó művek kiadása. Az 1909-es alapszabály e pontja szerint a társulat már egyszerűbben csak a zsidók történelméről, irodalmáról és jelen életéről szóló munkák kiadását tartotta feladatának. A felekezeti élet „nemesítése”, amely a zsidók reformkorban szükségesnek vélt „regenerációja” utórezgésének tűnik, lekerült a napirendről.
6. Mindezen művek létrejötte érdekében az IMIT pályázatok meghirdetését is feladatául tűzte ki.³⁶

A gyakorlatban a társulat létrejöttekor felállított két – irodalmi és gazdasági – bizottságot 1899-ben öt bizottság váltotta fel. A *Biblia-bizottság* feladatát,

³⁴ Az IMIT vezetőségének listája évről évre megjelent az egyesület évkönyveinek végén található *Társulati közlemények* rovatban. Az évkönyvek az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet honlapjáról letölthetők (<https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/imit> – utolsó letöltés: 2018. július 8.).

³⁵ Schweitzer 2002: 135.

³⁶ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alapszabályai. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 530; A Társulat alapszabályaiból. In: Bánóczy (szerk.) 1910: 370.

a héber Szentírás magyarra fordítását és kiadását 1907-re négy kötetben abszolválta. A magyar zsidóság múltját dokumentáló *Oklevél-bizottság* erőfeszítéseinek gyümölcse a *Magyar-zsidó oklevéltár* 1903-ban, Frisch Ármin szerkesztésében megjelent első, a magyarországi zsidók 1092-től 1539-ig terjedő történetének forrásdokumentumait tartalmazó kötete. A magyarországi zsidóság néprajzára vonatkozó adatokat gyűjteni és feldolgozni hivatott *Folklore-bizottság* érdeklődés és eredmény híján 1906 végén megszűnt. A társulatnak a kiadványai mellett legfontosabb tevékenységét, a nyilvános előadások szervezését a *Felolvasó-bizottság* látta el. A társulat iránti érdeklődést fenntartani hivatott *Propaganda-bizottság* elsődleges feladata a taglétszám növelése volt. E bizottságokhoz társult 1909 végétől a Magyar Zsidó Múzeum felállításán munkálkodó *Múzeumi bizottság*, amely megkezdte azt a gyűjtést, melynek eredményeképpen a múzeum 1916 elején megnyithatta első állandó kiállítását.³⁷

Az 1895-től kiadott, részben az év során tartott felolvasások szerkesztett változatait tartalmazó évkönyvein, a Szentíráson és a *Magyar-zsidó oklevéltár* első kötetén kívül az IMIT 1914-ig további tizennégy kötetet jelentetett meg. 1906-ban például egy monográfiát Wellesz Gyula nagybiccsei rabbi tollából *Rasi élete és működése* címmel a középkori franciaországi tóra- és talmudtudósról, illetve Kecskeméti Ármin makói rabbi kétkötetes, *A zsidó irodalom története* című, 1908–1909-ben megjelent átfogó művét. Az IMIT mindazonáltal többségében magyar zsidó vonatkozású könyveket adott közre, így olyan, a történészek által máig haszonnal forgatott műveket, mint Bernstein Béla szombathelyi rabbinak *Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók* címmel 1898-ban publikált monográfiáját, vagy Büchler Sándor keszthelyi rabbinak *A zsidók története Budapestben a legrégebb időktől 1867-ig* című, 1901-ben megjelent, a budai, óbudai és pesti zsidó hitközségek történetét bemutató könyvét.

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület

Az OMIKE felállítását Hevesi Simon pesti rabbi kezdeményezte az *Egyenlőség* 1908. július 12-i számában.³⁸ Hevesi maga mellett tudhatta ebben Grauer Vilmost, a PIH befolyásos és népszerű előljárósági tagját. Hevesi és Grauer meghívására 1908. október 22-én értekezletet tartottak a kultúregyesület tárgyában a PIH székházában, ahol Hevesi előadta elképzeléseit.³⁹ Innentől még néhány további értekezlet, alapszabályokat előkészítő bizottság felállítása szükségeltett, de az ügy relatíve könnyedén és gyorsan haladt előre, egyértelműen köny-

³⁷ Az IMIT és bizottságai tevékenységéről a társulat évkönyveinek végén található *Társulati közlemények* rovat nyújt részletes információt.

³⁸ Hevesi 1908.

³⁹ A kultúr-egyesület. *Egyenlőség* 1908. október 25. 9–10.

nyebben és gyorsabban, mint az IMIT másfél évtizeddel korábbi fogantatása.⁴⁰ Az OMIKE 1909. március 21-én Leitner Adolf országgyűlési képviselő elnöklése alatt tartotta alakuló közgyűlését, amely az egyesület elnökévé báró Herzog Mór Lipótot választotta meg, társelnöknek Hevesi Simont, alelnöknek Grauer Vilmost, Kohner Adolfot, Leitner Adolfot, csepeli Weisz Manfrédet, valamint Fischer Gyula és Adler Illés pesti rabbikat, titkárnak Weiller Ernő ügyvédet. Tiszteletbeli elnök lett báró Hatvany-Deutsch Sándor, báró Gutmann Vilmos, a három nappal később elhunyt báró Kornfeld Zsigmond, Kohn Sámuel, Weinmann Fülöp, Mezei Mór, a felekezeti életben az 1860-as évek eleje óta vissza-visszatérően aktív ügyvéd, és Winterberg Gyula, a pesti Chevra Kadisa elnöke.⁴¹

E néhány néven túl az ötvenfős igazgatótanács, illetve az alakulásakor százötven fős központi választmány tagságának ismeretében egyértelmű: a korabeli (elsősorban fővárosi) neológ zsidóság kulturális és vagyoni elitje még nagyobb számban képviseltette magát az OMIKE-ben, mint az IMIT-ben. Az egyesület tizenöt bárói címmel rendelkező férfit és nőt tudhatott a tagjai között, amihez persze az IMIT alakulása óta eltelt másfél évtized szakadatlan címadományozása is szükségeltetett.⁴²

Az IMIT-hez képest egy jelentős különbség mutatkozott: noha erről a neológ sajtó nem tett említést, a Magyarországi Cionista Szervezetnek az egyesület igazgatótanácsában két, a központi választmányában három vezető személyisége is helyet foglalt, nevezetesen Beregi Ármin és Oestereicher Béla, illetve Dömény Lajos, Kahán Nissán és Schönfeld József, ékes jeleként annak, hogy a cionisták és a neológ közélet szereplői közötti viszony nem egyszerűsíthető le a sajtótermékek útján egymás ellen intézett, egyébként vitathatatlanul rendszeres és kölcsönös támadásokra. Nem kétséges, hogy a két tábor közötti politikai-ideológiai nézeteltérés áthidalhatatlan maradt, ám a – bármily eltérő módon is definiált – zsidóság iránti kötődés fenntartásáért folytatott közös küzdelem az OMIKE keretében összehozta őket.⁴³

Alapszabályaiban az OMIKE feladatává tette, „hogy népszerű, rendszeres, szabad tanfolyamokat állít föl, az irodalmat és művészetet pártolja, a főiskolai ifjúságot támogatja, felolvasásokat rendez, nyilvános könyvtárt és olvasótermet alapít, szükség esetén magyar nyelvű tanfolyamokat létesít, megvilágítja a felekezeti érintő közérdekű kérdéseket, közművelődési intézményeket teremt és középonti és helyi bizottságok szervezésével fejleszti a hitfelekezeti szellemi életet.”⁴⁴

⁴⁰ A kultúregyesület. *Egyenlőség* 1908. november 8. 7–8; Az Országos Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. február 7. 7–8.

⁴¹ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 6–8.

⁴² Az egyesület igazgatása. In: Hevesi (szerk.) 1910: 133–136.

⁴³ A nem mindig felhőtlen együttműködésről lásd Zsidó Mensa Academica. *Magyarországi Cionista Szervezet* (4.) [1910] 11. 3–5; Sch. [Schönfeld] 1911; Az O.M.I.K.E. közgyűlése. *Zsidó Szemle* (7.) [1913] 11. 13.

⁴⁴ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 8.

E kifejezetten ambiciózus terveknek megfelelően az egyesület a következő években sokrétű tevékenységbe fogott. Magyar nyelvű tanfolyamokat indított bevándorolt zsidóknak; gyors- és gépíró tanfolyamokat (fél)árváknak és özvegy-asszonyoknak; német, francia, angol és héber nyelv-, illetve vívótanfolyamokat bármely érdeklődőnek; énekkart az egyetemi hallgatók számára. Mensa Academica néven 1911 márciusában kóser diákmenzát nyitott a főváros szegény sorsú zsidó egyetemistái részére; 1912 elején megnyitotta a Ráday utcában az ország első nyilvános zsidó könyvtárát; anyagi segélyben részesített vidéki zsidó püspököket; „kultúrestélyeket” tartott a Zeneakadémia dísztermében, amelyeken zenei darabokat adtak elő és zsidó költők műveiből szavaltak; végül, de nem utolsósorban a téli szezonban nyilvános előadásokat rendezett a Pesti Lloyd-Társulat, az Egyesült Lipótvárosi Polgári Kör, illetve a PIH dísztermében.⁴⁵ Az előadások szerkesztett szövegei az OMIKE két évfolyamot megért *Cultur-Almanach*jában jelentek meg, majd a *Múlt és Jövő* című kultúrionista folyóiratban. Miután ugyanis saját évkönyveivel nem érte el a kívánt hatást, az OMIKE megállapodott az 1911-ben kiadott *Magyar Zsidó Almanach* révén szerkesztői talentumáról már bizonyított Patai Józseffél, akinek az 1912 januárjától a *Magyar Zsidó Almanach* második évfolyamaként indult, alcíme szerint „zsidó irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai” folyóirata az OMIKE lapjaként jelent meg. A *Múlt és Jövőt* az OMIKE-be belépő és éves díjként 20 koronát befizető tagok tagilletményül kapták.⁴⁶

Noha az OMIKE tevékenységeinek egy része – így például a felolvasásai – konkurenciát jelentett az IMIT-nek, a két egyesület között nincs jele versengésnek, egymás bírálatától tartózkodtak, tagságuk jelentős részben ugyanazokból állt.

CÉL ÉS ESZKÖZ

Arra a kérdésre, vajon az IMIT és az OMIKE alapítói és vezetői pontosan milyen célt tűztek maguk elé, és miként vélték azt elérhetőnek, azért keresem a választ az egyesületek alapítása és tevékenységei bemutatását követően, mert erre egyértelmű felelet csak évekkel létrejöttük után kristályosodott ki.

Az első alkalommal, amikor Mezey Ferenc egy 1892 májusában írt cikkének elejtett megjegyzésében egy „zsidó irodalmi társaság” létesítését szorgalmazta, célként a „hit és tudás” terjesztését említette, a törekvést, „hogy feltámadjon a szeretet a zsidóság szellemi kincsei iránt”. Hogy az utóbbi végső soron miért volna fontos, arról nem szólt.⁴⁷ Az IMIT-hez való csatlakozásra szólító, 1893 novemberében elfogadott felhívásban Kármán Mór annak a szükségességéről beszélt, hogy a zsidók minél szélesebb körben megismerjék a „tudományos bűvárlat fényében” megvilágított vallás- és erkölcsztaukat, valamint örökségük

⁴⁵ Weiller 1910, 1912, 1913; Az OMIKE. *Egyenlőség* 1914. június 14. 8–9.

⁴⁶ Kőbányai 2014: 155–159; Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása. *Múlt és Jövő* (1.) [1912] 1. 37–38.

⁴⁷ Mezey 1892: 297.

„minden kincset”, mégpedig elsősorban „a felnövő nemzedék hitének erősbödése” végett.⁴⁸ A legfőbb cél itt tehát az ifjúság hitének a megerősítése volt, ám hogy a zsidó örökség kincseinek feltárása ezt miként szolgálhatta, az homályban maradt. Az IMIT 1894-es alakuló közgyűlésén Kohn Sámuel „a zsidó vallásos érzület, a zsidó tudomány és zsidó öntudat” magyar nyelven törtető „ébresztésére és fejlesztésére” szólította fel hallgatóságát, de az ezek közötti – bármely irányú – ok-okozati kapcsolatra nem világított rá.⁴⁹ Hogy indulásakor pontosan milyen cél lebegett az IMIT alapítói előtt, az tehát nem teljesen világos.

Ez a bizonytalanság a társulat működésének kezdeti időszakában is fennmaradt. Az IMIT első évkönyvében Bacher Vilmos úgy vélte, hogy a társulat elsőrendű feladata „a zsidóságot illető ismereteknek minél szélesebb körökben eszközendő terjesztése”, ám hogy végső soron mi végett, arról nem írt.⁵⁰ Az első egyértelmű megfogalmazásra egészen 1903-ig kellett várni. Az IMIT 1903. január 20-i közgyűlésén tartott titkári jelentését, amelyben elpanaszolta, hogy a társulat rendes tagjainak száma megfogyatkozott, Bánóczy József a következő felszólítással zárta: „Honfitársaim, hitrokonaim! sorakozzunk. Fajunk értékes tulajdonságait akarjátok az elmúlástól megóvni? Csak irodalommal lehet.”⁵¹ E rövid mondatban már a cél (a vallásra korlátozott zsidóság koncepcióját szétfeszítő „faji” tulajdonságok fenntartása) és az eszköz (a zsidó irodalom terjesztése) egyaránt egyértelmű. Az IMIT 1905-ös évkönyvében pályázatot hirdetett egy ifjúságnak szánt olyan elbeszélésre, amely „alkalmas legyen arra, hogy a zsidóérzést ébressze s hatványozza”.⁵² Az ebben az esetben is egyértelmű cél meghatározásának újdonsága, hogy a zsidóság iránti kötődést már semmiféle, e zsidóság mibenlétét pontosító meghatározással nem szűkítette. Ugyanez visszaköszönt Szabolcsi Miksának, az *Egyenlőség* szerkesztőjének az IMIT Propaganda-bizottsága 1907. február 17-i gyűlésén tartott beszédében. Az egyesület hivatását Szabolcsi abban határozta meg, hogy a zsidó irodalom „csodálatraméltó” termékeinek magyar nyelven való terjesztése révén töltsse el a művelt magyar zsidó közönséget „lelkessel és szeretettel az örökké ifjú régi Izraél iránt”, mégpedig azért, hogy e modern zsidóságot „hassa át újból Izraélhez való hozzátartozása”.⁵³

Annak az ismételt kifejtésére, hogy a cél a művelt polgárság minden szűkítő meghatározástól mentesen „zsidó” önérzetének és öntudatának a megerősítése, és hogy ennek egyedül lehetséges eszköze a zsidó kultúra terjesztése, az OMIKE színre lépéséig kell várni. Az egyesület létrejöttkor a célok meghatározásában még a felekezeti zsidóság keretén belül maradó leírásokkal találkozunk, aminek az lehet az oka, hogy az egyletek alakulásakor született szövegek szerzői még félig „kifelé” beszéltek. A Belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett beadandó alap-

⁴⁸ Felhívás a hazai hitrokonainkhoz. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 528–529.

⁴⁹ Mezey 1894: 75.

⁵⁰ Bacher 1895: 420.

⁵¹ Bánóczy 1904: 303.

⁵² Új pályakérdés. In: Bánóczy (szerk.) 1905: 290.

⁵³ Szabolcsi 1908: 389.

szabályok például nyilvánvalóan nem térhettek el a zsidóság vallásfelekezeti meghatározásától. Az egyesület célját az alapszabály tehát abban határozta meg, hogy a „zsidó vallás eszméinek magyar nyelven való ismertetése” révén egyesítse „az ország zsidó polgárait a felekezeti összetartásban, a hazafias, vallásos szellem ápolásában, a hithűség megőrzésében”.⁵⁴

Az OMIKE-nek 1912 januárjában, a *Múlt és Jövő* első számában közölt taggyűjtő felhívása már más hangot ütött meg. A lap és az egyesület célját abban határozta meg, hogy „a zsidó kultúrértékek ismertetésével” ápolja és emelje „a magyar zsidó intelligenciában a zsidó érzést és öntudatot”.⁵⁵ Ugyanebben a számban Kecskeméti Ármin már arról értekezett, hogy a zsidóság etikai és szellemi értékeinek a megismerése lehet az, ami „a zsidót majd zsidóvá teszi”. A „zsidó műveltséget” kellett tehát terjeszteni, mivel, vallotta a makói rabbi, a „zsidó hűség a zsidó kultúréletből fog kisarjadni”.⁵⁶ Az új tantételt a *Múlt és Jövő* szerkesztője lapjának negyedik számában fejtette ki. A hagyomány szerint, írta Patai József, a zsidóság „a tan, a szertartás és a jótékonyosság” hármas pillérén nyugodott. Modern, szociálpolitikai formájában a jótékonyosság immár inkább az állam feladatai közé tartozott. Ami a szertartást illette, írta Patai, és a beismerés jelentős mérföldkövet jelentett, „ha nem akarunk hazudni, ha megvan bennünk a kultúremler becsületes őszintesége, azt hiszem nyíltan bevallhatjuk, hogy azt legtöbbször a konzervatív zsidóságnak engedték át”. A „haladó zsidóságnak” nem maradt tehát más „létalapja”, mint „rendületlen komolysággal ragaszkodni az első kritériumhoz, a zsidó kultúrához. Ez a haladó zsidóság egyetlen erőforrása.”⁵⁷ Azon „zsidó intelligencia körében”, ahol a „zsidó érdeklődés” már szinte teljesen kiveszett, ismételte Patai József lapjának hatodik számában, a „zsidó öntudatot” csakis „zsidó irodalommal, művészettel és tudománnyal” lehetett fejleszteni. Ez pedig óriási jelentőséggel ruházta fel az IMIT-et és az OMIKE-t, mivel, állította a szerkesztő, „igaz zsidó érdeklődést az intelligencia szélesebb köreibe csak kultúrintézményeink útján vihetünk be”.⁵⁸

A cél és az eszköz egyértelművé vált: a szekularizált és művelt zsidó polgárság bármely értelemben vett zsidóságához való kötődésének ápolása a zsidó kultúra bemutatása által. A kultúregyesületek szervezőinek útkeresése e tekintetben nyugovóra jutott.

SZEPARATIZMUS

Annak a bizonygatása azonban, miszerint e zsidó egyleteket a legkevésbé sem motiválta a magyar nemzetől és nemzeti kultúráról való elkülönülés vágya,

⁵⁴ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1909. március 28. 7–8.

⁵⁵ Az Orsz. Magyar Izr. Közművelődési Egyesület felhívása. *Múlt és Jövő* (2.) [1912] 1. 37.

⁵⁶ Kecskeméti 1912: 54.

⁵⁷ Patai 1912a.

⁵⁸ Patai 1912b: 228.

nem szűnt meg. Nem mintha velük szemben a keresztény magyar társadalom oly gyakran élt volna e gyanúval. A zsidó kultúregyesületeket az antiszemiták olykor megtámadták ugyan, de egyáltalán nem tartoztak elsődleges céltábláik közé, és úgy tűnik, hogy e támadásoknak zsidó részről nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, közvetlenül legalábbis nem reagáltak rájuk.⁵⁹ A katolikus egyház tudományos folyóiratai, a *Magyar Sion* és a *Katholikus Szemle* soha nem írtak a zsidó kultúregyesületekről. A *Protestáns Szemle* 1897-ben méltatólag mutatta be az IMIT harmadik évkönyvét.⁶⁰ A liberális sajtó elvéte bírálta a „nemzeti életet szétcibáló”, értsd: a nemzeti egységet állítólagosan megbontó felekezeti irodalmi társaságokat, de a bírálat egyaránt érte a zsidó és a keresztény egyesületeket.⁶¹ A zsidó kultúregyesületek kifogástalanul hazafias jellegét vezetőik tehát egyfelől feltehetően inkább preventív jelleggel hangoztatták meg nem szűnően, hogy hazafiatlanságuk gyanúja a keresztény társadalomban lehetőleg fel se merülhessen, másfelől azért, hogy megnyugtassák saját, a zsidó önérzet ápolásánál a keresztény társadalomba való integrációt előbbre tartó hitsorsosait, miszerint a zsidóság kulturális értékeinek méltatásával nem növelték „a separacionális huzakodást”, illetve „az összeolvadás nehézségeit”, és nem is valamiféle „új gheftónak” akarták felhúzni a falait.⁶²

Az IMIT és az OMIKE vezetői az általam vizsgált korszakban kitartóan ismételtették, hogy működésük révén egyesületeik a magyar kultúra gazdagodásához járultak hozzá, azt gyarapították,⁶³ hogy másképpen már csak azért sem cselekedhettek, mert tagjaik zsidóként is „testestül-lelkestül” magyarnak érezték magukat, és mert a magyar zsidónak, jelentette ki 1914 februárjában Vadász Lipót államtitkár az IMIT új elnökeként mondott székfoglaló beszédében, a magyar nyelv adta meg az eszközt annak kifejezésére, „ami a zsidó lelkében él”, mely léleknek a kincseivel – és a kör ezzel be is zárult – a magyar kultúrát gazdagította.⁶⁴

ÜZENETEK

A zsidó kulturális egyleteket a neológ értelmiség azért hozta létre, mert a zsidó azonosságtudat szétfoszlása ellen bevetett addigi eszközei – a rabbik templomi prédikációi és a zsidó sajtó intelmei – nem bizonyultak hatékonynak, az előbbi már csak azért sem, mivel az őszi és tavaszi nagyünnepek kivételével a hívek távol maradtak a zsinagógáktól. Új eszközként megjelent a kulturális egyesület, új

⁵⁹ Zeph 1895; gd. [Friedrich] 1909: 12; Görcsöni 1910.

⁶⁰ Váradi 1897: 213.

⁶¹ Felekezeti magyar irodalom. *Pesti Hírlap* 1901. december 6. 1–2.

⁶² Jelentések 1903: 295; [Patai] 1914.

⁶³ Mezey 1893b: 235; Felhívás a hazai hitrokainkhoz. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) [1893] 10–11. 529; Weinmann 1904; Bánóczy 1907: 359; Bánóczy 1912.

⁶⁴ Mezey 1894: 75; Vadász 1914: 332.

szószékként az előadóterem pulpitusa és az egyletek kiadványai, mely fórumokon természetesen részben továbbra is rabbik hirdették az igét. Ám az igének is nyilvánvalóan meg kellett újulnia. Melyek voltak azok az üzenetek, amelyekkel a neológ értelmiség reményei szerint megerősíthette a művelt polgárság zsidó identitását?

Az IMIT és az OMIKE nyilvános felolvasásain előadó, illetve kiadványai-ban publikáló szerzők bizonyos kérdésekben új nézeteket vallottak, más kérdésekben – legalábbis egyesek közülük – ugyanazt hangoztatták, mint korábban. Így volt ez például az integrációs eszmét illető diskurzus terén. Hűen a zsidóság vallásfelekezetre korlátozásának asszimilációs dogmájához, az IMIT 1897-es évkönyvében Blau Lajos a valóságtól elrugaszkodva bizonygatta, hogy szétszóródásuk után a lakóhelyükön élő népekhez nyelvben és műveltségben alkalmazkodó zsidók „a valláson kívül más válaszfalat maguk és a népek között nem ismertek”.⁶⁵ Tíz évvel később a zsidó „népfaji” jellegéről szintén az IMIT évkönyvében érkező Peisner Ignác azzal a megjegyzéssel zárta a zsidók ebbéli jellegét cáfoló cikkét, hogy a magyar zsidók e kérdéssel a tudósok megállapításaitól függetlenül is tisztában voltak, mivel „eszünk és szívünk azt sugallja, hogy vallásra nézve zsidók, népfaji tekintetben magyarok vagyunk”.⁶⁶

Ha az itt-ott elvétett megjegyzéseket is tekintetbe vesszük, a zsidóság kulturális nagyságának a hangsúlyozása a magyar nyelvű zsidó forrásokban már két évtizeddel megelőzte az IMIT születését, az a gondolat pedig, hogy ennek hangsúlyozásával lehetne táplálni a zsidók önértetét, bő egy évtizeddel korábban megjelent.⁶⁷ Amiben az IMIT, és még inkább az OMIKE, újat hozott, az a zsidóság kulturális teljesítményének, „kulturértékének” a *szüntelen*, tudatosan és explicite a közönség identitásának megerősítése végett sulykolt egekbe magasztalása. Amint írta Blau Lajos az IMIT 1906-os évkönyvében, a zsidó Szentírásnak közismerten világraszóló befolyása elhomályosította a tényt, hogy a „régii zsidó irodalom” húszezer műre rúgó produktuma nem korlátozódott a teológiai művekre, a „világirodalomban” utóbbiak nélkül is „az elsők között foglal[t] helyet”. Eladásában Blau arra kereste a választ, vajon „mit köszön a világkultúra a zsidóknak”, majd áttekintése után kijelentette: „Eleink sehol sem hiányoztak, hol az emberi szellem nagy csatáit vívta és a mai világkultúra előkészítésében döntő szerepet vittek.” Zárómondata: „Dicső példájuk emelje önértetünket.”⁶⁸ Az OMIKE első előadóját megnyitó beszédében báró Herzog Mór Lipót úgy ítélte, hogy a zsidó vallás „az összes mai művelt kultúrnemzetek vallásformáinak tiszta ősforrását képezi”, erkölcstanánál pedig „tökéletesebbet” nem ismer-ni.⁶⁹ Az OMIKE elnökét Neumann Árminné követte, aki számos „hozzáértő és elismert keresztény szaktudós” azon megállapítását osztotta meg hallgatóságával,

⁶⁵ Blau 1897: 153.

⁶⁶ Peisner 1907: 277–278.

⁶⁷ Kohn 1875: 38–40; Steiner 1876; Gr. 1882: 18; Stein 1886.

⁶⁸ Blau 1906: 26–27, 37–38.

⁶⁹ Herzog 1910.

miszerint „a mai művelt emberiség általános érzés- és gondolatvilágát az Izraelből származó eszmék még most is nagyobb mértékben irányítják, mint akár azok, melyek Róma, akár azok, melyek Görögország öröksége gyanánt szálltak reánk”.⁷⁰ Az OMIKE egy későbbi felolvasásán Blau Lajos azt fejtegette, hogy „nem volt a kerek ég alatt kultúra, melyben a zsidóknak nem lett volna részük”, amin nem lehetett csodálkozni, hiszen „a zsidó nép mindenhol és mindenha kultúrára törekedett”, így már akkor „nemzeti irodalmat” produkált, amikor „világrészünk népei még írni sem tudtak”.⁷¹ A *Múlt és Jövő*ben 1912-ben *Zsidó kultúrélet* című cikkét Kecskeméti Ármin azzal indította, hogy írásának címe önmagában is „pleonazmus”, mivel „a kultúrképesség [...] nemzedékek óriási észmunkája által vérévé vált a zsidónak”.⁷² Említsük végül Weiszburg Gyula pesti rabbinak és a PIH főtitkárának szintén az OMIKE felolvasóestjén tartott előadását, amelyben az antiszemiták zsidógyűlöletét azzal a dühvel magyarázta, amit kiváltott belőlük a tapasztalat, „hogy a szellemi élet megnyilatkozásainak óriási területén lépten-nyomon a zsidó genius alkotásaival kell találkozniok”. Tapasztalatuk e tekintetben helytálló volt: „Ez egész kultúra, talán a legfiatalabb hajtásától, a tudománytól eltekintve, annyira telítve van régi zsidóelemekkel, hogy ha azokat a kultúra organizmusától kiválasztanák, csak roncs, csak torz maradna.” A konklúzió: „Hölgyeim és Uraim! A faji gőg megvetendő, a faji büszkeség csak termékenyítő.”⁷³

A zsidóság páratlan „kultúrértékére” vonatkozó általános kijelentéseken túl, ami a diskurzusban ténylegesen nóvumnak számított, egyértelmű szakításnak a neológ értelmiségnek az 1890-es évek első feléig képviselt nézeteivel, az a jesiva, a haszidizmus és a jiddis nyelv megítélésére vonatkozott, vagyis az ortodox zsidó kultúra azon elemeire, amelyeket a neológ értelmiség korábban egyáltalán nem tekintett a kultúra részének, éppen ellenkezőleg, az elmaradottság jegyeiként stigmatizált. A változás részben a nosztalgiával vagy az arra való rájátszással magyarázható, részben magának a neológ értelmiségnek az útkeresésével, tapogatózásával egy spirituálisabb, autentikusabb zsidóság felé. Seltmann Lajos hódmezővásárhelyi rabbinak az IMIT első évkönyvében közölt visszaemlékezésében a hangulatos színekben felelevenített jesiva már nem a világi ismeretektől, a modern világtól elzárkózó obskurantista szörszálhasogatók áporodott levegőjű odújaként jelent meg, hanem a régi szép világ fennmaradt kis szigeteként, ahol elevenen élt a hagyományos zsidó tudás, ahol sziporkázott a sajátos zsidó szellem, és ahol a zsidó identitás, mint kérdés és probléma, nem létezett.⁷⁴ A haszidizmus immár nem az akkulturációt radikálisan megtagadó fanatizmusaként jelent meg, hanem „az istenfélelmet Istenben való örömmé” átlényegítő olyan misztikus irányzatként, amelynek a hívekre átáradó áhítatával, vallotta Weiszburg

⁷⁰ Neumann-né 1910: 10.

⁷¹ Blau 1910: 13, 15.

⁷² Kecskeméti 1912: 53.

⁷³ Weiszburg 1912: 9–10, 15.

⁷⁴ Seltmann 1895.

Gyula az IMIT 1910-es évkönyvében, nem versenghetett „a modern zsidóság semmi intézménye és semmi alkalma”.⁷⁵ A korábban csak zsargonnak titulált, mert valódi nyelvként el sem ismert jiddis méltatása pedig abból a tényből fakadt, hogy immár nem csupán az egyébként sem oly negatív színben láttatott máramarosi haszidok nyelveként szolgált, hiszen irodalmi nyelvvé vált, aktuális kérdéseket tárgyaló nagyszerű írókkal, szerte a világon milliós olvasótáborral, egy olyan nyelvvé, amely úgy modernizálódott, hogy a magukat e nyelven kifejező szerzőknél a zsidó közösség megtagadása értelemszerűen fel sem merülhetett.⁷⁶

Noha, amint láttuk, az integrációs diskurzus terén némely szerzők nézetei nem változtak, mások éppen e vonatkozásban adtak hangot teljesen új, a neológ zsidók részéről az 1900-as évek előtt soha ki nem fejezett véleményeknek. E részben vagy egyértelműen disszimilációs eszmék megjelenése logikus fejlemény. Ha a modern zsidó identitás sorvadása egyidejű volt a zsidók belépésével a nem zsidó kultúrkörbe és társadalmakba, vagyis egyidejű az asszimilációval, akkor az utóbbival lehetett valami baj. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek az új hangok nemcsak a neológ értelmiség útkereséséről tanúskodnak, de a századforduló liberális nacionalizmusának – e tekintetben – toleranciájáról is, hiszen véleményeiket e neológ értelmiségiek a legnagyobb nyugalommal és minden következmény nélkül hangoztathatták.

Schächter Miksának, az állami gyermekmenhely főorvosának előadása az „assimilációról” a Magyar-Zsidó Ifjak Egyesületének 1904. decemberi Chanukka-ünnepélyén hangzott el, írásban az IMIT 1905-ös évkönyvében jelent meg. Tanulmánya elején Schächter a vallásfelekezetre redukált zsidóság tézisént ignorálva, illetve cáfolva leszögezte: „Zsidóság alatt és a valósághoz híven népet és vallást együtt értek.” Schächter üdvösnek és kívánatosnak tartotta, hogy a zsidóság mindenütt „assimilálódjék hazájához”, vegye át a befogadó nemzet nyelvét és jó szokásait, a magyarok esetében például szabadságszeretetét, de a folyamatnak egy ponton megálljt kellett parancsolni: „Assimilálja mindenütt azt, a mi jó, de ne assimiláljon mindent, és ne assimiláljon úgy, hogy még azon is túltesz, akihez assimilálódni akar.” Az ideális asszimiláció tehát csakis részleges lehetett: „Assimiláljuk a zsidóságba az erényeket, de ne assimiláljuk a zsidóságot a gyarlóságokhoz.” A minél teljesebb asszimiláció azon haszonnal sem kecsegtetett, hogy lefegyverezi az antiszemitákat. „Ne áltassuk magunkat azzal – konkludált Schächter – hogy az assimilációnak akár mily foka, azokat, a kiknek szemében a zsidóság szálka, a zsidósággal kibékíti”.⁷⁷

Weiszburg Gyula már idézett, az OMIKE felolvasóestjén tartott előadásában az asszimiláció kifejezést nem használta, de a folyamat, amiről beszélt, annak deskripciója volt. A zsidóság kulturális teljesítményének rendkívüliségéről a PIH főtítkára bevallottan azért igyekezett meggyőzni a hallgatóságot, hogy táplálja-növelje „faji” kiválóságának tudatát, ami pedig azért volt szó szerint létkérdés,

⁷⁵ Weiszburg 1910: 158, 161.

⁷⁶ Kiss 1908; Lakatos 1912: 76–79.

⁷⁷ Schächter 1905: 271, 279–281.

mivel enélkül a zsidóság nem maradhatott fenn: „Mert a nagy, egységes néptömeg között elszórt kisebbségek a tömegvonzás erejének [...] csak úgy tudnak ellentálni, ha bizonyos kimagasló tulajdonokban kiválóbbnak tartják magukat környezetüknél, különben az uralkodó többségtől nyomtalanul felszívódnak.” A zsidóság fennmaradásának az egymással „küzdelemben és versenyben” álló „népek és fajok” szociáldarwinista világmépébe helyezett okfejtésével Weiszbürg fényévekre jutott a hagyományos asszimilációs logikától és diskurzustól.⁷⁸

KUDARC

Az IMIT és az OMIKE taglétszámban mért társadalmi hatása szerény maradt. Az 1894-es alakulásakor 811 taggal bíró IMIT taglétszáma 1896-ra 984 főre emelkedett, onnan kisebb ingadozásokkal 1905-ben 755 főre csökkent. Az egyesület tagtoborzási akciójának köszönhetően ezután néhány év alatt több mint háromszorosára nőtt, a csúcst 2549 fővel 1908-ban érte el, ezután a létszám 2000–2500 fő között ingadozott.⁷⁹ Az OMIKE-nek 1909-es megalakulásakor körülbelül 1600 fős tagsága volt, ez 1913-ig 3078 főre emelkedett, majd 1914 nyarára 2506 főre esett vissza.⁸⁰ Összehasonlításképpen: az 1910-ben 911 227 fős magyarországi zsidósággal szemben 615 021 lelket számláló német zsidóság körében az IMIT-tel egy időben és azonos profillal alakult Verband der Vereine für jüdische Geschichte und Literatur 1904-ben mintegy 15 000 taggal büszkélkedett.⁸¹ Míg vidéki felolvasásait az IMIT csak működése kilencedik évétől, 1903-tól tudta rendszeresíteni, amikortól is évadonként átlagosan három felolvasóestet szervezett, esetenként két-három előadóval, az említett Verband 150 fiókegylete 1898–1899 telén körülbelül ezer felolvasást rendezett.⁸²

Ha az egyesületeket működtető értelmiségiek felé fordulunk, megállapítható: jóval gyakrabban panaszkodtak kudarcra, mint sikerre. Az IMIT szervezőinek alapvető és visszatérő panasa az volt, hogy a zsidó ügyek mellett egyébként is elkötelezettek szűk körén túl nem sikerült bevonniuk tevékenységeikbe a művelt zsidóknak azt a szélesebb, a felekezeti élettől távol maradó rétegét, amelynek a zsidósághoz való visszacsalogatása képezte egyesületük létokát.⁸³ A neológ közelet fogatkozásait lapjában nyíltan bíráló Patai József emellett több ízben kifakadt azon, hogy a kultúregyesületek „csekély kivétellel” nem élvezték a zsidó szellemi és vagyoni elit tényleges támogatását. „Akárhányan tűrik ugyan, hogy a zsidó intézmények képviselőibe vagy választmányába beválasszák őket”,

⁷⁸ Weiszbürg 1912: 6–7.

⁷⁹ Az alakulás idejének a taglétszáma: Mezey 1894: 77. A többi adatra lásd az IMIT évkönyveinek végén található *Társulati közleményeket*.

⁸⁰ Weiller 1910: 123; Weiller 1913: 224; Az OMIKE. *Egyenlőség* 1914. június 14. 8–9.

⁸¹ Brenner 1996: 225.

⁸² Az IMIT vidéki felolvasásairól lásd az évkönyvek *Társulati közlemények* rovatának *Bizottsági jelentések* alfejezeteit. Németországra: Brenner 1996: 22.

⁸³ Jelentések 1904: 309–310; Szabolcsi 1908: 388; Jelentések 1909: 386.

írta 1912 nyarán, „de a zsidósággal csak akkor lépnek érintkezésbe, ha a rabbiságnál bejelentik (ha ugyan bejelentik) a maguk vagy gyermekeik kikeresztelkedését”.⁸⁴ Az IMIT-et és az OMIKE-t, szögezte le ugyanazon év áprilisában, „csak néhány zsidó intellektuel lelkesedése tart[ja] fenn”.⁸⁵

Ami a kikeresztelkedést illeti, az IMIT pártfogó, illetve pártoló tagjai között 1895-től 1918-ig feltüntetett Chorin Ferenc és megyeri Krausz Izidor pontosan ismeretlen időpontban, valamikor a fehérterror idején hagyta el felekezetét. Báró tornyai Schosberger Lajos, aki 1908-tól 1918-ig pártoló tagja maradt az IMIT-nek, 1919. augusztus 9-én katolizált Budapesten. Domonyi Domony Mór, az OMIKE pénzügyi bizottságának alelnöke valamivel korábban, 1919. május 2-án tért át Pesten a katolikus vallásra. Tőlük – ennyiben – eltérően az OMIKE elnöke, báró csetei Herzog Mór Lipót 1920. április 13-án a Lausanne melletti Ouchyban lépett a katolikus anyaszentegyház kötelékébe.⁸⁶

A zsidó kultúregyesületek törekvése, hogy megerősítsék a közösségtől távolodóban levő művelt polgárság zsidó öntudatát, alapvetően tehát nem járt sikerrel. Kérdés, hogy volt-e erre bármilyen esélyük? A magukat magyarnak érző szekularizált zsidók nem azért határolódtak el közösségüktől, vagy tagadták meg azt, mert nem tartották kellő becsben Júda Halévi középkori zsidó költő és filozófus munkásságát, hanem mert túl súlyosnak érezték saját zsidó létük társadalmi és pszichológiai terhét.

FORRÁSOK

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

HU HJA IX-15 Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület iratai.

Bacher Vilmos 1895: A francia zsidóság irodalmi társulata. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv. 1895.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 1.) Budapest, 404–421.

Bánóczy József 1904: Titkári jelentése. In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 299–303.

Bánóczy József (szerk.) 1905: *Évkönyv. 1905.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 20.) Budapest.

Bánóczy József 1907: Titkári jelentése. In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv. 1907.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 23.) Budapest, 359–363.

Bánóczy József (szerk.) 1910: *Évkönyv. 1910.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 31.) Budapest.

⁸⁴ Patai 1912a: 143–144; Patai 1912b: 227; [Patai] 1912.

⁸⁵ Patai 1912a: 143.

⁸⁶ A Währmann Mórok pártja. *Egyenlőség* 1922. május 20. 3; Osváth 1936: 3; Konrád 2014: 267–268.

- Bánóczi József 1912: Zsidó irodalom és művészet. *Múlt és Jövő* (2.) 1. 1–2.
- Berényi Sándor 1887a: A zsidó egyetemi ifjúság köréből. *Magyar-Zsidó Szemle* (4.) 4. 232–234.
- Berényi Sándor 1887b: Zsidó-magyar kultúregyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (4.) 5. 315–316.
- Blau Lajos 1897: A régi és az új zsidóság. In: Bacher Vilmos – Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1897.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 5.) Budapest, 150–168.
- [Blau Lajos] 1900: A letűnő évszázad. *Magyar-Zsidó Szemle* (17.) 1. 1–5.
- Blau Lajos 1906: A zsidók és a világkultúra. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1906.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 21.) Budapest, 26–38.
- Blau Lajos 1910: Reflexiók és korpépek a zsidó történetből. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach.* Budapest, 13–30.
- gd. [Friedrich István] 1909: A zsidó irodalmi társulat évkönyve. *Alkotmány* 1909. január 26. 12.
- Gr. 1882: Van-e szükségünk zsidó lapra? *Szombati Újság* 1882. január 14. 17–18.
- Goldziher Ignác 1884a: A bibliai tudomány és a modern vallásos élet. II. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 3. 168–176.
- Goldziher Ignác 1884b: Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 4. 254–256.
- Görcsöni Dénes 1910: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. *Alkotmány* 1910. január 20. 11.
- Herzog Mór 1910: Megnyitó beszéde az első előadó estén. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach.* Budapest, 9.
- Hevesi Simon 1908: Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület. *Egyenlőség* 1908. július 12. 1–3.
- Hevesi Simon (szerk.) 1910: *Cultur-Almanach.* Budapest.
- Jelentések 1903: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1903.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 17.) Budapest, 287–298.
- Jelentések 1904: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 308–314.
- Jelentések 1909: Bizottsági jelentések. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1909.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 28.) Budapest, 385–387.
- Kecskeméti Ármin 1912: Zsidó kultúrélet. *Múlt és Jövő* (2.) 1. 53–54.
- Kecskeméti Lipót (ford.) 1887: *Zsidó költőkből. Salamon Ibn Gabiról, Juda Halévi, Juda Alcharizi.* Budapest.
- Kecskeméti Lipót 1888: Berlin zsidóságáról. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 6. 370–376.
- Kiss Arnold 1908: Jargon irodalom és költészet. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1908.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 25.) Budapest, 41–80.
- Kohn Sámuel 1875: *Zsinagógái szónoklatok I.* Budapest.
- Kohn Sámuel 1884: Népszerű irodalmi vállalat. *Magyar-Zsidó Szemle* (1.) 5. 318–320.
- Lakatos Lajos 1912: Szombat-esték. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12.* Budapest, 76–83.
- [Mezei Ernő] 1887: Emlékirat. *Egyenlőség* 1887. február 13. 1–4.

- Mezey Ferenc 1892: Felekezeti autonómiánk új korszaka. *Magyar-Zsidó Szemle* (9.) 5. 291–298.
- Mezey Ferenc 1893a: A rabbik tekintélye. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) 2. 75–85.
- Mezey Ferenc 1893b: Az izraelita községkerületi elnökök gyűlése. *Magyar-Zsidó Szemle* (10.) 4. 226–235.
- Mezey Ferenc 1894: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megalakulása. *Magyar-Zsidó Szemle* (11.) 2. 71–82.
- Neumann Árminné 1910: Emberszeretet és vallásosság. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach*. Budapest, 10–12.
- Osváth Andor 1936: Esztergomi emlékeimből. *Esztergom és Vidéke* 1936. december 6. 2–3.
- [Patai József] 1912: Némely hitközségi elnök. *Múlt és Jövő* (2.) 4. 171.
- Patai József 1912a: Interpelláció a Pesti Izr. Hitközség leendő elnökéhez. *Múlt és Jövő* (2.) 4. 143–145.
- Patai József 1912b: Belső és külső egység. *Múlt és Jövő* (2.) 6. 227–228.
- [Patai József] 1914: Gettózsídók. *Múlt és Jövő* (4.) 1. 46.
- Peisner Ignác 1907: A zsidó népfaji jellege. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1907.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 23.) Budapest, 273–278.
- Rót Dezső 1887: A Zsidó-Magyar-Közművelődési-Egyesület. *Egyenlőség* 1887. március 20. 2–3.
- Schächter Miksa 1905: Az assimilatióról. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1905.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 20.) Budapest, 265–283.
- Sch. [Schönfeld József] 1911: Az O.M.I.K.E közgyűlése. *Zsidó Szemle* (5.) 10. 162–164.
- Seltmann Lajos 1895: Életképek. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (szerk.): *Évkönyv. 1895.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 1.) Budapest, 264–304.
- Stadler Károly 1888: A zsidó közművelődési egyesület. *Magyar-Zsidó Szemle* (5.) 1. 46–50.
- Stein Lajos 1886: A zsidóság a világirodalomban. *A Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* (1.) 17. 258–259.
- Steiner Ignác 1876: A vallásosság. *Die Taube* 1876. november 10. Melléklet, 1.
- Szabolcsi Miksa 1908: A magyar zsidóság és az irodalom. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1908.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 25.) Budapest, 386–391.
- Vadász Lipót 1914: Elnöki székfoglaló beszéde. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1914.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 38.) Budapest, 331–333.
- Várad F. 1897: Évkönyv. *Protestáns Szemle* (9.) 3. 211–213.
- Weiller Ernő 1910: Évi jelentés az OMIKE alakulásáról és működésének első esztendjéről. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach*. Budapest, 123–129.
- Weiller Ernő 1912: Jelentés. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12.* Budapest, 108–119.
- Weiller Ernő 1913: Az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesületnek egy éve. *Múlt és Jövő* (3.) 5. 219–226.
- Weinmann Fülöp 1904: Elnöki megnyitója. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1904.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 19.) Budapest, 297–298.
- Weiszburg Gyula: A miszticizmus a zsidóságban. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1910.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 31.) Budapest, 141–162.

Weiszburg Gyula 1912: A zsidó faj kultúrértéke. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12*. Budapest, 6–15.

Zeph [Winkler József] 1895: Felekezeti irodalom. *Magyar Szemle* (7.) 3. 25–26.

Egyenlőség, 1887–1889, 1891–1892, 1908–1909, 1914, 1922.

Magyar-Zsidó Szemle, 1884, 1889, 1891, 1893.

Magyarországi Cionista Szervezet, 1910.

Múlt és Jövő, 1912.

Pesti Hírlap, 1901.

Zsidó Szemle, 1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Blau Lajos 1929: Mezey Ferenc és az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. In: Szemere Samu (szerk.): *Évkönyv. 1929*. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai 44.) Budapest, 11–25.

Brenner, Michael 1996: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven–London.

Groszmann Zsigmond 1912: Izr. Kultúregyesületek a XIX. században. In: Hevesi Simon (szerk.): *Cultur-Almanach II. 1911–12*. Budapest, 62–66.

Handler, Andrew 1986: The Seminary and the Israelite Hungarian Literary Society (IMIT). In: Carmilly-Weinberger, Moshe (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977: A Centennial Volume*. New York, 113–122.

Harsányi László 2015: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét...” Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) működése 1908–1938 között. *Múltunk* (60.) 2. 35–71.

Konrád Miklós 2012: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 3. 441–468.

Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. (Magyar Történelmi Emlékek.) Budapest.

Kőbányai János 2014: *Szétszálazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest.

Pakots József 1927: Vázsonyi élete és kora. 1868–1926. In: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I.* (S. a. r. Csergő Hugó – Balassa József.) Budapest, 5–32.

Schweitzer Gábor 2002: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben. *Történelmi Szemle* (44.) 1–2. 125–143.

Stráner Katalin

Város és tudomány

*A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései Pesten, Budán és Budapesten (1841–1896)**

1890-ben Szabó József geológus, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésének (MOTV) elnöke, az egyesület múltját és jövőjét áttekintő írásában annak működését a brit és német vándorgyűlésekéhez hasonlította. Bár elismerte, hogy strukturális tekintetben és a diszciplináris megközelítések vonatkozásában a magyar tudományos társaság tevékenysége közelebb áll a német példához, dicsérően írt a brit modellről, amelynek a tudomány terjesztésében elért sikereit méltatta leginkább. A brit modellt e tekintetben követendő példaként állította, hiszen „[a]z asszociációk virágzásának a közönség nagy részvéte is a föltétele”.¹ Az egyes nemzetek természettudományos vándorgyűlései, függetlenül attól, hogy tudományos parlamentnek vagy utazó cirkusznak tekintjük-e őket, a 19. századi vasúti fejlesztéseknek köszönhetően sikerüket. Az ilyen típusú tudományos társaságok az egy- vagy két évente más-más városban szervezett konferenciákat „használták legszívesebben arra, hogy elméleteiket a tagokkal és a nagyközönséggel megismertessék”.² A helyszínek döntő szerepe volt a résztvevők és a hallgatóság tudományos eseményekre vonzásában. Az egyesületi tagok és a látogatók, ideértve az újságírókat is, a tudományos programokon és a társasági eseményeken egyaránt részt vettek, az ezekről szóló tudósítások pedig egyre ismertebbé tették a találkozókat és az egyesületet, melynek deklarált célja volt a természettudományok minél szélesebb körben történő terjesztése. Míg a tudományos közösség az eszmecserére és a tudományos elméleteknek a helyi nyilvánosság körében való terjesztésére kapott lehetőséget, a vendéglátó városok szintén profitáltak a rendezvényekből, hiszen a „konferenciaturizmusnak” köszönhetően sikeresen népszerűsíthették magukat.

Tanulmányom a magyar fővárosban az 1840-es évek és 1896 között megrendezett tudományos eseményeket tárgyalja. A folyamatosan változó politikai

* A tanulmány átdolgozott változata az angol nyelven *The Natural Sciences and Their Public at the Meetings of the Hungarian Association for the Advancement of Science in Budapest and Beyond, 1841–1896* címmel megjelent tanulmány. (In: Hochadel, Oliver – Nieto-Galan, Agustí (eds) 2018: *Urban Histories of Science: Making Knowledge in the City, 1820–1940*. Abingdon.) A fordítás a Routledge kiadó engedélyével készült. Köszönöm Kondor Márta segítségét a magyar szöveg megformálásában. Az eredeti angol szöveg sokat köszönhet Oliver Hochadel és Agustí Nieto-Galan, Pieter Judson, Kontler László, Louise Miskell, Markian Prokopovych és Stéphane Van Damme értékes kommentárjainak.

¹ Szabó 1890: 541.

² Miskell 2013: 4.

helyzet – az 1848–1849-es forradalom, majd szabadságharc bukása, az ezt követő politikai elnyomás és cenzúra, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés, a politikai konszolidáció és nem utolsósorban Budapest főváros egyesülése – a természettudományok és a természettudományos intézmények fejlődésére is hatással volt. Írásomban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései közül azzal az öttel foglalkozom, amelyeknek 1841 és 1896 között Budapest adott otthont, és ahol orvosok, természettudósok és általánosságban a természettudományok iránt érdeklődő városi közönség tudományos és társasági kapcsolatépítés céljából gyűltek össze, nagyjából két évente.

A tanulmány tágabb célja a tudományos ismeretek és a város kapcsolódási pontjainak feltérképezése és feldolgozása: a tudományos társaságok és a városi önkormányzat, a tudományos közösség és a városi nagyközönség kapcsolatait, a tudomány és a város közös és külön tereinek viszonyát vizsgálom. Az MOTV vezetősége és tagsága nemcsak a természettudományos és orvosi ismereteket, vívmányokat igyekezett megosztani a magyar városokkal és azok lakosságával, de törekedett arra is, hogy tevékenységének a vándorgyűlések helyszínein nyoma maradjon. E törekvések időnként akár fizikai formában is manifesztálódtak. Az MOTV és a magyar főváros kapcsolata különösen fontos, tekintetbe véve, hogy a főváros a konferenciák szervezésében és megvalósulásában mekkora szerepet játszott. Míg Budapest többször is vándorgyűlések helyszíne volt, a Brit Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése (*British Association for the Advancement of Science*, BAAS³) és a külföldi egyletek többsége nem szervezett találkozót a fővárosokba, így a magyar szervezet és más európai tudományos társaságok működése között ez volt az egyik legfontosabb különbség.

Budapest praktikus megfontolásokból lett az első két találkozó helyszíne (mindkettőre még 1841-ben került sor), de a főváros idejekorán felismerte, hogy hasznára válhat, ha tudósok százait vendégül látja. Következésképp élt is a lehetőséggel, hogy megmutassa a várost és annak látványosságait az egész országból és a Monarchiából (vagy akár azon kívülről is) érkező látogatóknak. A város és a városvezetés – a polgármester, a városi tisztségviselők és az egyéb érdekeltek – tisztában voltak a természettudományok és általában a tudás hatalmával és legszélesebb körben való terjesztésük fontosságával. A két törekvés (a tudományos ismeretterjesztés és az átalakuló, megújulóban lévő város népszerűsítése) találkozása talán 1896-ban ért csúcspontra, amikor a vándorgyűlés nagygyűlése a Milleniumi Kiállítás keretében, „az országos kiállítás ünnepi csarnokában”⁴ került megrendezésre. Itt a természettudományok – és a tudósok – nemcsak szimbolikusan, de fizikailag is jelen voltak a Magyarország múltját, jelenét és jövőjét ünneplő kiállításon.

³ Szó szerinti fordításban: Brit Egyesület a Természettudomány Előmozdításáért.

⁴ Lakits–Prochnow (szerk.) 1896: 9.

Megközelítés és módszertan szempontjából a tanulmány a tudománytörténet aránylag friss „városi fordulatához” (*urban turn*) kapcsolódik,⁵ de reflektál a várostörténészek abbéli törekvésére is, hogy a (természet)tudományt és a tudást az úgynevezett *urban agency* egyik formájaként értelmezzék.⁶ A tudományos egyesületek és a város témakörében komparatív szempontból az egyik legnagyobb jelentőségű munka a brit várostörténész, Louise Miskell 2003-ban megjelent könyve, amely a BAAS és egyéb brit tudományos egyesületek különböző brit városokban egy-két évente szervezett találkozóit vizsgálja, melyeken nemcsak a tudósok, de családtagjaik és a helyi közösség tagjai is részt vettek.⁷ A tudományos események történeti perspektívában való tanulmányozásának több lehetséges megközelítése is van, amelyek egymással akár kombinálhatóak is. A kérdésnek a szervezők vagy a résztvevők, esetleg mindkét csoport szempontjából történő vizsgálata új megvilágításba helyezheti a tudomány cirkulációját és recepcióját. A találkozók tudástranszferként, intellektuális információcsereként való értelmezése hasonlóan produktív lehet. A két 1841-es, valamint az 1863-as, 1879-es és 1896-os budapesti vándorgyűlések elemzéséből kiderül, hogy a várossal együtt az MOTV konferenciái is egyre nagyobb teret foglaltak el: ahogy a folyamatosan növekvő város egyre több bemutatásra érdemes épülettel, városrészsel, térrel rendelkezett, a találkozók is egyre több helyszínen zajlottak. A „térbeliség” perspektívájából közelítve a problémát, azt is vizsgálom, hogy a tudósok hogyan próbálták a városi térben terjeszteni és népszerűsíteni a természettudományt és a tudományos ismereteket, igyekezve összehangolni a tudósok és a vendéglátó városok céljait.

Szintén releváns a városvezetés közösségi reprezentációjának kérdése és arra való törekvése, hogy a városi lakosság szemében jó benyomást keltsen; ennek jó eszköze volt a vélhetően a haladás eszméjét megtestesítő tudósokkal való együttműködés, azt sugallva, hogy a város vezetői szintén a haladást tartják szem előtt. A magyar tudóstársadalom – illetve konkrétan az MOTV – és a városi elit egy rétege között kialakult kapcsolat bizonyítja, hogy az előbbi ismeretterjesztésre irányuló törekvéseit a vendéglátó városok nemcsak elismeréssel fogadták, de bátorították is. A városvezetés üdvözölte e célokat, és profitált, előnyt kovácsolt belőlük; valamint ezen túlmenően támogatta és hitelesítette is a természettudósok és az orvosok által képviselt tudományos szakértelem értékét, amely hozzájárult a város további fejlődéséhez. Az idő múlásával a városok vezetése és lakói felismerték azt is, hogy ezek az események hasznot és valódi profitot hozhatnak számukra.

⁵ Különösen fontos Sven Dierig, Jens Lachmund és J. Andrew Mendelson bevezető tanulmánya az *Osiris* tudománytörténeti folyóirat *Science and the City* [Tudomány és a város] címmel 2003-ban megjelent különszámához (Dierig–Lachmund–Mendelson 2003: 1–19). További fontos, releváns írások például Agar–Smith (eds) 1998; Livingstone 2003; Finnegan 2008.

⁶ Például De Munck 2017.

⁷ A BAAS történetével már jóval Miskell előtt is foglalkozott a brit történettudomány, de leginkább tudománytörténeti perspektívából: Briggs 1959; MacLeod–Collins (eds) 1981; Morrell–Thackray 1981; Higgitt–Withers 2008; Withers–Higgitt–Finnegan 2008.

A tanulmány tehát nemcsak azt vizsgálja, hogy a tudósok miként igyekeztek (ki)használni a városi teret a természettudomány és a tudományos tudás terjesztésére, hanem azt is, hogy hogyan látták a lehetőséget a városi tér fejlesztésében való részvételre. További kérdés, hogy miként fogadta a város a tudományos körök ezen célkitűzéseit és a megvalósításukra irányuló terveket, illetve hogy a városok és a városvezetés miképpen hasznosította a tudományos szakértelemet a város pozíciójának megerősítése érdekében. A magyar tudományosság és a magyar városok tanulmányozása – külön-külön vagy együtt – így konstruktívan járul hozzá a tudomány és a városi tér fejlődésének európai, illetve globális perspektívában való összetettebb megértéséhez.

A TUDOMÁNY MINT ESEMÉNY: A MAGYAR ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK VÁNDORGYŰLÉSE A 19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

1841-ben Bene Ferenc és Bugát Pál a nemzeti és társadalmi haladás szükségessége által hajtva megalapította a Királyi Magyar Természettudományi Társulatot, és még ugyanebben az évben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlését is.⁸ Ez nemcsak a jelen cikkben vizsgált, 1841 és 1896 közötti időszak, de a modern magyar tudományos élet egyik rendkívüli jelentőségű pillanata is volt.⁹

A hasonló célkitűzések – a természettudományok széles körben való népszerűsítése – ellenére az MOTV más típusú egyesülés volt, mint a Természettudományi Társulat. Míg a Természettudományi Társulat Budapesten szervezett és rendezett népszerű és népszerűsítő tudományos eseményeket, az MOTV célja az volt, hogy minél több városba érjen el a vándorgyűlések révén, egyrészt azért, hogy megismerje a vidéki városok tudományos és társasági életét, másrészt pedig azért, hogy ezeket a városokat és régiókat jobban megismertesse az ország lakosságával.

Az MOTV viszonylag pontosan igazodott az 1822-ben Lorenz Oken által alapított Gesellschaft Deutscher Naturforscher und Ärzte és az 1833-ban a német mintát követve felállított British Association for the Advancement of Science modelljéhez.¹⁰ A társaság az alapítók szándéka szerint a tudományos tevékenységet az ország különböző régióinak megismerésével szándékozott kombinálni: a tudományos közösség arra volt hivatott, hogy a tudományt – és magu-

⁸ Bugát 1840: 185–192; 202–206.

⁹ Fontos megjegyezni, hogy a tudományos egyesületi élet gyökerei Magyarországon, csakúgy, mint Európában, legalább a felvilágosodás koráig vezethetők vissza. Ennek keretében, ha nem is feltétlenül hosszú távon sikeresen, de léteztek tudományos egyesületek 1841 előtt is: például Pozsonyban és Bécsben is, még azelőtt, hogy az egyetem Budára, majd Pestre való költözésének eredményeképp egyre inkább Pest lett a természettudományos élet központja (Tóth 2005: 171–174).

¹⁰ Az MOTV történetéről: Chyzer 1890; Szókefalvi-Nagy 1969; Schächter et al. 1910; Grósz 1941.

kat a tudósokat is – eljuttassa az ország távoli vidékeire. Az eredeti elképzelés szerint az országot öt részre osztották volna: egy északi, egy keleti, egy déli, egy nyugati és egy erdélyi régióra, és ötéves ciklusokban minden évben ezek egyik városa lett volna a vándorgyűlés helyszíne.¹¹ Ez a rendszer azonban nem működött hosszú távon, így inkább arra törekedtek, hogy olyan várost válasszanak a találkozó helyszínéül (esetenként akár három meghívás közül), ahol korábban még nem volt vándorgyűlés, és amely rendelkezett helyi természetrajzi és orvosi egyesülettel. A század vége felé egy további kritériummal bővült a lista: ettől fogva a szervezők a fürdővárosokat részesítették különös figyelemben, a magyar fürdő kultúra támogatása érdekében.¹²

A társulat eredetileg csak orvosokat tömörített volna, de az 1841. tavaszi első, alapító gyűlésre minden, a természettudományok iránt érdeklődő férfit hívtak.¹³ Éves találkozókat 1848-ig tartottak; itt hosszabb szünet következett, először a forradalmi események, 1849 után pedig a tudományos életet is negatívan érintő megszorítások miatt. 1863-ban az MOTV kérvényezte, hogy ismét szervezhessen találkozókat; a kérésnek a hatóságok – számos prominens magyar politikai szereplő, köztük Eötvös József és Kubinyi Ágoston közbenjárásának köszönhetően – eleget tettek. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1848 utáni első vándorgyűlésére 1863 szeptemberében került sor,¹⁴ a helyszín pedig csakúgy, mint 1841-ben, Pest volt. 1863 után a találkozókra nagyjából két évente került sor, általában augusztus végén, az orvosok nyári szabadságához igazodva.

Összesen 29 magyar városban rendeztek konferenciát, néhány helyen egynél többször is.¹⁵ A 40 találkozóból hatot tartottak a fővárosban: 1841-ben a már említett első kettőt, majd hosszú szünet után 1863-ban a kilencediket. A Buda, Pest és Óbuda egyesítésével 1873-ban létrejött fiatal Budapest 1879-ben látta vendégül az MOTV-t, majd a Milleniumi Kiállítás részeként 1896-ban különleges, egynapos találkozóra került sor. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók utolsó, 41. gyűlését 1933-ban tartották, szintén Budapesten.

A gyűlések tudományos része hasonlóan zajlott, mint a mai tudományos konferenciák: plenáris ülések váltakoztak a diszciplínák és speciális tudományterületek köré szervezett szekcióülésekkel. Kezdetben öt fő szekció volt: orvostudomány, fizika (idetartozott a földrajz és a csillagászat is), kémia (beleértve az ásványtant és a gyógyszeriant), állat- és növénytan, valamint agrártudomány (és állatorvostan).¹⁶ A lista a század előrehaladtával folyamatosan bővült, olyannyira, hogy idővel a tagok egy része kritikát fogalmazott meg amiatt, hogy egy termé-

¹¹ Bugát 1940: 189; Szőkefalvi-Nagy 1969: 46.

¹² Chyzer 1890: 18; SOMKL XXVIII.2. Közgyűlési iratok.

¹³ Itt az egyesületi szabályzat férfiakat említ, és még az 1864-es iratok is „tudománykedvelő férfiakat” említene, „nemzetiség-, nyelv- és valláskülönbség nélkül”. A század végére azonban már a nők is egyre inkább jelen voltak a gyűléseken, résztvevőként vagy közönségként (SOMKL X).

¹⁴ A *Hölgyfutár* már 1861-ben tájékoztatta olvasóit az MOTV újraindulásáról, de a hír kissé optimistának bizonyult (*Hölgyfutár* 1861. szeptember 26. 302).

¹⁵ Szőkefalvi-Nagy 1969: 54.

¹⁶ Bugát–Flór (szerk.) 1842: 2.

szettudományos konferenciának részévé vált a régészet (és általában a humán- és társadalomtudományok) is.¹⁷ Ezt a fejleményt már a satirikus sajtó sem hagyta szó nélkül: javasolták, hogy ezeken túl lehetőleg „az archaeológiát, sőt a filológiát is”, „[n]o meg aztán a divatlapszerkesztést, ruhaszabást, kefekötést stb.” is vegyék fel a tudományos programba.¹⁸ A résztvevők számának növekedésével a diszciplináris szekciókat alszekciókra bontották, amelyek gyakran párhuzamosan zajlottak a város különböző pontjain.

Az alapelv, hogy a találkozókon a magyar nyelvet kell előnyben részesíteni, az alakulástól fogva vitán felül állt, de azért a „civilizált nyelvek” – elsősorban a német és a latin – ismerőinek is volt lehetőségük előadni.¹⁹ Ez is mutatja, hogy bár a vándorgyűlések alapvetően a magyar hazafias diskurzuson belül jöttek létre, és ebben a kontextusban zajlottak, a nemzetközi tudományos közösségre, legalábbis a Monarchia más nemzetiségeire is számítottak a szervezők.²⁰ Noha a *Hírnök* beszámolója szerint négy latinul felszólaló úriemberen kívül más „idegen hang nem hallatott” az 1841. májusi első gyűlésen,²¹ a következő évek résztvevőinek, prezentációinak, szekció-előadásainak és tudományos kiállításainak sorát átnézve kiderül, hogy német ajkú résztvevők nemcsak Magyarország, hanem az egész Monarchia területéről – sőt, más országokból is – érkeztek.

A Vándorgyűléseket erős szálak fűzték a fővároshoz, s ez a kapcsolat a 19. század végére vált igazán központivá. Az ebben az időszakban megrendezett találkozók egybeestek Budapest egyesülésével, a Milleniumi Kiállítással és a magyarországi egyesületi élet lendületes fejlődésével.²² Ez fontos különbség a brit és német tudományos társaságokhoz képest, amelyek tudatosan kerülték a főváros-központúságnak még a látszatát is. Az MOTV aktív jelenléte a fővárosban nemcsak a modellkövetés korlátaira hívja fel a figyelmet, hanem a magyar politikai kontextus eltérő jellegére is.

A központosítás kérdése a kezdetektől az MOTV napirendjén volt, és rendszeresen szóba került az üléseken. A gyűlés helyszíne kulcskérdés volt, a napilapok pedig, köztük a *Jelenkor*, a *Pesti Hírlap* és a *Hírnök*, lelkesen tudósították az olvasókat, hogy az egyesület vezetősége távolról sem volt azonos állásponton az alapelveket és a szervezési kérdéseket illetően. Ez egyértelműen kiderül az 1841.

¹⁷ Herman 1879.

¹⁸ Heti naptár 1863. *Bolond Miska* 1863. szeptember 27. 151.

¹⁹ Az engedélyeztetéshez szükséges szabályzat 17. pontja értelmében az MOTV előadói minden „civilizált nyelvet” használhattak (SOMKL IX. [1863]).

²⁰ Az egyesület a kezdetektől hangsúlyozta, hogy a latin és a német nyelvet nem lehet kizárni a konferenciákról, nemcsak azért, mert a latin az orvostudomány elterjedt nyelve volt, és mert sok német kollégára számítottak az ásványtani szekciókban, de azért is, mert remélhetően „üléseinket osztrák, cseh, olasz, német ’s moldvai természetvizsgálók ’s orvosok is díszesítendik jelenlétükkel” (Kubinyi Ágoston 1841: Terv a’ mikint alakulandó magyarországi orvosi és természetvizsgáló társaságról. *Pesti Hírlap* 1841. március 22. 342). Bugát Pál javaslatát, miszerint a külföldi előadásokat le lehetne fordíttatni magyarra, és úgy felolvasni, nem fogadták nagy lelkesedéssel (*Hírnök* 1841. május 31.).

²¹ *Hírnök* 1841. június 10.

²² Tóth 2005: 20.

májusi pesti próbaüléstről szóló tudósításokból is.²³ Ahogy a *Hírnök* tudósítója írta,

„Bene úr megnyitó beszédében oly évenkénti gyülekezését indítványozá a magyar természetvizsgálók- és orvosoknak, milyenek Oken indításából Németországban ’s e’ példát követve Angol- Olaszországban ’stb. tartatni szoktak, ajánlván egyersmind, hogy itt is évenként más és más honi város tűzessék ki összejövétel helyéül. Némely-lyek a’ javaslat e’ pontjában pusztá mímelést akartak látni, melly nálunk az intézet diszlésére nem hasznos; ’s volt, ki a’ központosítás elvét [...] proclamáltatni is kívánta a’ tudományok köztársaságában; örömmel mondhatjuk azonban, hogy az pártoltatást nem lelt, sőt [...] a szabályok ki nem zárják ugyan e’ gyűlésnek annyiszor mennyiszor Pesten tarthatását, de kimondák a’ gyűléshely változhatását is.”²⁴

Ennek ellenére a második gyűlést, amely az első után négy hónappal, 1841 szeptemberében került megrendezésre, szintén Pestre szervezték; igaz, azzal a kitételrel, hogy a harmadikat mindenképpen egy másik városban kell tartani.²⁵ A lap Sáy Ferenc érvelését idézte, aki a következőképpen írta le a helyzetet:

„tekintve ama sokféle akadályokat, melyikeket csak egy rendes állomással ellátott orvos tapasztalhat őszi utazáskor, midőn a’ marhadög közönségesen beszokott állni; tekintve továbbá, hogy a’ német természetvizsgáló társaság utazási költségei a’ kormány által fedezvék, tartassék a’ gyűlés akár Alexandria- akár Philadelphíában, mi nálunk mint magány zsenge társulatnál nincs; tekintve végre a’ szegény sorsú pályavégzett ifju orvosokat, sokkal könnyebb ha a’ sugárok központosíttatnak, mintha a’ sarkok felé előre vagy hátratulalnak; mire határozattá lön, hogy a’ gyülekezet helye évről évre fog meghatározatni.”²⁶

Úgy tűnik, a gyűlések helyszínének kérdése a kezdetekkor kizárólag az MOTV választmányának döntésétől függött. Egy ponton felmerült az is, hogy a kiválasztott várost előre tájékoztatni kellene annak érdekében, hogy ne érje őket meglepetésként a tudós társaság (és a nagyszámú tudós férfiú) hirtelen megjelenése.²⁷

Az első két, 1841. tavaszi és őszi ülésről Schöpf-Merei Ágost gyermekorvos meglehetősen negatívan nyilvánított véleményt a *Pesti Hírlap* hasábjain. Kritikusan szólt mind a gyűlésekről, mind a pesti helyszínről. Utóbbival kapcsolatban a központosítás veszélyeire és a főváros nehézségeire hívta fel a figyelmet:

²³ Többek között tudósított a *Hírnök* (1841. május 31., június 7., június 10.) és a *Jelenkor* (1841. szeptember 8., 11., 15.).

²⁴ *Hírnök* 1841. június 10.

²⁵ Kubinyi Ágoston 1841: Terv a’ mikint alakulandó magyarországi orvosi és természetvizsgáló társaságról. *Pesti Hírlap* 1841. március 22. 342.

²⁶ *Hírnök* 1841. május 31.

²⁷ *Hírnök* 1841. május 31.

„De lesz is sükere, ha elfogulatlanul meggondoljuk, mit ábrándozunk mi pesti központosításról a' mi tárgyainkban? – Szép a' hazafinak e' díszes főváros minden rendbeli gyarapodását évről évre szemlélni; a' politicusnak Pest megye felvilágosodott tanácskozásai által felbuzdítottani: de a' mi elnyomorodott és ekkor nagy részt be is zárt intézeteink, mellyeket csaknem mindnyájan ismerünk, szinte olly kevésbé édesgetik a' vidékit, mint a' száraz pesti természet! a' Pesten készült dissertatiók pedig máshol is elolvashatók.“²⁸

Pár nappal később visszatért a témára, és miközben beszámolt arról, hogy a következő ülésnek Beszterce ad majd otthont, azt is megjegyezte, hogy nem lepné meg, ha a jövőben

„Pesten gyűlést nem tartanának; mert mióta illynemű gyűlések tartatnak, sehol, de sehol egész Európában nem volt város, melly gyűléshelyül választatván, ennyire semmit, de éppen semmit nem tett volna; ennyire akár a' vendégszeretnek, akár a' tudományos törekvések iránti részvétnek még csak árnyékjelét sem mutatta volna, mint Pest.“²⁹

A pesti közönségnek egyébként, mint már utaltunk rá, több mint két évtizedet kellett várnia a következő találkozóra.³⁰

Az MOTV tagjai, a sajtó és a magyar tudománytörténészek is megjegyezték, hogy ezek a gyűlések nemcsak amiatt voltak fontosak, mert sikeresen terjesztették, tették elérhetővé és népszerűsítették az aktuális orvosi és természettudományi ismereteket a folyamatosan bővülő hazai közönség körében, hanem azért is, mert egyre több látogatót – elsősorban orvosokat, tudósokat és családtagjaikat – vonzottak Magyarország korábban ismeretlen és kevésbé látogatott részeire. Ezt több, a vándorgyűlésekről szóló, főként a *Vasárnapi Újság*-ban megjelent sajtócikk tanúsítja, amelyek hosszú, informatív riportok formájában számoltak be az eseményekről, sokszor képpel illusztrálva a konferencia résztvevői által meglátogatott helyi vagy környékbeli nevezetességeket. Az olvasók ennek köszönhetően találkozhattak például Pozsonnyal (1867), Egerrel (1868), Fiumével (1869), Győrrel (1874) és Máramarosszigettel (1876) a lap hasábjain. Az MOTV tevékenysége a városok népszerűsítése mellett azok fejlődéséhez és a turizmus fellendítéséhez is hozzájárult, hiszen a találkozók a helyi vállalkozóknak üzleti lehetőséget jelentettek, a várost pedig az infrastruktúra korszerűsítésére ösztö-

²⁸ Schoepff Ágoston: A magyar orvosok és természetvizsgálók második közgyűlése. *Pesti Hírlap* 1841. szeptember 8. 606–607.

²⁹ Schoepff Ágoston: A magyar orvosok és természetvizsgálók második közgyűlése Pesten. *Pesti Hírlap* 1841. október 13. 689.

³⁰ A kritikus hangok, legalábbis a helyszín kiválasztásának kérdésében, nem korlátozódtak az 1840-es évekre. Herman Ottó 1879-ben a *Természettudományi Közöny* lapjain írt a budapesti rendezés lehetőségeiről. Herman szerint Budapest központi helye (földrajzilag, tudományos intézmények szempontjából és a vasúti hálózat miatt) nagyobb és motiváltabb közönséget garantált volna, mint egy távoli, például erdélyi helyszín (Herman 1879: 311–314).

nözték. A konferenciaturizmus-jelleget tovább erősítette, hogy az MOTV határozatainak értelmében a találkozók a késő nyári időszakban, a 19. század vége felé pedig egyre inkább termálvízzel és gyógyfürdővel rendelkező településeken zajlottak.³¹ A rendezvény helyszínéül többnyire maguk a városok (a polgármester vagy a városi tanács) jelentkeztek, bár a század végén már fürdők tulajdonosai és igazgatói is rendre megkeresték az egyesületet. Közülük néhányan sikerrel is jártak, különösen azok az ajánlattevők, akik a várossal közösen invitálták a leendő vendégeket.

Már csak népszerűségük miatt sem meglepő, hogy – különösen a 19. század utolsó évtizedeiben, a társaság virágkorában – a sajtó nagy figyelmet szentelt a vándorgyűléseknek. A *Vasárnapi Újsághoz* hasonló képes hetilapok és a satirikus politikai magazinok, mint például a *Borsszem Jankó*, inkább a városokat, a helyszíneket és a társasági eseményeket mutatták be és kommentálták előszeretettel; a konkrét tudományos eredményekről inkább a tudományos társaságok periodikái számoltak be. A sajtót különösen izgatták a vendéglátó városok által szervezett társasági események: kirándulások, kiállítások, vacsorák, bálók és a szórakozás különböző formái. A sajtó a konferenciákról szóló beszámolókon keresztül – hiszen a tudományos találkozókat a városi polgárság által is látogatott társasági (társadalmi) eseményekként prezentálták – az olvasóközönség vélt érdeklődési köreire is reflektált. Ugyanakkor maguk a riportok is tükrözték a tudományos közösség azon célját, hogy a tudományt az olvasók számára érthetőbbé és vonzóbbá tegyék, a természettudományt és általában a tudást a „modernitás” elemeként tartva a nagyközönség kulturális horizontján.

A sajtóbeszámolók tehát kitértek a tudományos programokra és eredményekre, illetve a városok által a találkozók ideje alatt biztosított szórakozási lehetőségek minőségére és mennyiségére, amelyekről olykor elmarasztalóan nyilatkoztak. Voltak, akik szerint a gyűléseken sokkal inkább a társasági eseményeken, mint a „tudományon” volt a hangsúly. A *Vasárnapi Újság* tudósítója az 1874-es győri találkozó egyik kirándulásáról így írt:

„Már hiszen tisztelet annak a magyar vendégszeretetnek! De ha azon szép összeget a természettudományoknak hazánkban terjesztésére alapul letették volna, azáltal sokkal nagyobb mérvű cél éretett volna el, mint az által, hogy a munka embereit, kiknek emésztő szerveik előtt idegen a francia konyha, néhány napi emésztetlenségre kárhoztatták. Szűnjék meg már egyszer az eszem-izsom ezen vándorgyűlések kísérője lenni. Fogadjon az bár mindenkit magába ezután is, de csak azt, kinek nem a dorbézolás, tobzódás és mások asztalánál jóllakás a céljuk. Ez igen ellenkezik a gyűlés céljaival, és ellenkezik annak méltóságával is. Mondassék ki már egyszer, hogy e vándorgyűlés el nem fogad semmi ingyen vendéglést, semmi üres hű-hót,

³¹ A legnépszerűbb, legnagyobb létszámú konferencia messze a fiumei volt, ami nem melleleg az MOTV (Budapesttől) legtávolabb eső helyszíne volt. A tenger a jelek szerint nagyobb vonzerőt jelentett annál, semmint hogy a távolság elriassa a résztvevőket.

semmi tüntetést, akkor kétség kívül több résztvevő lesz, és pedig mind olyan, kinek részvéte által a tudomány csak elősegítetik.”³²

Ugyanakkor az egynapos vagy annál rövidebb kirándulások kedvező alkalmat kínáltak a résztvevők számára, hogy többet megtudhassanak a vendéglátó városról és annak régészeti, geológiai és más látványosságairól, vagy éppen a környékbeli bányákról, gyárakról és mezőgazdasági területekről. 1879-ben például több mint kétszáz MOTV-tag jelentkezett a budapesti közvágóhídra szervezett látogatásra, ahol Gerlóczy Károly alpolgármester és a vágóhíd igazgatója kalauzolta körbe őket. Megfigyelhették az „új rendszerű vágást”, melynek során a jelen lévő orvosokat „nem kevésbé meglepte az izmos mészáros legények praktikus ismerete az anatómiában is”. Ugyanennek a vándorgyűlésnek a keretében Pest ipari negyedébe, egészen pontosan a kőbányai sörfőzdébe is szerveztek kirándulást, erre mintegy 150 jelentkező akadt. Őket is Gerlóczy, valamint a sörfőzde igazgatósága fogadta. A látogatók, akik között a beszámoló szerint nők is voltak, bejárták a gyár területét és a „valóban nagyszerű” pincéket, majd az igazgatóság tagjaival együtt zenével kísért „gazdag oszonnát” fogyasztottak.³³ Ilyen és hasonló programokon és kiállításokon a gyártók bemutathatták termékeiket, a helyi múzeumok megismertethették gyűjteményeiket az ország minden tájáról érkezett közönséggel, Budapest pedig büszkélkedhetett a város lenyűgöző mértékű iparosodásával.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései az ország legfontosabb és leglátogatottabb tudományos eseményei közé tartoztak, amelyeknek sikerült egy helyre csábítaniuk a magyar orvoslás és természettudomány legnagyobb neveit és egy széles közönséget is. Ezenfelül népszerű társasági összejövetelek voltak, amelyeket kiállítások, kirándulások, bankettek, bálók, színházi bemutatók és egyéb városi szórakozási lehetőségek kísérték. Sok részt vevő tudós és orvos magával hozta a családját is, így a találkozók közönségét messze nem csak akadémikusok alkották – ahogy ezt Louise Miskell is megjegyzi a viktoriánus Nagy-Britannia tudományos társaságairól, azok rendezvényeiről és a vendéglátó városokról.³⁴ A tudományos és helyi szervezőbizottságok bizonyos mértékig kontrollálni tudták, kik vegyenek részt a tudományos és társasági eseményeken (például a jegyek árázásával vagy azok számának a szabályozásával), így a helyi elit (beleértve a vidéki nagybirtokosokat) és középosztály kapcsolatba kerülhetett az oda látogató tudósokkal és családtagjaikkal. A színház például fontos találkozási pont volt: az előadásokat a találkozók hivatalos programjában a tudományos ülésekkel együtt hirdették.³⁵

³² *Vasárnapi Újság* 1874. szeptember 6. 572.

³³ *Fővárosi Lapok* 1879. szeptember 2. 964.

³⁴ Miskell 2013: 103–128.

³⁵ Például az 1879-es pesti vándorgyűlés része volt egy zenés est a Nemzeti Színházban és egy színdarab a Népszínházban. Lásd Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 11.

Az eseményeken nők is részt vettek – és nem csak lányok és feleségek, akik számára a találkozókat vélhetően a szórakozást, a társas kapcsolatok építését és a házasságok tető alá hozását szolgálták; a nők egyre növekvő számban jelentek meg a tudományos program kedvéért is.³⁶ A *Hölgyfutár* az 1863-as vándorgyűlésről rendszeresen közölt aktuális híreket és rövid beszámolókat. Ezek alapján akár úgy is tűnhetne, hogy a nőket jobban érdekelte, hogy melyik hegedűművész lép fel az MOTV estélyén (Reményi Ede), melyik színházi előadást tekinthetik meg a résztvevők (*Faust*), és hogy csökkentek-e a jegyárak.³⁷ Ezek a sokszor csak pár soros rövidhírek (nem úgy, mint a tudományos folyóiratok hosszú beszámolóit a tudományos előadásokról) érdekes betekintést nyújtanak a fővárosi társasági életbe. Ráadásul, mivel a vándorgyűlés résztvevőinek jó része vidékről érkezett, és viszonylag rövid ideig tartózkodott Budapesten, a program azt is tükrözi, hogy a helyi szervezők mit tartottak megtekintésre érdemesnek az ilyen látogatók számára. Megtudhatjuk, hogy a megnyitó estélyen a Nemzeti Múzeumban cigányzenét játszottak, és hogy sok vidéki vendég elégedetlen volt a felszolgált frissítőkkel: „Volt ugyan csukros sütemény, thea, limonade s más ily civilizált országbeli divatú ital elég, de mint egy atyánkfia hallhatólag megjegyzé, ez csak annyi a gyomornak, mint a fülnek a – hangolás!”³⁸

A vendéglátó városok remek pozícióban voltak, hogy tudományos és egyéb látnivalóikat bemutathassák egy változatos és nagyszámú közönségnek; és maximumisan ki is használták a lehetőséget. Ez a fővárosra is igaz volt, amely a 19. század folyamán hatalmas változásokon ment keresztül, de fáradhatatlanul igyekezett újra és újra lenyűgözni az idelátogató tudósokat.

A TERMÉSZETVIZSGÁLÓK PESTEN, BUDÁN ÉS BUDAPESTEN

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első öt, a 19. század folyamán a fővárosban tartott vándorgyűlését elemezve világosan látszik, hogy nemcsak a találkozó alakultak át, és váltak a résztvevők számát tekintve egyre nagyobbá, hanem ezzel párhuzamosan maga a város is változott és egyre kiterjedtebb lett. Növekedett a város, és nőttek a vándorgyűlések is, és ez a folyamat a térképén topográfiailag is nyomon követhető. A kezdeti kis találkozó, amelynek az Orvosi

³⁶ A *Vasárnapi Újság* 1880-ban írt az újonnan elfogadott új szabályzatról, és megjegyezte, hogy nők is teljes jogú egyesületi tagokká válhattak (szavazati joggal). Mikor a változás előtt az egyesületi tagság lehetőséget kapott arra, hogy véleményt nyilvánítson a javasolt szabályzatról, a 33 válaszból csak egy vonatkozott a nők teljes jogú tagságára (SOMKL XXI. Az új alapszabályra és ügyrendre vonatkozó iratok. Levelezés, 1880).

³⁷ *Hölgyfutár* 1863. július 25. 86; szeptember 24. 294. A *Bolond Miska* élclap viszont azt jegyezte meg a *Faust*-előadás kapcsán, hogy ők semmi kivétlnivalót nem találnak abban, hogy a *Faustot* éppen egy orvosi egyesület gyűlésén játsszák majd: „Hát hiszen ‚Faust‘ is doktor volt” (*Bolond Miska* 1863. szeptember 27. 1).

³⁸ *Hölgyfutár* 1863. szeptember 26. 302.

Kar adott otthont, előbb Pesten belül terjedt ki, majd a Dunán átnyúlva Budára, végül a városközponttól a külvárosok és ipari agglomerációk felé terjeszkedett.

Az 1841. májusi és szeptemberi ülések még a reformkor szellemi légkörében kerültek megrendezésre, ahol a tudomány és a tudományos ismeretek szorosan összefonódtak a nemzeti haladás eszméjével.³⁹ Ezek a gyűlések még viszonylag kis létszámmal, 269 illetve 212 fő részvételével,⁴⁰ Pest központjában, az orvosi karon zajlottak. A második ülés már néhány szomszédos létesítményt is elfoglalt: regisztrálni az egyetem főépületében kellett, és itt tartották az általános nyitó és a záró szekciókat is. Ezenkívül azonban az orvosok az orvosi karon, a fizikusok, földrajztudósok és csillagászok az egyetem fizika tanszékén, a gyógyszerészek az Arany Oroszlán Patikában, az állatorvosok és a közgazdászok pedig az egyetem logikai termében találkoztak.⁴¹ A rendezvény tehát egy viszonylag kis területre korlátozódott, mely lehetővé tette, hogy az érdeklődők pár perces sétával eljussanak a különböző helyszínekre.

Amikor 1863-ban az MOTV engedélyt kapott a vándorgyűlések újraindítására, a 438 regisztrált vendégnek egyértelműen több helyre volt szüksége. Mivel ekkoriban az egyetem nem rendelkezett elég nagy előadókkal, a közgyűlések és a regisztráció helyszíne a Nemzeti Múzeum lett. A szaküléseknek az időközben új helyre költözött orvosi kar, a Nemzeti Múzeum (ahol ekkor még állattani, növénytani és ásványtani részlegek is voltak) és a Köztelek (az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Üllői úti székháza) adott helyet. Az egyetem főépületében tudományos eszközökből és tárgyakból nyílt kiállítás, az ebédeket pedig a „pestvárosi ‘lödében’” tartották.⁴² A korábbi vándorgyűlésekkel összevetve ez a találkozó topográfiai szempontból még mindig relatíve zárt egységet alkotott, de már jóval nagyobb területet foglalt el, mint az 1840-es években.

A helyi szervezők által összeállított program tudományos, jótékonyági, közegészségügyi és ipari létesítmények meglátogatását is javasolta a résztvevőknek. A „szokványosnak” tekinthető tudományos attrakciók – az egyetem, a Nemzeti Múzeum, az Állatgyógyintézet, különböző kórházak – mellett olyan pesti és budai intézmények is bekerültek a programba, amelyek csak közvetetten, vagy egyáltalán nem kötődtek a tudományhoz. Ilyen volt Pesten a Vakok Intézete, az Agg-gyámolda, árvaházak, gőzfürdők, gyárak-üzemek (gépgyár, ecet-, szesz-, élesztőgyár), Werther gőzmalma és a Dreher Sörgyár, Budán a Politechnikum, továbbá gyógyfürdők, a hajógyár, valamint a Ganz Vasöntöde.⁴³ A megnyitó estélyt a Nemzeti Múzeumban tartották, az ebédeket a Lövöldében és Budán a Császárfürdőben, amely kétségkívül lenyűgözte a látogatókat. A társaság tehát topográfiailag is egyre nagyobb társadalmi teret „lakott be” a fővárosban.

³⁹ Ahogy Tóth Árpád is írja, az egyesületi kultúra sokszínűsége a város fejlődésének dinamizmusához köthető a 19. század korai évtizedeiben (Tóth 2005: 217–225).

⁴⁰ Szőkefalvi-Nagy 1969: 54; Chyzer 1890: 28–29.

⁴¹ Bugát–Flór (szerk.) 1842: 1–2.

⁴² Szabó 1864: 4–7.

⁴³ Szabó 1864: 9.

A földrajzi és társadalmi terjeszkedés 1879-ben tovább folytatódott, amikor a résztvevőket már (a szó szoros értelmében) egy új város, Budapest köszöntötte. A helyi szervezőbizottságot ez alkalommal a városi tanács tagjai és városi polgárok – nemcsak orvosok és tudósok, hanem iparosok, művészek, akadémikusok, arisztokraták és a középosztály is – alkották. Ők gondoskodtak arról, hogy a mintegy 600 regisztrált konferencia-résztvevő – köztük 16 nő, akik közül egy sem volt budapesti lakos – felfedezhesse a várost, és annak a lehető legtöbb látivalójával megismerkedjen.⁴⁴

Egyes szekcióülések továbbra is az egyetem épületeiben zajlottak. Ekkorra már felépült az új Vegytani Intézet,⁴⁵ ahol az utolsó napon egy kísérletekkel és elektromosáram-bemutatóval kísért tudományos estélyt is rendeztek.⁴⁶ Kellően változatosak voltak a város különböző, az MOTV által korábban nem látogatott pontjain megrendezett társasági programok is: nyitófogadás a Vigadóban, ebéd a Hungária Szállóban, díszelőadás a Nemzeti Színházban, kirándulások Kőbányára a vágóhídra és a sörgyárba, a Városligetbe, az Állatkertbe, bál a Margitszigeten, búcsúebéd az Állatkertben.⁴⁷ Annak érdekében, hogy minél érdekesebb és – elsősorban orvostudományi tekintetben – tartalmasabb legyen az esemény, a találkozóval egy időben orvosi-gyógyszerészeti kiállítást is rendeztek Budapesten. A kirándulások a város határán túlra is vezettek: Gödöllőre és Visegrádra. Gödöllőre vonattal, a Dunakanyarba hajóval utazhattak a jelentkezők.

A természettudományos kutatáshoz kapcsolható helyszíneken – például az Állatkertben – megrendezett társasági események rendkívül népszerűek voltak, és a témát a satirikus sajtó sem hagyta az út szélén heverni. Az állatkerti ebéden a *Borsszem Jankó* karikaturistája gúnyolódott: a rajzon tudósok egy csoportja látható, amint egy állatkerti kifutón ebédjüket fogyasztják. Az állatok kerítésen kívülről figyelik őket, és a következőképpen kommentálják a történéseket: „Egyszer volt az állatkertben bőség – akkor is mások laktak jól.”⁴⁸

Ráth Károly, Budapest főpolgármestere és a város vezetése mindenben rendkívül készségesen segítette a konferencia szervezőit. Ennek egyértelmű bizonyítéka, hogy önkormányzati épületeket bocsátottak a vándorgyűlés rendelkezésére, amelyek később a konferencia fontos helyszínei lettek. A regisztráció a budai Várhegyen, a régi (budai) városházán történt, a nyitó plenáris ülésnek pedig a pesti Új Városháza biztosított helyet.⁴⁹ A polgármester és a város nagy jelentőséget tulajdonított a találkozóknak, és gondoskodott arról, hogy a tudományos közösség, különösen az ország különböző tájairól (és külföldről) Budapestre látogató szakemberek és családjuk, kellemesen töltsék idejüket a fővárosban, és jó benyomásokkal távozzanak. Ezek a Magyarországról és a Monarchiából érkezett ven-

⁴⁴ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 12–22.

⁴⁵ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 10.

⁴⁶ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 11.

⁴⁷ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 11–12.

⁴⁸ Az állatkertből. *Borsszem Jankó* 1879. szeptember 7. 5.

⁴⁹ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 9–10.

dégek a szó legjobb értelmében vett turisták voltak, akik továbbadhatták az „új” metropolisz híret. Az, hogy egyes konferenciaprogramok kiemelt önkormányzati létesítményekben valósultak meg, annak bizonyítéka, hogy a városvezetés városfejlesztési elképzeléseinek szerves része volt a tudomány és a tudás támogatása.

Az 1896-os vándorgyűlés volt a 19. században az utolsó, amelynek helyszínéül Budapestet választották. (A következő fővárosi, és egyben utolsó találkozóra, mint említettük, 1933-ban került sor.) A konferencia a Milleniumi Kiállítás keretében került megrendezésre, amely nemcsak a magyarság ezeréves történelmét ünnepelte, a Monarchiában és a világban betöltött helyét méltatta, de adózott Budapest egyre növekvő nemzeti és nemzetközi presztízsének is. A vándorgyűlés meghívója, amelyet a főpolgármester és az MOTV elnöke mint az 1896-os találkozó társelnökei közösen szignáltak, így fogalmaz:

„A folyó évben, melyben hazánk ezredéves fennállását ünnepeljük, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók is XXVIII-ik vándorgyűlésüket Budapesten, az ország szívében és az ünnepségek középpontjában tartják meg. Részt akarunk így venni a nemzet általános örömeiben és tanuskodni akarunk hazánk rohamos haladásáról, melyhez a legutolsó félszázad alatt intézményünk is hozzájárult.”⁵⁰

A szokásos néhány nap helyett ezúttal egynapos konferenciát rendeztek, amelyen számos miniszter, az Egyetem és a Műegyetem rektora, városi tanácsosok, a város tudományos életének képviselői és gyáripárosai vettek részt. A megnyitó beszédet és a zárszót Ráth Károly főpolgármester mondta.⁵¹ Több mint 500 regisztrált résztvevő látogatott el a Milleniumi Kiállítás területére,⁵² ahol természetesen az egész expo megtekintésére is alkalmuk nyílt.⁵³

A döntést, hogy a gyűlést a kiállítás idején és annak területén tartásák, nagyon komolyan vette és vitatta meg a szervezőbizottság; a központi választmány amellett volt, hogy a találkozót a hagyományoknak megfelelően és a megszokott keretek között egy fürdővárosban rendezzék.⁵⁴ Ugyanakkor nyilvánvaló volt az is, hogy a vándorgyűlésnek, mint az ország egyik legrégebbi tudományos társaságának, felelőssége volt, hogy a történelmi pillanatban jelen legyen a fővárosban. Annak érdekében, hogy ebbéli elköteleződésüket bizonyítsák, Budapest főpolgármesterét a bizottság tagjává választották meg az esemény idejére.

Az, hogy a főpolgármester egyre aktívabban volt jelen a vándorgyűléseken, jelzi, hogy a tudomány és a város közötti szoros kapcsolatok fontosságát nemcsak az MOTV, hanem a város vezetői is felismerték; a 19. század folyamán pedig ez a viszony mindinkább a város előnyére formálódott. A város nemcsak a bevételek miatt látta szívesen vendégül az orvosokat és tudósokat, hanem a tudomány

⁵⁰ Lakits–Prochnow (szerk.) 1896: 9.

⁵¹ Lakits–Prochnow (szerk.) 1896: 23.

⁵² Szőkefalvi-Nagy szerint 535-en regisztráltak (Szőkefalvi-Nagy 1969: 54).

⁵³ SOMKL XXVIII.5. (Budapest 1896.) Általános központi választmányi ülés, 1896. február 29.

⁵⁴ SOMKL XXVIII.2. (Budapest 1896.) Általános központi választmányi ülés, 1895. április 18.

presztízse okán is, amely a város vezetői – elsősorban Ráth – szemében összekapcsolódott a városfejlesztéssel és a nemzeti haladással. Az 1896-os találkozó zárszavában ezt Ráth főpolgármester a következőképpen fogalmazta meg:

„Őszinte örömmel üdvözlöm önöket uraim, egyrészt azért, mivel a főváros szívesen ragadja meg az alkalmat a tudomány iránti igaz hódolatának kifejezésére, valamint arra, hogy tiszteletét nyilvánítsa azon férfiak iránt, akik a tudomány és a haladás zászlaját magasan lobogtatva, a közegészség fontos ügyéért lelkesülnek; de másrészt azért, mert a székesfőváros közönsége s törvényhatósága is aképp van meggyőződve, hogy a közegészségi ügy helyes kezelése és rendezése, a közegészségi törvények szigorú és lelki-ismeretes végrehajtása a közjólét mellőzhetetlen föltételét és nagyfontosságú állami érdeket képez, melyet előmozdítani nemcsak a humanitás magasra emelkedjék; odairányul, hogy Budapest mielőbb a nagyobb világvárosok sorába emelkedjék; odairányul, hogy nemcsak a politikai és társadalmi, nemcsak a kereskedelmi és ipari és a materiális érdekek, hanem egyúttal a tudomány és művészetnek, vagyis a szellemi életnek is méltó központja legyen [...]”⁵⁵

A tudományos és orvosi szaktudás és szakértelem a városokban és a városi életben mindenekelőtt gyakorlati jelentőséggel bírt, de a tudásnak szimbolikus hatalma is volt, amivel a főváros vezetői és befolyással bíró polgárai nagyon is tisztában voltak, és azt igyekeztek is a saját hasznukra fordítani. A tudás és a város kapcsolatának hangsúlyozása egyrészt a lokálpatriotizmus és a hazaszeretet közötti áthallásokra, másrészt az egyre erősödő magyar nacionalizmusra vezethető vissza, amely egyre hangosabban követelt a Monarchián belül független és haladó Magyarországot.

A TUDOMÁNY HATALMA ÉS A VÁROS

Az MOTV története során a tagok sokszor utaltak rá, hogy ezek a találkozók hogyan járultak hozzá a városi életminőség javulásához. A hatás a közegészségügy területén volt a leglátványosabb: számos városban került sor kórházalapításra, de a járványok megelőzése is sarkalatos kérdés volt. Az alapítók egyike, Bugát Pál orvos, 1841-ben oktatókórház létrehozását is javasolta (az akkor már létező Rókus Kórház átalakításával).⁵⁶ A tudományos észrevételek és javaslatok gyakorlatba való átültetésének másik, szintén a városi közegészségügyet érintő példája az 1843-as temesvári vándorgyűléshez kapcsolódik. Azt követően, hogy a jelen levő orvosok „egyhangúlag rosszálták a vizet a sáncokban és a sok láz okozójának nyilvánították”, a hadsereg kiszárította a sáncokat, amitől javult a közegész-

⁵⁵ *Pesti Hírlap* 1896. szeptember 13. 5.

⁵⁶ Bugát–Flór (szerk.) 1842: 10–19.

ség. Az intézkedés közegészségügyi tekintetben hatalmas javulást hozott, amit 1890-ben Szabó József, az MOTV elnöke büszkén nyugtázott.⁵⁷ Mindez azt is mutatja, hogy a tudósok és a vándorgyűlés álláspontja szerint tevékenységük nélkülözhetetlen volt a város számára, és nemcsak egészségügyi téren, hanem az infrastruktúra, a közlekedés (a technológia és a logisztika), az építkezés és a tervezés, az energiaellátás és az iparosítás vonatkozásában is. Ez a tény további aspektussal bővíti a természettudomány, a tudás és város kapcsolati hálójának vizsgálatát. A tudósok, az önkormányzat és a városlakók számára ugyanis az MOTV „utazó cirkusza” kritikus tudományos és urbánus szakértelmet is képviselt.

Látható tehát, hogy az 1860-as évektől fogva a vendéglátó város mindinkább belefolyt a szervezésbe, és hangsúlyosan jelen volt a konferenciákon: a résztvevőket és családjukat különféle látnivalók megtekintésére invitálták, és ennek keretében igyekeztek magukat minél hatékonyabban promotálni. Ez egybevágott az MOTV elképzeléseivel, hiszen a vándorgyűlések egyik célja az volt, hogy a vendéglátó városokat minél jobban megismertessék az országgal. A városi vezetők és a helyi elit pedig felismerte, hogy profitálhat a konferencia résztvevői által közvetített szaktudásból (például a már említett közegészségügy terén).

A lelkesedés gyakran nyilvános eseményeken is kifejezésre jutott. 1863-ban mind Pest, mind Buda örült, hogy újra ott kerül megrendezésre – és hogy egyáltalán ismét megrendezésre kerül – a találkozó. Pest város tanácsa egy, a polgármester, a városi tanácsos, egy főbíró, egy jegyző és az írnok által aláírt levélben fejezte ki abbéli örömét, hogy a forradalom és annak következményei miatt megszakadt sorozat újraindul. De nemcsak elkötelezettségükről biztosították a tudósokat:

„Nem titkolhatjuk el egyszersmint mély sajnálatunkat a felett: hogy a hazánkra ez évben nehezedett súlyos csapás, »a rendkívüli ínség« miatt, mely hatóságunknak ezer meg ezer bizonytalan jövőnek kitett család megmentése körüli gondoskodását mely mértékben veszi és veendi igénybe – nem tehattünk a tekintetes Nagygyűlés fogadására oly előkészületeket és intézkedéseket, melyeneket szerencsésebb körülmények között különben tenni ohajtottunk volna.”⁵⁸

A körülményekre való tekintettel Pest önkormányzata úgy döntött, hogy a városi szegények részére ezer forintot utalványoz „a házipénztárból a nagygyűlés emlékezetessé tételére”.⁵⁹

A budai tanács is küldött levelet, amelyben egyrészt megköszönte a szervezőknek a meghívást, másrészt kérte, hogy a delegáltak szenteljének figyelmet „Buda, országunk fővárosa természeti nevezetességeire is – mint kitűnő ásványfürdői, jeles gyógyforrásai, tanodái, stb. – némi figyelmet fordítva s megsem-

⁵⁷ Szabó 1886: 541.

⁵⁸ Szabó 1864: 10.

⁵⁹ Szabó 1864: 10.

lélve, azokat tudományos értekezletük tárgyává tenni méltóztassék”.⁶⁰ A budai városvezetés is feladatának tekintette tehát a turistaattrakciók propagálását, bár ezt talán társadalmilag kevésbé tudatosan tette, mint Pest.

Sok más konferenciavároshoz hasonlóan a tudományos és a társasági események helyszínei igazodtak a város elképzeléseihez és lehetőségeihez. Budapest egyrészt igyekezett a látványosságait a prominens tudományos közönség köreiben népszerűsíteni, másrészt a városi élet minőségének további javítása terén is számított a szakemberek tapasztalataira. Az 1879-es gyűlésen például Budapest tiszti főorvosa a közegészségügyi intézmények és kezdeményezések történetét tekintette át röviden 1873-tól, melynek egyik célja kétségtelenül a résztvevők legújabb vívmányokról való informálása lehetett, de a tiszti főorvos minden bizonnyal visszajelzést is várt az összegyűlt szakemberektől.⁶¹

Az 1879-es találkozó különlegessége, hogy az első gyűlés volt, amely Budapesten, az új fővárosban került megrendezésre. Több helyszín volt hivatott arra, hogy bemutassa, hogyan fejlődött a város és milyen a fővárosi élet, de a konferencia résztvevői előtt megnyitották a budavári királyi palota családi lakosztályait is, a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit ingyenesen lehetett látogatni, a Lukács Fürdő pedig száz, majd a hatalmas igényre való tekintettel további száz tiszteletjegyet ajánlott fel.⁶² A közlekedési társaságok 33%-os kedvezményt biztosítottak az MOTV tagjainak augusztus 15-e és szeptember 15-e között,⁶³ 1896-ban pedig vasúti engedményeket kaptak a konferencia résztvevői, illetve olcsóbban jutottak hozzá a Milleniumi Kiállítás belépőjegyeihez is.⁶⁴ Mindent egybevetve, a főpolgármester és a városi tanács megpróbálta felejtethetetlen társasági eseményé is tenni a tudományos konferenciát; az egyesület a „*Budapest története*” című, igen becses munka első kötetéből is kapott egy példányt.⁶⁵

A városházán tartott ünnepélyes fogadás nyitotta meg az 1879-es konferenciát. Az itt elhangzott köszöntőbeszédében Ráth Károly főpolgármester párhuzamot vont a városfejlesztés és a tudományos haladás (illetve általában a kulturális fejlődés) között:

„Budapest, a törvény által egyesített fővárosa édes hazánknak, ez új alakjában, most először részesül abban a kitüntetésben, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók díszes koszorúját, egyesített területén fogadhatja és üdvözölheti [...]. A főváros közönsége egész készséggel borul le a tudomány nagy hatalma előtt, és mélyen át van hatva e hatalom minden iránybani fejlesztésének nagy fontosságától. [...] [J]ól tudja, hogy a főváros egyesítésének nagy műve nem egyedül a terület egyesítésében,

⁶⁰ Szabó 1864: 11.

⁶¹ Patrubány 1879.

⁶² Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 11.

⁶³ *Fővárosi Lapok* 1879. augusztus 14. 901.

⁶⁴ *Vasárnapi Újság* 1896. augusztus 16. 551.

⁶⁵ Gerlóczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 86. Az említett munka vélhetően Salamon Ferenc háromkötetes *Budapest történetének* első, 1878-ban megjelent kötete.

nem a polgárság számszerinti tömegesítésében, hanem a szellemi erők összpontosításában, azoknak fejlesztésében s a tudomány hatalmának emelésében rejlik. Meg van győződve a főváros közönsége arról, hogy hazánk egyesített fővárosa csak akkor fog a világvárosok sorába emelkedni, ha az nemcsak a politikai, társadalmi és materialis érdekeknek, hanem egyúttal a művészetnek, a tudománynak, egyszóval: a szellemi életnek, a szellemi hatalomnak is méltó központja leend, oly központ, melyből minden szellemi mozgalom kiindul; mert csak ott, hol az anyagi és szellemi haladás egyiránt uralg, ott van élet, nagyság és dicsőség!”⁶⁶

Ráth, aki a milleniumi ünnepségek idején még mindig polgármester volt, ekkor (némileg átdolgozva) megismételte 1879-es beszédének főbb gondolatait, hangsúlyozva, hogy miközben Budapest azon munkálkodott, hogy bekerüljön a világ jelentős fővárosai közé, tudományos és művészeti központtá vált. Ez a kijelentés arról árulkodhat, hogy a városnak erre vonatkozólag átgondolt terve volt, vagy legalábbis a nagyközönség előtt igyekezett ezt így feltűntetni.⁶⁷

Ebben a kontextusban Budapest városa szimbolikus tér, ahol a tudományos haladás szorosan összefonódott az anyagi gyarapodással és a városfejlesztéssel. A város és annak lakói az MOTV számára a tudományos ismeretek mind nagyobb számú célközönségét jelentették, a város pedig profitált a tudományos élet képviselőinek egyre intenzívebb jelenlétéből. Az utóbbiak azonban nemcsak látogatóként csodálták és élvezték a nagyvárosi életet; a további fejlődéshez szükséges szakértelem forrásaként legitimálták a természettudományok fontosságát a társadalom számára. A tudományos haladás szorosan és egyre erősebben kapcsolódott a városfejlődéshez és a helyi politikához, a tudósokat – mint a tudományos ismeretek egyéni vagy intézményi szállítói – mind gyakrabban vonták be a városvezetésbe, ahol a tudásuk hatalom volt – de legalábbis hatékony eszköz egyes célok megvalósításához.

* * *

Minden városi tudományos esemény, így a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései és a hozzá hasonló egyesületi találkozók is – a BAAS, a német vagy más, 19. századi nemzeti egyesületek ülései – olyan értékes esztanulmányok, amelyek lehetővé teszik, hogy konstruktívan foglalkozzunk a tudománytörténeti *urban turn* néhány vonatkozásával. Azzal, hogy olyan helyzeteket állítunk a kutatás középpontjába, amikor a tudomány kilép az ismeretek „hagyományos” tereinek (laboratórium, akadémia, egyetem) intézményes határai közül, előmozdítjuk a tudományos ismereteket, a városi teret, valamint ezeknek a – folyamatosan táguló nyilvános térben, társadalmilag és kulturálisan heterogén közönség előtt működő – hálózatát és összefüggéseit vizsgáló kutatást. A tudománynak mint (népszerű, illetve népszerűsítő) eseménynek, mint társa-

⁶⁶ Gerlőczy–Dulácska–Kurtz (szerk.) 1880: 28–29.

⁶⁷ Lakits–Prochnow (szerk.) 1896: 30.

dalmi vagy tudományos történésnek az elemzése lehetővé teszi a tudományos és a városi társadalom közti interakciók tanulmányozását. Ha pedig a tudomány városi társadalomban betöltött szerepét önálló kis világok folyamatosan változó tereinek kontextusában vizsgáljuk, más elvárásokkal, percepciókkal és kérdésekkel közelítünk a problémakörhöz.

A nyugat-európai mintákhoz hasonlóan, de saját hazafias célkitűzésekkel is színesítve, az MOTV célja kettős volt: egyrészt a tudósok számára kívánt eszmecserére alkalmas fórumot teremteni, másrészt igyekezett minél szélesebb körben népszerűsíteni a természettudományt és a tudományos gondolkodást. Az MOTV 19. századi budapesti találkozói nem önmagukban álló események, ahogy más nyilvános előadások sem: térben kell őket értelmeznünk, tágabb értelemben, mint pusztán orvosok és természettudósok összejöveteleként, munkamegbeszéléseként. A találkozók nemcsak tudományos tapasztalatot, de élményt is nyújtottak: egy-egy vándorgyűlés „izgalom, látványosság, polgári rituálé”⁶⁸ volt, amely a vendéglátó városnak is hatalmas hasznot hajthatott. Ráadásul egy Budapesthez hasonló új metropolisznak rendkívül fontos volt, hogy lehetősége nyílt előnyös vonásai bemutatására, és ezáltal egy olyan középosztálybeli közönség véleményének alakítására, amely nemcsak legitimációs forrás volt a helyi vezetés számára, de elősegíthette azt is, hogy még több vendég látogasson el a városba, így juttatva további bevételekhez az önkormányzati költségvetést. A 19. században Budapest a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók öt vándorgyűlésének adott otthont, ahol bebizonyította, hogy rendelkezik a fővárosokban szükséges infrastruktúrával, és hogy méltán a Monarchia egyik legfontosabb városa. Az egyesület célul tűzte ki a nagyközönség természettudományos ismereteinek bővítését, és igyekezett magyarországi találkozóinak minél szélesebb nyilvánosságot biztosítani; ugyanakkor a tudományos közösség szakértelme a városi életkörülmények javítását is segítette. Az MOTV olyan színpadot teremtett, amelyen a magyar városok teljes pompájukban tündökölhettek; közülük pedig a 19. század végén kétségtelesenül Budapest ragyogott a legfényesebben.

FORRÁSOK

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (SOMKL)
Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései, 1841–1912.

Bugát Pál 1840: Tudományosságunk előmozdítása ügyében indítvány. *Orvosi Tár* (3.) 12. 185–192 és 13. 202–206.

Bugát Pál – Flór Ferenc (szerk.) 1842: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Országos Vándorgyűlésének Pesten tartott második nagy gyűlésének munkálatai*. Pest.

⁶⁸ Miskell 2013: 130.

- Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza – Kurtz Gusztáv (szerk.) 1880: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Országos Vándorgyűlésének 1879. augusztus 29-től egész szeptember 2-ig Budapesten tartott XX. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Budapest.
- Herman Ottó 1879: Az orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése alkalmából. *Természettudományi Közlöny* (11.) 120. 311–314.
- Lakits Ferenc – Prochnow József (szerk.) 1896: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Országos Vándorgyűlésének 1896. szeptember 12-én Budapesten tartott Vándorgyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Budapest.
- Patrubány Gergely 1879: *Budapest főváros közegészségügyi közigazgatása. Különlenyomat a magyar orvosok és természetvizsgálók 1879. évi vándorgyűlésének munkálataiból*. Budapest.
- Szabó József 1890: Pillantás a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének multjába és jövőjébe. *Természettudományi Közlöny* (22.) 254. 538–543.

Borsszem Jankó, 1879.

Fővárosi Lapok, 1879.

Hírnök, 1841.

Hölgyfutár, 1861, 1863.

Jelenkor, 1841.

Pesti Hírlap, 1841.

Vasárnapi Újság, 1874, 1880, 1896.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Agar, Jon – Crosbie, Smith (eds) 1998: *Making Space for Science: Territorial Themes in the Shaping of Knowledge*. London.
- Briggs, Asa 1959: *The Age of Improvement, 1783–1867*. London.
- Chyzer Kornél 1890: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének története 1840-től 1890-ig*. Sátoraljaújhely.
- De Munck, Bert 2017: Disassembling the City: A Historical and an Epistemological View on the Agency of Cities. *Journal of Urban History* (43.) 5. 811–829.
- Dierig, Sven – Lachmund, Jens – Mendelsohn, J. Andrew 2003: Introduction: Toward an Urban History of Science. *Osiris* (18.) 1–19.
- Finnegan, Diarmid A. 2008: The Spatial Turn: Geographical Approaches in the History of Science. *Journal of the History of Biology* (41.) 2. 369–388.
- Grósz Emil 1941: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének száz éve. *Természettudományi Közlöny* (73.) 1122. 359–361.
- Higgitt, Rebekah – Withers, Charles W. J. 2008: Science and Sociability: Women and Audience at the British Association for the Advancement of Science, 1831–1901. *Isis* (99.) 1. 1–27.
- Livingstone, David N. 2003: *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge*. Chicago.

- MacLeod, Roy – Collins, Peter (eds) 1981: *The Parliament of Science. The British Association for the Advancement of Science, 1831–1981*. Northwood.
- Miskell, Louise 2013: *Meeting Places: Scientific Congresses and Urban Identity in Victorian Britain*. Farnham.
- Morrell, Jack – Thackray, Arnold 1981: *Gentlemen of Science: Early Years of the British Association for the Advancement of Science*. Oxford.
- Schächter Miksa – Lakits Ferenc – Prochnow József – Kerekes Pál 1910: *A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének története 1890-től 1910-ig*. Budapest.
- Szókefalvi-Nagy Zoltán 1969: A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései (1841–1933). *Orvostörténeti Közlemények* (50.) 45–56.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok: A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Withers, Charles – Higgitt, Rebekah – Finnegan, Diarmid 2008: Historical Geographies of Provincial Science: Themes in the Setting and Reception of the British Association for the Advancement of Science in Britain and Ireland, 1831–1939. *British Journal of the History of Science* (41.) 3. 385–415.
- Withers, Charles W. J. – Livingstone, David N. 2011: Thinking Geographically about Nineteenth-Century Science. In: Withers, Charles W. J. – Livingstone, David N. (eds): *Geographies of Nineteenth-Century Science*. Chicago–London, 1–19.

Bálint Angelika

Hajléktalanok menhelyei

Hatósági és egyesületi szerepek a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben

A 19. század végén az egyre komolyabb kihívást jelentő fővárosi lakáskriszis kezelésében fontos szerep jutott a menhelyeknek. Budapest első átmeneti éjszakai szállást biztosító intézményeit a Hajléktalanok Menhelye Egylet alapította. Az egyesület és a városvezetés között az 1880-as évektől jött létre többretű együttműködés, mely nem pusztán anyagi formában, de személyes kapcsolatokon keresztül is megnyilvánult. A századfordulóra kialakult struktúra az I. világháborút követően jelentősen átalakult: a meglévő intézményrendszernek a leszerelt katonák és a menekültek problémáját is kezelnie kellett, a hajléktalanellátás pedig mind a szereplők, mind a struktúra tekintetében jelentős változásokon ment át. Az I. világháború Európa-szerte hatással volt a szociális intézményrendszerek átalakulására. A háborút követően az államnak számos társadalmi problémát kellett kezelnie, ráadásul ezúttal a krízishelyzet a korábbinál jóval szélesebb réteget érintett, már nem lehetett munkáskérdésként tekinteni a segélyezésre és az ellátásra. Az állami feladatkörök kiszélesedése ellenére a magánjótékonyság továbbra is fontos szerepet játszott a problémák leküzdésében, a segítségnyújtás nem került állami fennhatóság alá.¹ Jelen tanulmány a budapesti hajléktalanellátás intézményrendszerének változásain keresztül vizsgálja, hogy a jelzett időszakban miképp változott az állami és a civil szféra viszonya. Arra keres választ, miként alakultak a hajléktalanellátást érintő feladatmegosztás hangsúlyai ezekben az évtizedekben.

NÉZŐPONTOK A SEGÉLYEZÉS INTÉZMÉNYEINEK VIZSGÁLATÁHOZ

A szegényellátást tárgyaló történeti munkákban rendszerint összekapcsolódik a hatósági szociálpolitika és a filantrópia gyakorlatának kutatása, hiszen a jóléti államok kialakulását megelőzően a jótékonyság gyakorlatából kiindulva értelmezhető az adott korszak szegényügye. A magánjótékonyság intézménytörténetre koncentráló bemutatása ebből adódóan a szociálpolitika hatékonyságának értékelésével párosult. A szegényügy alakulását ez a megközelítésmód modernizációs keretek között értelmezte: a történészek egy egyirányú változás ívét rajzolták meg, melynek kiindulópontja a magánjótékonyság (beleértve a család által nyújtott biztonsági hálót, az egyházakhoz kötődő kezdeményezéseket és az egyesüle-

¹ Pironti 2017.

teket is), végpontja pedig a 20. század második felében kialakuló gondoskodó állam volt.²

A társadalomtörténeti kutatások bővülő módszertani eszköztárának következtében az 1960-as, 1970-es években a filantrópia történeti kutatásának terén is új vizsgálati szempontok merültek fel. A fentiekben vázolt modernizációs megközelítést a jóléti államok 1980-as évektől jelentkező válságtünetei szintén megkérdőjelezték: létrejöttét már nem a társadalmi átalakulás elkerülhetetlen végcéljának, hanem a változás egyik lehetséges irányának tekintették.³

A történeti demográfiai kutatások eredményei szintén kérdésessé tették a kétpólusú modellt, amely szerint a családi gondoskodás szerepét egy hosszú folyamat eredményeképp az állami intézmények veszik át. Peter Laslett család- és háztartástörténeti vizsgálatai alapján vált kritikussá azzal a leegyszerűsítő szemléletmóddal szemben, amely a nagycsaládot tekintette a preindusztriális társadalmak jellemző együttélési formájának.⁴ A háztartások eltérő tipológiáját figyelembe véve megdőlni látszott az a tézis, miszerint a kiterjedt rokonság látta el a szegénygondozás főbb feladatait, és csak ennek felbomlása után vált szükségessé a civil jótékonykodók, illetve az állam beavatkozása.⁵

Foucault *Felügyelet és büntetés* című munkája – akárcsak a szociálpolitika esetében – a filantrópia tárgykörében is a hatalmi viszonyokat tette az elemzés tárgyává.⁶ Megközelítésében nem különül el az állami és a civil szféra értékelése, a különböző intézmények céljának fenntartótól függetlenül a büntetésen és felügyeleten alapuló normalizálást tekinti.

Az antropológiai fordulat hatására a kutatók a jótékonykodók motivációival kezdtek foglalkozni.⁷ A kezdeti értelmezésekben az adakozást az elit és a középosztály pozícióinak megerősítésére alkalmas eszközként kezelték, az 1990-es évektől viszont a *history from below* nézőpontjának térnyerésével a kutatások már nem korlátozódtak a jobb módúak adományozási szokásaira.⁸ E tekintetben Marco van Leeuwen *Logic of Charity* (A jótékonyosság logikája) című munkája bizonyult meghatározónak: van Leeuwen a jótékonytságot két szereplő (*actor*) közötti interakcióként határozta meg. Értelmezésében a szegények nem csupán a filantrópia passzív alanyai, hanem saját sorsukat tudatosan alakító, cselekvő felek.⁹ A van Leeuwen által felállított modell a budapesti hajléktalanellátás szereplőinek vizsgálatára is jól alkalmazható értelmezési keret. Jelen esetben azonban az említett interakció nem két, hanem három szereplő között ragadható meg. Mivel a hajléktalan személyek ellátásában az állami és a civil szféra is részt vett, a segítyt kínáló oldal nem kezelhető egységes csoportként. A szegényügyet

² Colins 1996: 38.

³ Colins 1996: 39.

⁴ Laslett 1972.

⁵ Colins 1996: 40.

⁶ Foucault 1990.

⁷ Gorsky 1999: 4.

⁸ Colins 1996: 43.

⁹ van Leeuwen 1994.

az 1871. évi községi törvény és az 1872. évi fővárosi törvény önkormányzati hatáskörbe sorolta,¹⁰ így a lakhatási krízis kezelése is a főváros feladatköre lett. A segélyezést kínáló oldalon így két, egymástól alapvetően különböző aktor volt jelen, a főváros és az egyesületek. Az elemzés ennél fogva nem szűkülhet a segélyezők és a segélyre szorulóknak interakcióinak vizsgálatára, hanem indokolt a város és az egyesületek közötti viszonyrendszerek elemzése is.

A kutatás során támpontot jelent az intézményi háttér tanulmányozása. A menhelyek létrehozása, működtetése és szabályozása mind utal a hatóságok és az egyesületek közötti kapcsolatokra. A felsorolt kérdéskörökhöz továbbá szorosan kapcsolódik a finanszírozás kérdése is. A menhelyek létesítésének és fenntartásának anyagi vetületére vonatkozó elemzés ugyanis megragadhatóvá teszi, hogy kik és milyen arányban, illetve milyen rendszerben vettek részt az ellátásban.

A modellben szereplő harmadik fél, azaz a lakáskrízis által érintett személyek véleményét nehéz megragadni, a menhelyek forgalmának nyomon követése azonban tükrözi, mennyiben éltek az ideiglenes szálláshelyek nyújtotta lehetőséggel. A menhelyek szabályozása és elhelyezkedése pedig jelzi, mennyire voltak ezek elérhetőek a nélkülözők számára, ami szintén jelzés értékű a hatósági és a civil ellátórendszerek összehasonlításakor. A bemutatott szempontok alkalmazása segíthet értelmezni a hatósági és az egyesületi szerepkörök átfedéseit és különbségeit, valamint a súlypontok változásait.

MENHELYEK MŰKÖDÉSE A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A magyarországi szegényügyet vizsgáló kutatások szerint az állami szerepvállalás a 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben csekély volt, a korszakban a filantropiai tevékenység nevezhető szegénypolitikának.¹¹ Az állam a 20. század első felében az ellátásban nem vett részt, szervező és felügyelő szerepet töltött be.¹² A törvényi szabályozást a községi törvények városi hatáskörbe sorolták. A főváros ennek értelmében foglalkozott ugyan segélyezéssel, de a jótékonyági egyesületek részvétele számos területen nélkülözhetetlen volt. Különösen igaz ez a hajléktalanügy kezelésére: habár a hatóság foglalkozott a lakáskrízis bizonyos vetületeivel, a válsághelyzetbe jutott személyek megsegítését azonban a társadalomra bízta: a szállásadáson túl az étel- és egyéb természetbeni juttatásoknak is fontos szerep jutott a rászorulóknak megsegítésénél.

¹⁰ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről; 1872. évi XXXVI. törvénycikk Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről.
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87100018.TV&targetdate=&printTitle=1871.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> – utolsó letöltés: 2018. október 5.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87200036.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29> – utolsó letöltés: 2018. október 5.

¹¹ Gyáni 1994: 19–21.

¹² Tomka 2003: 108.

A vizsgált korszakban a nélkülözők megsegítésével több egyesület is foglalkozott. Mind a hatóságok, mind a magánjótékonykodók osztottak segélyeket, tartottak fenn jótékonyági intézményeket. Kőrösy József statisztikus a főváros szegényügyét taglaló munkájában a segélyezés két formáját különböztette meg: nyílt és zárt szegényügyet. A nyílt segélyezés körébe a pénzbeli segélyek mellett a természetben nyújtott segélyek is beletartoztak; az étel, ruha és tűzifa kiosztása mellett orvosi ellátást, ingyenes temetést és a szükséglakásokban történő elhelyezést jelentett. A zárt szegényügy körébe a bentlakásos intézmények, szegény- és árvaházak tartoztak.

A menhelyek Kőrösy rendszerében egyfajta átmeneti intézményt képeztek. Bár a zárt szegényügyet taglaló fejezetben olvasható leírásuk, a menhelyek lényegileg különböztek a szegényházaktól és az árvaházaktól: a jelentkezők csak az éjszakákat tölthették itt. Hasonlóan nyíltan működött a Bárczy-program keretében 1912-ben átadott Népszálló is.¹³ Az V. kerületi jótékonyági egyesület által 1911-ben alapított Népház pedig többféle funkciót is betöltött, a foglalkoztató műhely mellett szállót is működtetett. Ez az intézmény sajátosan ötvözte a nyílt és a zárt jelleget: a foglalkoztató műhelyben dolgozó munkások számára bentlakásos intézményként működött, akik csak engedéllyel hagyhatták el a házat. Amennyiben a műhelyben dolgozó személyek nem foglalták el az összes ágyat a szállón, a szabadon maradt fekhelyeket a többi, hajléktalanok számára épített menhelyhez hasonlóan adták ki egy-egy éjszakára. A menhelyek a fenntartó szempontjából szintén átmeneti kategóriába tartoztak: a Hajléktalanok Menhelye Egylet összesen négy szállót üzemeltetett, ebből három épületet a főváros anyagi támogatásával épített fel. Sajátos volt az Alföldi utcai Menhely a Szenvedő Emberiségnek elnevezésű intézmény helyzete is. Ezt az Első Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület alapította: az intézmény ötvenéves fennállásának emlékére létesített alapítványból építették fel, és fedezték a működését is egy, a főváros által felajánlott telken. Az intézetet a Takarékpénztár és a Fővárosi Tanács által kijelölt bizottság működtette.¹⁴ A fenti felsorolásból is kitűnik, hogy a főváros vezetése a menhelyek vezetését, irányítását jellemzően a civil szféra feladatkörébe utalta,¹⁵ amiben a Hajléktalanok Menhelye Egyletnek döntő szerepe volt. Az egyesület a menhelyeket a fővárossal szoros együttműködésben létesítette, így tevékenységének elemzése hozzájárul a korabeli hatósági és egyesületi szerepvállalás megértéséhez.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet

Budapest első menhelyeit a Hajléktalanok Menhelye Egylet hozta létre, az egyesület alakulása pedig egy szabadkőműves-páholyhoz köthető. 1876 januárjában

¹³ A témáról bővebben: Umbrai 2008.

¹⁴ Kőrösy 1905: 39.

¹⁵ BFL IV.1407.b. IX.

a Régi Hívek Páholy tagjai közt Feszty Adolf építész vetette fel az ötletet, mely szerint külföldi mintára a magyar fővárosban is szükség lenne menhelyek létrehozására.¹⁶ A gondolatot a páholy felkarolta, Feszty Adolf mellett Koechlin Ödön és Gundel János csatlakozott a kezdeményezőkhöz. A Régi Hívek Páholy támogatásával 1879-ben alapították meg az első szállót az Alföldi utcában. A kezdeményezés 1881-ben intézményi formát öltött, a tevékenységet egyesület formájában folytatták tovább. Az egyesületi keret jelentős előnyökkel járt: lehetővé tette a támogatói kör kiszélesítését és az adománygyűjtést.

A Hajléktalanok Menhelye Egylet célkitűzéseiről két dokumentum tájékoztat. A fővároshoz írt levelükben foglaltak szerint céljuk „tisztán humanitarius szempontok által vezérelve hajlék nélkül maradt szegények számára menhelyek felállítása”.¹⁷

Az egyesület alapszabályaiban szintén leszögezték tevékenységük lényegét:

„1. § A menhelyek felállítása és fenntartása, hajléktalanok időleges elhelyezése, esetleg étkeztetése céljából Budapesten, továbbá

2. § Ily hajléktalanok részére lehetőleg keresetforrások nyitása.”¹⁸

Az egyesület és a páholy kötődése miatt releváns kérdés lehet a szabadkőműves ideológia és a jótékonyági tevékenység kapcsolatának vizsgálata. A magyarországi szabadkőműves-páholyok történetének kutatója, Berényi Zsuzsanna Ágnes az 1880-as évektől az I. világháborúig terjedő időszakot fénykorként írta le.¹⁹ Ebben az időszakban a páholyok számszerű gyarapodása mellett a tevékenységi kör kiszélesedése is jellemző volt. A szabadkőművesség és a jótékonyág gyakorlása szervesen összetartozott. Az alapszabályokba foglalt elv gyakorlati megvalósulása a páholy által életre hívott emberbaráti intézmények működésében nyilvánult meg.²⁰ A Régi Hívek Páholy a főváros két alapvető társadalmi problémáját igyekezett enyhíteni: a lakhatás mellett az élelmiszerellátás ügyét karolták fel – az Ingyenkenyér Egylet létrehozása szintén a páholyhoz kötődött.²¹ Ezen a vonalon továbbhaladva felvetődik a kérdés, vajon az alapító tagok milyen mértékben kerültek ki a Régi Hívek Páholy tagjai közül. Az egyesület éves jelentései tartalmazzák az eredeti alapítók névsorát, a páholy taglistái közül azonban az 1881. évre vonatkozó kiadvány nem maradt fenn. Kiindulópontot jelenthet

¹⁶ Jelentés 1905.

¹⁷ BFL IV.1407.b. IX.

¹⁸ Alapszabály 1881.

¹⁹ Berényi 2005: 7–8.

²⁰ A Régi Hívek Páholy a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alkotmánya szerint működött. Az alapszabály kimondta a szabadkőművesség filantropikus jellegét (emellett filozofikus és progresszív intézményként jellemezte), melynek célja a „közkerécsiség, művelődés és felebaráti szeretet terjesztése és a jótékonyág gyakorlása”. Általános intézkedéseiben tevékenységi körként határozta meg a tagok „közhasznú és jótékony tevékenységére” buzdítását (Alkotmány 1900).

²¹ MNL OL P 1091 24. d.

az 1879. évi névjegyzék,²² ebben azonban értelemszerűen a később csatlakozott tagok nem jelennek meg. A lista kiegészíthető az 1901. évi névsorral, amely a tagok belépési évét is közli,²³ így kiküszöbölhető a hibalehetőség, hogy az 1884 után belépett tagokat is figyelembe vegyük. A két kiadvány együttes használatával sem azonosíthatók azok a tagok, akik 1876 után csatlakoztak a páholyhoz, és 1901-ben már nem éltek, ám a két névsor kombinált használatával megközelítő képet alkothatunk a Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Régi Hívek szabadkőműves-páholy tagjai közti átfedésről. A menhely 51 eredeti alapítója közül mindössze hat személy esetében nincs adatunk arról, hogy kapcsolatban álltak-e a páhollyal.

Az egyesület vezetőségét vizsgálva szintén szoros kötődés mutatható ki. A Régi Hívek Páholy névjegyzékei és a Hajléktalanok Menhelye Egyesület éves jelentései az 1901 és 1917 közötti időszakról pontos információkat közölnek. Az igazgatóság egy elnöki és két alelnöki pozícióból állt, ezenkívül rendszerint 12–14 további igazgatósági tag tartozott a vezetői testületbe. A vizsgált években az igazgatóság tagjai között végig többségben voltak azok, akik egyúttal a Régi Hívek Páholy tagjai is voltak, arányuk 70–80% között mozgott. Ezek a számok megerősítik azt, hogy a szabadkőművesség és az egyesület között szoros kapcsolat állt fenn, amely az egylet működése alatt végig kitartott.

Változik azonban a kép, amint a vizsgálat az egylet elnöki, alelnöki pozícióira szűkül: a legfelsőbb tisztségeket szinte végig „kívülálló” töltötte be, Rózsavölgyi Manó volt az első és egyetlen szabadkőműves kötődésű elnöke az egyesületnek. Feltehetőleg az elnök választásakor az elsődleges szempont a megfelelő reprezentativitás és a kezdeményezés hitelének erősítése volt. Az elnöki pozíciót 1884-től 1906-ban bekövetkezett haláláig Podmaniczky Frigyes töltötte be. Podmaniczky nem kapcsolható közvetlenül a Régi Hívek Páholyhoz, bár volt szabadkőműves kötődése.²⁴ Felkérését az egyesület vezetői posztjára valószínűleg korábbi városfejlesztési szerepvállalása indokolta: személye a kezdeményezés fontosságát és az egyesület megbízhatóságát garantálta.

Az egyesület azonban nem pusztán Podmaniczky reprezentatív szempontból fontos elnöki felkérésén keresztül kötődött a városvezetéshez, hanem Neményi Ambrus személyén keresztül is. Neményi ugyanis mind a civil, mind a fővárosi szférában hangsúlyos szerepet töltött be a lakáskriszis kezelésében: az Egyletben alapító tagként vett részt, 1884–1890 között igazgatósági tag is volt, emellett az ő nevéhez fűződik a Fővárosi Tanács Lakásügyi Bizottságának megalapítása is. Kezdeményezése nyomán 1883 júniusában vegyes bizottság alakult, hogy felmérje a lakáshiány okait, és javaslatokat tegyen azok gyors és hatékony megoldására.²⁵

²² MNL OL P 1091 24. d.

²³ Névjegyzék 1901.

²⁴ A Hungária Páholy tagja volt (Berényi 2005: 239).

²⁵ BFL IV.1407.b. IX.

Neményi a bizottság keretei között kidolgozott javaslatában a menhelyeknek a kilakoltatott családok ideiglenes elhelyezésében szánt fontos szerepet. A fenn-tartás szempontjából a városi és egyesületi együttműködést tartotta célszerűnek: az ellátást a főváros támogatása és ellenőrzése mellett magánemberek vezetésére bízta volna.²⁶ A menhelyekre átmeneti intézményként tekintett, melyek arra az időtar-tamra szükségesek, amíg az egészségtelen lakásból kitelepített személyek számára nem tudnak jobb körülményeket biztosítani. Neményi javaslata nyomán 1885-ben született rendelet, melyben többek között szabályozták az ágybérlok számát, és szankciókat léptettek életbe a „túltömött” lakások ellen. Ennek értelmében a szabályozásnak nem megfelelő lakásokból a hatóságok kilakoltathatták az embe-reket. Az azonban nyilvánvaló volt a bizottság tagjai számára, hogy amennyiben a kilakoltatott családok helyzetét nem tudják rendezni, az intézkedés csak tovább ront a közbiztonsági helyzeten, ahelyett, hogy javítaná azt. Általános elvként ezért elfogadták, hogy gondoskodni fognak a hatóságok által közegészségügyi okok miatt kilakoltatott családokról. Az elhelyezést alapvetően a menhelyekre bízták, a főváros az anyagi segítségnyújtásban vállalt szerepet.

A lakásügyi bizottság javaslata nyomán 1885-ben elfogadott szabályrendelet értelmében a főváros rendszeres anyagi támogatást ígért a Hajléktalanok Menhe-lye Egylet számára, emellett rendkívüli támogatás lehetőségét is kilátásba helyez-te.²⁷ A menhelyek létesítése szempontjából a főváros anyagi támogatása nélkü-lözhetetlen volt, a működést azonban számos különböző forrásból fedezték, ezek diverzitása jól jellemzi a különféle szereplők együttműködését a korszakban.

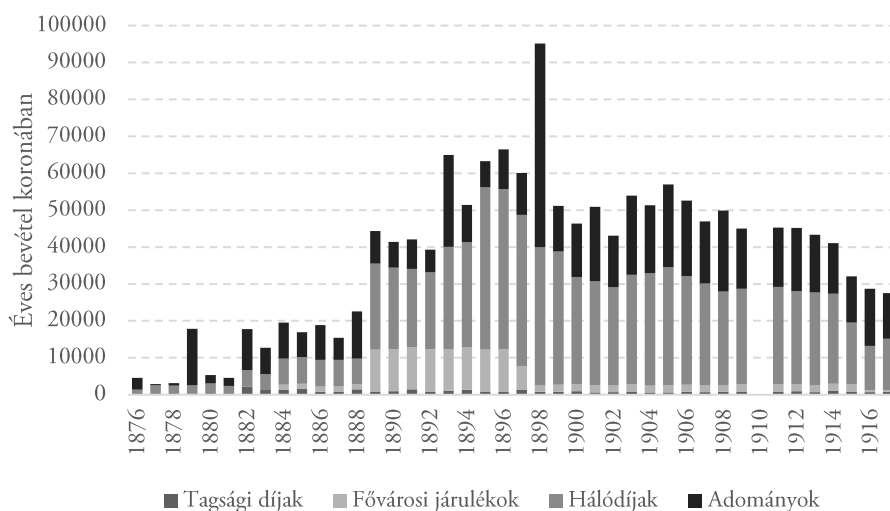
A Hajléktalanok Menhelye Egylet szállóinak finanszírozása

A társadalmi problémák kezelésében – így a lakhatási válságéban is – korszaktól függetlenül kardinális kérdés a pénzügyi források előteremtése. Az egyesületek, jótékonyági szervezetek a főváros és a magánszemélyek adományaira egyaránt számítottak. Sajnos a többi intézményt illetően részletes adatok nem állnak ren-delkezésre, de a Hajléktalanok Menhelye Egylet éves kimutatása alapján vizs-gálható a pénzügyi terhek megosztásának aránya. Az egyesület részletes doku-mentációinak köszönhetően 1884 és 1917 között nyomon követhetők az ellátás költségei és a finanszírozás forrásai is. (Kivételt képez az 1910. év, erről nem maradt fenn beszámoló.) Az évente készített jelentések címeztek a főváros, az egyesület az adatok kimutatásával az anyagi támogatások megfelelő felhasználásáról számolt el. A pénzügyi kimutatásban elkülönítve tüntették fel a fővárostól kapott támogatást, a hálódíjak, azaz a szállást igénybe vevő személyek által fize-tett járulék összegét, a tagdíjak befizetéséből származó összeget, a magánszemé-lyek adományait, illetve az alapítványok kamataiból származó bevételeket.

²⁶ BFL IV.1407.b. IX.

²⁷ BFL IV.1407.b. IX.

1. ábra

A Hajléktalanok Menhelye Egylet bevételeinek megoszlása, 1876–1917

A diagramon a támogatás összegének változása került feltüntetésre, a jelzett kategóriák mentén elkülönítve. Az összemérhetőség érdekében az 1900 előtti adatok koronára átszámítva szerepelnek. Az egyszeri felajánlásokat ez a kimutatás az alapítványokból származó kamattal együtt kezeli, mivel mindkét esetben magánadományokból származó jövedelemről van szó. A természetbeni felajánlások hiányoznak a diagramról, ezeket a jelentésekben számszerűleg nem tüntették fel.

A jövedelmek között a tagsági díjából származó bevétel a legalacsonyabb. Az egyesületi tagságért fizetett összeg inkább szimbolikus volt, aránya olyan csekély a többi forráshoz képest, hogy a befizető tagok számának esetleges változása sem befolyásolta az egyesület pénzügyeit. A főváros anyagi támogatása összefüggött Neményi Ambrus tevékenységével, aki a lakásügyi bizottság vezetőjeként érvelt a menhelyek támogatása mellett.²⁸ A fővárosnak a menhelyek építésében volt jelentős szerepe. Telkek átengedésével helyet biztosított az épülő szállóknak, másrészt havi segély formájában fedezte a kivitelezéshez felvett hitel törlesztőrészeit.²⁹ A városi támogatás nagysága a törlesztések függvényében változott. A támogatás összege az 1889 és 1897 közötti években volt a legmagasabb, ez a periódus átfedést mutat a menhelyek építésének időszakával. Az első menhely 1883-ban még nem ebben a formációban épült, 1888-ig a diagramon az általános éves támogatás konstans összege látszik. Ebben az évben adták át az Alföldi

²⁸ Neményi 1883.

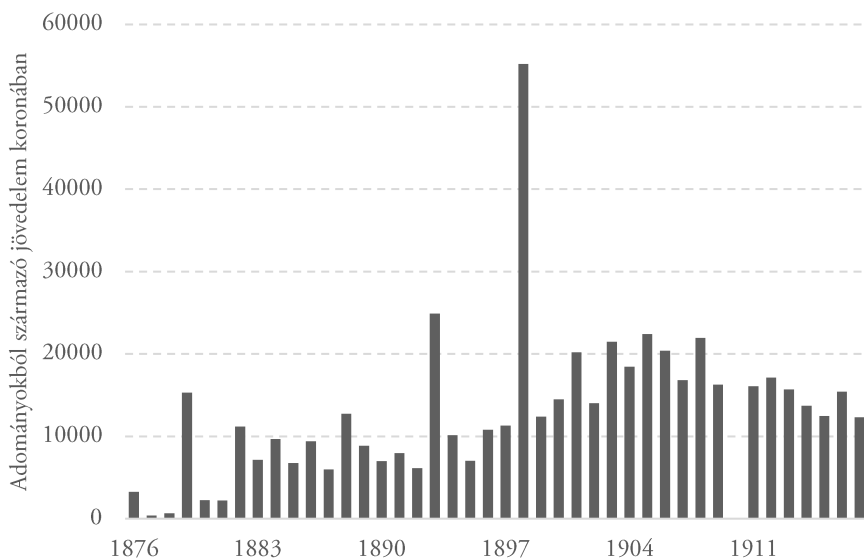
²⁹ Dömsödi 2001: 101.

utcai menhelyet, melyet 1892-ben követett a Szegényház utcai, majd 1893-ban a Váci úti épület felállítása.

Az adományokból származó bevételek mutatják a leginkább változó képet, emiatt ezeket az adatokat érdemes külön kimutatásban szemügyre venni.

2. ábra

Adományokból származó jövedelem, 1876–1916

A kezdeti években a menhely alapítói még nem számíthattak jelentős támogatásra, a Régi Hívek Páholy adományozott 900 forintot az első menhely létrehozására. Ebből az összegből a bérleti díj mellett a berendezés költségeit fedezték.³⁰ A páholy emellett igyekezett az ügynek további támogatókat szerezni: levélben fordult a fővároshoz, a Magyar Földintézethez, a Magyar Általános Hitelbankhoz és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülethez is.³¹ A gyűjtés ekkor még nem járt sikerrel, valamennyi esetben visszautasították kérésüket. A Magyar Földintézet és az Általános Hitelbank a működési szabályzatra hivatkozott: üzletpolitikájuk nem tette lehetővé a jótékonykodást. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár támogatott ugyan jótékonyági intézményeket, de a menhelyet nem vette fel a kedvezményezettek közé.

Az 1880-as évek elejére a kezdeményezőknek sikerült hathatós támogatást szerezniük. Az adománygyűjtés sikerességéhez hozzájárult az egyesületi forma

³⁰ Podmaniczky–Neuschloss 1888.

³¹ A fővároshoz írt levél: BFL IV.1407.b. IX-616/1876. Egyéb kérények: MNL OL P 1091 24.d.

által biztosított hivatalos keret, az éves elszámolások által teremtett átláthatóság növelte a tagokkal szembeni bizalmat. Az adományokból származó jövedelem nagyságát tekintve a magasabb bevételű évek többlete rendszerint egy vagy több személy hagyatékának köszönhető. Kiemelkedő az 1893-as év, Királyi Pál 8000 forint értékű hagyatéka okán. A legmagasabb bevétel az 1898-as évben volt, ekkor az Osztrák–Magyar Bank Ferenc József ötvenéves uralkodói jubileuma alkalmából 40 000 koronás alapítványt hozott létre az egyesület javára.³²

A széles pártfogyói körhöz a főváros mellett vállalkozók, vállalatok, pénzintézetek – köztük a korábban nemleges választ adó Pesti Hazai Első Takarékpénztár is – csatlakoztak.³³ A jelzett intézmény szerepvállalása nem merült ki az egykori támogatásban, 1893-ban ötvenéves fennállása alkalmából menhely céljaira alapítványt hozott létre. Erről az intézetről kevesebb információ áll rendelkezésünkre. Érdekes adalék, hogy az alapítvány nem a Hajléktalanok Menhelye Egylet gondjaira bízta a menhely kezelését. Az Alföldi utcában megépített szálló Budapest tulajdonába került, a főváros és a pénzintézet által kinevezett tagokból álló bizottság vezette.

A vállalatok támogatása közül jelentősek a malomtársaságok anyagi és természetbeni juttatásai.³⁴ Mind a bankok, mind a malomcégek kapcsán felmerül a kérdés, hogyan illeszkedett a jótékonykodás a vállalat profiljába, és nem mellékesen a költségvetésébe. A korabeli vállalati jótékonykodás vizsgálata újabb irányt jelöl ki a magánjótékonykodás kutatásában. A témával foglalkozó kutatások a közelmúlt vállalati stratégiáira koncentrálnak, a tudományág szakirodalmában a lakásváltás kezelésének történeti kutatásaiban is értelmezési keretül szolgálhat.³⁵

A vállalkozók, vállalatok mellett az adományozók között találunk kevésbé vagyonos személyeket, akik kisebb összegekkel, ágyalapításokkal³⁶ támogatták az egyesületet. A magánszemélyek nem minden esetben közvetlenül az egyesületet keresték fel adományaikkal, hiszen a potenciális jótékonykodók megszólításában jelentős szerepe volt a sajtónak – a lapok adománygyűjtő akciók során buzdították adakozásra olvasóikat.³⁷

Az adományozás mellett a menhelyek bevételeinek jelentős részét tette ki a hálódíjakból származó jövedelem. Az elképzelések szerint ebből a bevételből tervezték működtetni a menhelyeket, míg az adománygyűjtésből származó jöve-

³² Ferenc József császár és király jubiláris alapítványa.

³³ Támogató bankok listája: I. Budapesti Gőzmalom Részvénytársaság, Első Pesti Hazai Takarékpénztár, Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank.

³⁴ Támogató malmok listája: Pesti Victoria Gőzmalom, Lujza Gőzmalom, Pesti Hengermalom, I. Budapesti Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom, Magyar Általános Hitelbank Egyesület gőzmalmai.

³⁵ A vállalati jótékonykodásról: Kuti (szerk.) 2005; Klement 2011.

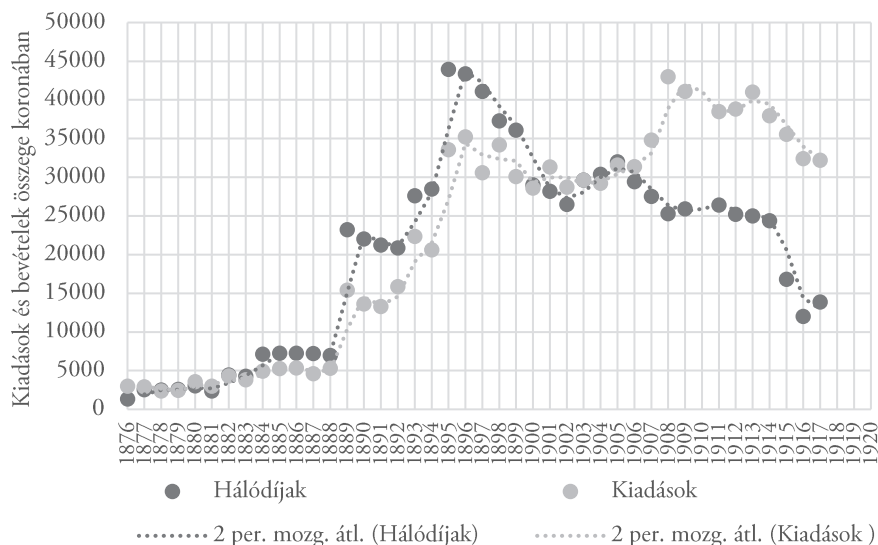
³⁶ Az ágyalapítás kifejezetten az új fekhely létesítésének költségét fedezte.

³⁷ A Hajléktalanok Menhelye Egylet számára gyűjtést szervező lapok: *Egyetértés*, *Budapesti Hírlap*, *Neues Pester Journal*, *Pester Lloyd*, *A Nemzet*, *Pesti Hírlap*, *Fővárosi Lapok*, *Vasárnapi Újság*, *Pesti Napló*.

delem az épületek felépítéséhez, felszereléséhez és karbantartásához volt szükséges. A hálódíjak és a kiadások nagysága azonban nem volt végig egyensúlyban:

3. ábra

Hálódíjak és üzemeltetési költség különbsége, 1876–1917

Az ábrán látható, hogy a hálódíjakból befolyó pénz az 1905-ös évet követően nem fedezte a kiadásokat, ezt követően egyre szélesebbre nyílt a különbség a két összeg között. A hálódíjakból származó jövedelem egyaránt függött a férőhelyek és a fizető vendégek számától. A kezdeti években, bár a jövedelem alacsony volt, az összeg arányban állt a fenntartott férőhelyek költségeivel. Különös figyelmet érdemel az 1889-es év, amikor a rendőrség gyakori razziai veszélyeztették a menhelyek működését. Dömsödi Balázs a rajtaütések visszhangjának elemzésében rámutatott, hogy a menhely üzemeltetői a jelentős bevételkiesésre hivatkozva kifogásolták a gyakori ellenőrzést.³⁸ Bár a menhelyek látogatottsága a jelzett években némileg csökkent, a hálódíjak összege a kimutatások alapján 1889 és 1902 között végig meghaladta a kiadásokat, a visszaesés csak később következett be. A menhelyek látogatottságával a későbbiekben részletesebben foglalkozunk, a finanszírozás kapcsán a kiadások változására érdemes még kitérni. A költségek megnövekedését az árak emelkedése és az épületek javításának, a berendezés megújításának szükségessége is indokolta.³⁹ 1914-ben az Alföldi utcai menhelyet a higiéniai viszonyok javítása érdekében újjátették fel. Újjáépítették a fürdő-

³⁸ Dömsödi 2000.

³⁹ Jelentés 1907.

ket és a mellékhelyiségeket, lecsempézték a falakat, felújították a vízvezetékeket és a csatornát. Ekkor alakították ki a melegvíz-vezeték rendszerét is. A régiék mellett új, modern mosdók beszerelésére is sor került.⁴⁰ A felújítás költségei az egyesület tartalékait terhelték. A természetbeni adományok elmaradása szintén növelte a fenntartásra fordított kiadásokat.

A kiadások és a bevételek közötti különbség egy ideig áthidalható volt a tartalékok és alapítványok segítségével, 1919 októberében mégis anyagi nehézségekre hivatkozva adta át az egyesület a menhelyeket a fővárosnak. A Tanácsköztársaság időszakából nem maradt fenn az egyesülettel kapcsolatos információ, így nem áll rendelkezésre a teljes kép a vagyon alakulását illetően. A kimutatásokból azonban látszik, hogy nem csak az 1914-es építkezés okozott csökkenést: az egyesület tartalékainak egy részét 1917-ben hadikölcsönkötvényekbe fektette. Az I. világháború idején a hátszág finanszírozási gondjainak enyhítésére kitalált konstrukció magas kamatot ígért, előjegyzését hazafias ügyként kezelték. Kifizetést a háború befejezése után helyeztek kilátásba, a visszatérítés azonban nem valósult meg. A veszteségeket az egyesület a jelek szerint nem tudta áthidalni.

A HAJLÉKTALANELLÁTÓ RENDSZER ÁTALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Az I. világháborút követően a menhelyeket működtető intézményrendszer jelentős átalakuláson ment át. A Hajléktalanok Menhelye Egylet által alapított szállók a világháború alatt a hadiállapot miatt ideiglenesen az eredeti koncepciótól eltérő funkciót töltöttek be. A Szegényház utcai épületet hadikórházzá alakították, a Rottenbiller utcai és a Váci úti épületekben erdélyi menekülteket szállásoltak el. 1917-ben a Rottenbiller utcai menhelyet a Vöröskereszt Egylet ideiglenesen lábadozóotthonná alakította át, 1918-tól pedig katonai szállásként működött.⁴¹ A Hajléktalanok Menhelye Egylet a fentiekben tárgyalt anyagi gondok miatt nem tudta tovább ellátni a feladatát, az általa működtetett menhelyek 1919-ben állami kezelésbe kerültek, a főváros üzemeltette őket.

A két világháború közötti időszak szegényügyi helyzetéről Schuller Dezső átfogó összeírása tudósít.⁴² A menhelyek kapcsán a főváros erőfeszítéseit emelte ki, melyek az egyre inkább sürgető válsághelyzet kezelésére irányultak. Az utódállamokból érkező menekültek áradata, néhány évvel később pedig a gazdasági válság miatt egyre növekvő szükségleteket a Hajléktalanok Menhelye Egylettől átvett négy intézmény ugyanis nem tudta kielégíteni. A városi hatóságok kezdetben ideiglenes megoldásokkal próbálkoztak. Első lépésként 1930-ban az Alföldi utcai menhely férőhelyeinek számát 140-ről kétszázra emelték. 1931 őszén a Laudron laktanyában (Timóti utca 3.) rendeztek be 350 fő befogadá-

⁴⁰ Jelentés 1914.

⁴¹ Győri 2003: 28–29.

⁴² Schuller 1936.

sára alkalmas ideiglenes szállást. Az intézkedések ellenére azonban továbbra is elégtelen volt a menhelyek befogadóképessége. A főváros még ugyanebben az évben a Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda (Fiumei út 4.) helyiségeiben alakított ki menedékhelyet, itt 110 embert tudtak ideiglenesen elszállásolni. 1932-ben a Honvéd Állatorvosi Internátus épületét 276 személy befogadására alkalmas szállás céljára engedték át. Az így rendelkezésre álló, összesen 776 férőhely továbbra is kevésnek bizonyult, a főváros pedig a Vöröskereszt Egylet együttműködésével igyekezett orvosolni a helyzetet: a férőhelyhiány miatt kívül rekedt embereket a Vöröskereszt menhelyeibe küldte, és kifizette a szállásdíjukat. 1934–1935 folyamán az ideiglenes szállások épületeit a tulajdonosok visszaigényelték. A főváros ekkor két új, magasabb befogadóképességű szállást létesített, egyidejűleg megszüntette a Hajléktalanok Menhelye Egylet által épített intézményeket. A Pillangó utcában kialakított új menhely 570, míg a Kerepesi úti szálló 870 személy befogadására volt alkalmas. Az V. kerületi Népszálló továbbra is üzemelt. A két fővárosi üzemeltetésű menhely mellett a Vöröskereszt, az Üdvhadsereg és a Szentimrevárosi Karitás is működtetett szállásokat.⁴³

A Vöröskereszt és az Üdvhadsereg által alapított menhelyek

A két világháború közötti időszakban a magánjótékonyági szervezetek a gazdasági világválságot követő években vállaltak szerepet a hajléktalanellátásban. Az 1930-as években megnyílt új intézmények létrehozói kifejezetten a vallásos jótékonyáshoz kötődtek, és jellemzően nemzetközi szervezetek, például a Vöröskereszt és az Üdvhadsereg fiókkintézetei voltak. A menhely-üzemeltetés csak az egyik tényező volt filantróp tevékenységeik hosszú sorában.

A Vöröskereszt esetében a hajléktalanellátás a szociális osztály keretei közé tagolódott, amelyet a VIII. kerületi választmány tagjai, név szerint Tóth József, Raisz György és Práger (Pályi) Márton irányítottak. Utóbbi a menhelyek orvosaként tevékenyen is részt vett az intézmények életében. Körzeti orvosként szerzett tapasztalatokat a munkások életkörülményeiről, előadásokban, publikációkban foglalkozott az ipari munka egészségügyi problémáival. A menhelyeket szintén ebből a szempontból közelítette meg, a hajléktalanság és a munkanélküliség kapcsolatával is foglalkozott.⁴⁴

A Vöröskereszt által létrehozott menhelyek esetében kiemelt szerepe volt az evangelizációnak. Tóth József igazgató a menhelyek szerepét az erkölcsi nemesítéssel kapcsolta össze, az intézmény nézete szerint a békés otthon megteremtése révén járul hozzá a keresztény értékek érvényre jutásához. A fedél nélküliek ellátásában a hajlék, étel és ruha biztosítása mellett számára a „lelki gondozás” nyújtása is fontos volt. Utólag nehéz megítélni, hogy ez a szemléletmód mennyiben

⁴³ Schuler 1936.

⁴⁴ Tóth 1940: 14.

jelentett erőltetett „átformálási” kísérletet, és mennyiben múlt az itt megszállók szabad belátásán ennek a szolgáltatásnak az igénybevétele. A menhely alapítóinak nézőpontjából azonban a keresztény vallás tanításainak érvényre juttatása határozottan jelentőséggel bírt, ami az intézmény egész működésére hatással volt. A menhely eszméinek összefoglalása során Tóth József hangsúlyozta, hogy „nem szabad, de nem is lehet a szegény embert bűnösnek kezelni”.⁴⁵ Az eszmék megvalósulását a rendelkezésre álló források alapján nem lehet megragadni, de a szegények kriminalizációjától való elszakadás elméleti szinten is lényeges aspektus.

A menhelyek működtetői érdeklődéssel fordultak a lakáskrizis okai felé, statisztikákat vezettek az itt megszállók foglalkozásáról, családi állapotáról, életkoráról, az adatgyűjtés azonban nem korlátozódott a számszerűsíthető területekre, törekedtek az egyéni életutak megismerésére is. Tóth József hangsúlyozta, hogy tanulmányaik ugyan hozzájárulnak a lakhatási válság megértéséhez, ám az esetek túlzott általánosítása félrevezető is lehet.⁴⁶

A Vöröskereszt VIII. kerületi választmánya a két menhely mellett tanoncotthon is létesített. Ebben az esetben hangsúlyosabb volt a nevelő, preventív szerep. A menhelyeken szerzett tapasztalatok alapján úgy ítélték meg, hogy a tanoncok élethelyzete a leginkább bizonytalan, ők vannak a leginkább kitéve a hajléktalanság veszélyének. Céljuk nem kifejezetten az volt, hogy ideiglenes szállást biztosítsanak a tanonckodás idejére, a fiatalabb korosztály munkára nevelését tartották szem előtt. Az állás nélküli fiatalokat igyekeztek a képzés felé terelni, a szakmai oktatást a későbbi esetleges munkanélküliség és hajléktalanság megelőzése végett tartották fontosnak.⁴⁷

Az Üdvhadsereg által fenntartott menhelyek létesítésében a Vöröskereszthez hasonlóan a valláserkölcsei megfontolás dominált. A szervezet Magyarországon 1924-től működött, külföldi kezdeményezés nyomán jött létre: a londoni központ német tiszteket küldött az országba, hogy itt fiókéntézményt hozzanak létre.⁴⁸ Az Üdvhadsereg tagjainak tevékenysége az első években nyomorenyhítő állomások kiépítésére és a rászorulókat látogatására terjedt ki. Az első menhelyet 1929-ben nyitották meg a Szerdahelyi utcában, 1936-ban pedig a Dobozi utcában adtak át hasonló intézményt. Macher Ádám, az Üdvhadsereg egykori tagja visszaemlékezésében a Práter utcai alkoholisták számára létesített menhelyen tett látogatást jelölte meg a hajléktalanszálló alapításának közvetlen előzményeként: az Üdvhadsereg magyarországi vezetője szerint az intézményben ápolott betegek sorsát látva jutott elhatározásra az új intézmény létesítését illetően. Tóth Józsefhez hasonlóan Macher Ádám is a lelki gondozás fontosságát emelte ki. A Szentírás sorait, miszerint „nemcsak kenyérrel él az ember”,⁴⁹ sajátos módon fordította

⁴⁵ Tóth 1940: 5.

⁴⁶ Tóth 1940:15

⁴⁷ Tóth 1940: 15.

⁴⁸ Üdvhadsereg 1939.

⁴⁹ Az eredeti teljes mondat: „Nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, mely Isten szájából származik” (Mt 4,4).

meg: „az egész embernek szüksége van a megváltásra, s nem csak az ember bűnös lelkének. [...] Tehát ennek a teljes embernek kell segítséget nyújtani: lelkiében és testiekben egyaránt.”⁵⁰

A két világháború közötti időszakban működő jótékonyági szervezetek által alapított menhelyek esete a valláshoz kötődő filantrópia kérdését helyezi újra előtérbe. Noha az állam egyre szélesebb területen vállalt szerepet a jótékonyág gyakorlatában, ez a faktor továbbra is lényeges volt. A keresztény jótékonyág korabeli újraértelmezése nem magyarországi specifikum volt, a katolikus egyház a 19. század végén nyilvánította ki hivatalos nézőpontját a szociális kérdésekkel kapcsolatban. XIII. Leó 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikáját hosszú ideig nem követte újabb felhívás. Az 1929-es gazdasági válságot követően XI. Pius nyilatkozott újra a kérdéskörben. 1929-ben kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű pápai körlevelében fogalmazta újra a katolikus egyház szociális tanításának alapelveit. Feltehetőleg nem véletlen egybeesés, hogy az ezt követő években a hajléktalanellátás terén is jelentkeztek a keresztény eszme jegyében fellépő szervezetek.

A fővárosi menhelyek férőhelybővítései egybecsengenek az I. világháború bevezetőben említett hatásával, miszerint már nem csak a társadalom alsó rétegei küzdöttek lakhatási gondokkal. A lakáskrízis az elcsatolt országrészekből menekülő tömegeket is érintette, így azt már nem lehetett munkáskérdésként kezelni. Már önmagában az érintettek magas száma is magyarázhatja az egyesületi menhelyalapítást, azonban ezek az egyesületek azután léptek színre, hogy a menekültek vagontelepeit már felszámolták. 1924-ben megépültek azok a külvárosi barakktelepek, ahol elhelyezést nyújtottak a menekültek számára,⁵¹ az egyesületek viszont jellemzően 1929 után lépnek fel – szerepvállalásuk szorosabban kötődik a gazdasági válsághoz, mint a menekültek problémájához.

A háborút megelőző időszakban megfigyelhető együttműködés, egyeztetés, anyagi segítségnyújtás a főváros és a civilek munkája között ebben az időszakban már egyáltalán nem érhető tetten. Azt, hogy az egyleti menhelyek miben különböztek leginkább a fővárosiaktól, a szabályozás mellett az elérhetőség is jól jelzi. A különféle fenntartású menhelyek használatba vételének alakulása az I. világháború előtti és az azt követő időszak összehasonlításával ragadható meg.

MENHELY „PRÓ ÉS KONTRA”

Marco van Leeuwen fent említett tanulmányában világított rá a segélyezés elfogadása háttérben meghúzódó motivációk kérdésére.⁵² Első gondolatra a kérdés költőinek tűnhet, hiszen egyértelműnek látszik, hogy a segélyeket kényszerűségből fogadták el a rászorulóok. A szegényellátás kapcsán a vizsgálatok legtöbbször

⁵⁰ Macher 1990: 66.

⁵¹ Gyáni 1992: 108.

⁵² van Leeuwen 1994: 601.

a segélyezés hatékonyságára, illetve a rendelkezésre álló keretekre koncentrálnak, a filantrópia alanyainak választási lehetőségei kevésbé hangsúlyosak. Van Leeuwen erre a mozgástérre hívta fel a figyelmet, jelezve, hogy egyéb túlélési stratégiák is léteztek a segélyek mellett, a választást az egyes megoldásokkal járó előnyök és hátrányok befolyásolhatták. Ezek vizsgálata közelebb vihet a hatósági és az egyesületi hajléktalanellátás viszonyrendszerének feltérképezéséhez is.

A hajléktalanok számára létesített menhelyeken megszálló személyek véleményét rögzítő források jellemzően ritka esetben keletkeztek. A menhelyek igénybevételére utaló nyom lehet azonban a Hajléktalanok Menhelye Egylet által készített kimutatás az éves forgalmukról, ami a hálóvendégek számának hullámzását mutatja.⁵³ A két világháború közötti korszakból származó források egyhangúlag a menhelyek férőhelyeinek elégtelenségére panaszkodtak. A beszámolókból viszont következtethetünk a városi és a magánfenntartású menhelyek közötti különbségekre ezen a téren. További tájékoztatást jelent a menhelyek által nyújtott lehetőségek és a szállóhelyek szabályozása, azaz azon feltételek vizsgálata, amelyek teljesülése mellett igénybe vehető az intézmény. Ugyancsak segíthet az elemzésben a menhelyen kívüli szálláslehetőségek számbavétele.

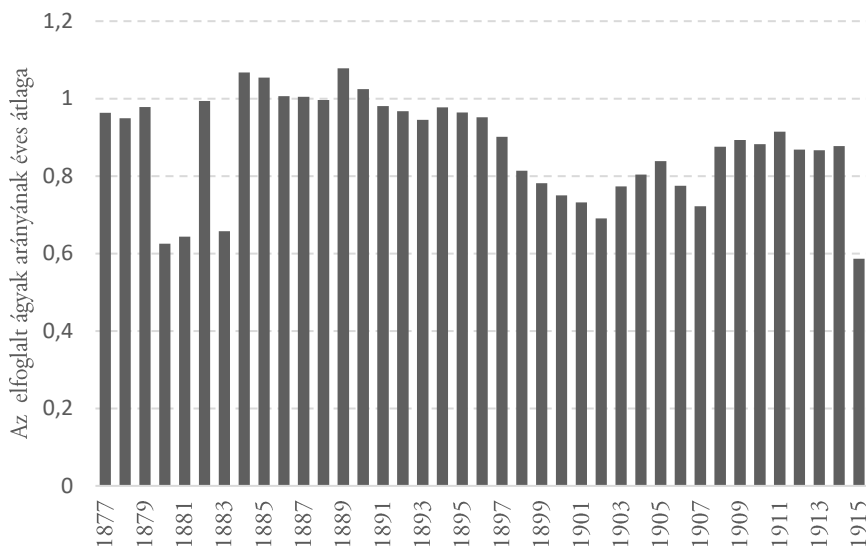
A Hajléktalanok Menhelye Egylet intézményei által közölt éves forgalom a férőhelyek függvénye is (a számok az új menhelyek megnyitását követően növekedtek), így az évente elszállásoltak száma önmagában nem utal a menhelyek kihasználtságára. Az éves jelentésekből azonban a rendelkezésre álló ágyszámok is kiderülnek. Amennyiben összevetjük az elszállásolt személyek számát a menhelyek kapacitásával, kiszámítható a kihasználtság mértéke (4. ábra).

A diagram az 1877-es évtől kezdődően tünteti fel az adatokat. Az 1876-os év kihagyását az indokolja, hogy ebben az évben változott a férőhelyek száma: 23-ról 45-re növekedett. A változás pontos dátuma ismeretlen, emiatt a jelzett év esetében nem tudjuk megadni a rendelkezésre álló teljes kapacitást, így a kihasználtsági arány sem számítható ki. A kijelölt halmaz végpontja az 1915-ös év, amit a menhelyek 1916-os ideiglenes funkcióváltása indokol. Az 1916-os és 1917-es évről szintén hiányosak az adatok, emiatt nem lehet kibogozni, milyen arányban vették igénybe a fekvőhelyeket.

A feltüntetett értékek az elfoglalt ágyak arányának éves átlagát közlik. A menhelyek megnyitásának első éveiben a kihasználtság csaknem 100%-os volt, az 1880-as évek elején látható némi visszaesés, ennek okairól azonban nem állnak rendelkezésre pontos információk. A menhelyek üzemeltetése ekkor még nem egyesületi keretek között zajlott, a Rottenbiller utcai menhely sem épült még meg. Szálláshelyeket ebben az időszakban bérelt helyiségekben tartottak fenn, 1876-ban a Stáhly utcában és az Akácfa utcában, az 1876 és 1883 közötti időszakból nincs adat a pontos helyszínről. A forgalom visszaesését a helyváltoztatásokból fakadó esetleges bizonytalanság is indokolhatta, a rászorulóknak nem feltétlenül tudták, hova forduljanak.

⁵³ Jelentés 1877–1915.

4. ábra

Menhelyek férőhelyeinek kihasználtsága

Az 1889-es évet a már említett gyakori rendőrségi razziák miatt érdemes jobban szemügyre venni: úgy tűnik, a menhely igénybevételét ez nem befolyásolta, sőt a jelzett években az intézmény túlsúfolttsággal küzdött. Az éves összesített adatok sajnos a fluktuáció kimutatására nem alkalmasak, tehát nem látszik, ha egy-egy személy rövidebb időt töltött a menhelyen. Ugyanígy az egyes intézmények közötti különbségek is rejtve maradnak. Az egyesület beszámolójában megadott számokból nem derül ki, ha a rendőrség zaklatásai miatt esetleg a korszakban működő két menhely közül csak az egyik szálló látogatottsága csökkent. A századfordulót követő visszaesést a menhely vezetői is szóvá tették éves jelentéseikben. 1901-ben a II. kerületi Szegényház utcai menhely alacsony látogatói számára panaszkodtak, a jelentés szerint ebben az intézményben az ágyak fele kihasználatlan maradt. Az üzemeltetők nézőpontja szerint ez azzal volt magyarázható, hogy ebben a kerületben nem volt szükség menhelyre, pontosabban nem ebben a kerületben volt rá szükség. Azt javasolták, hogy a hasznosság érdekében alakítsák foglalkoztató műhellyé az épületet.⁵⁴ 1902-ben a VI. kerületi menhely esetében mutatkozott csökkenés, ezt a jelentés szerint a környéken működő gyárak működésének visszaesése okozta. A környékbeli munkahelyek megszűnésével a szállásra is csökkent a kereslet. Az 1915-ös év alacsony aránya már a háború és a sorozások következtében átalakult helyzettel hozható összefüggésbe.⁵⁵

⁵⁴ Jelentés 1901.

⁵⁵ Bővebben: Oláh 2010.

A századforduló éveiben jelentkező visszaesés a menhelyek elhelyezkedésének problémáját, az elérhetőség kérdését hozza előtérbe. A Hajléktalanok Menhelye Egylet esetében a szállók elhelyezésénél fontos szempont volt, hogy igazodjon a rászorulóknak szükségleteihez. Ezzel párhuzamosan a városkép megőrzésére szintén gondot fordítottak, azaz ügyeltek arra, hogy egy jó környéket ne zavarjon meg egy menhely létesítése. 1885-ben hasonló okok miatt merült fel a Rottenbiller utcai hajléktalanszálló áthelyezése, a VII. kerület gyors fejlődése miatt az intézményt kevésbé látványos helyre szerették volna telepíteni. Ez végül pénzügyi okokból nem valósult meg.⁵⁶ A helyszín kijelölésében a Fővárosi Tanács véleménye volt meghatározó az egyesület nézeteivel szemben, hiszen ők biztosították a telket és az építkezéshez szükséges anyagiakat is. Az Egyesület által létesített menhelyek közül kettő a VII. és VIII. kerület találkozásánál volt, egy Budán, a negyediket pedig az angyalföldi gyárövezetben építették fel. A jelzett épületek az 1930-as évek közepéig működtek menhelyként, a főváros helyettük a Kerepesi út külsőbb részén, illetve a XIV. kerületi Pillangó utcában, a belvárostól még távolabb jelölt ki épületeket erre a célra. A korszakban a város belsőbb részein, illetve a korábbi szegényügyi intézmények közelében magánúton létrehozott szállók működtek. A Vöröskereszt és az Űdvhadsereg a VIII. kerületben tartott fenn menhelyeket. Macher Ádám visszaemlékezésében kifejezetten utalt rá, hogy a Dobozi utcai menhely esetében a helyszínválasztásnál döntő szempont volt, hogy ezen a környéken volt a legtöbb rászoruló. A Teleki téren a szabad ég alatt, földre leterített újságpapírokon, rongyokon alvó emberek látványa egyértelműen jelölte ki a problémát.⁵⁷

Az elérhetőség, igénybevétel szempontjából szintén nagy jelentőséggel bírt a menhelyek szabályozása. A Hajléktalanok Menhelye Egylet szállóit hálódíj ellenében lehetett igénybe venni. Ennek a kitételnek egyfajta szűrő szerepe volt, amelyre a menhely vezetői is rámutattak:

„Az ingyenesen nyújtott éjjeli szállás magasabb jótéteménynek látszott ugyan, mindazonáltal hálópénzek beszedése határozottat el, és pedig nemcsak a pénzügyi szükségre való tekintettel, hanem azon indokból is, hogy a *szegényeket* nem pedig a *mun-
kakerülőket* kell támogatni. Ilyen módon a menhely a moralitást jobban szolgálta, mint a határt és különbséget nem ismerő jószívűséget.”⁵⁸

A két világháború között működő magánfenntartású menhelyeken a szállás biztosítását szintén hálódíjhoz kötötték. A kellő összeg hiánya indokolhatta a menhelytől való távolmaradást, ezt némileg ellensúlyozták a jótékonyági akciók keretében kiosztott utalványok. A fővárosi fenntartású szállókon nem volt hálódíj, az elhelyezés a hatósági segélyezéshez tartozott, tehát jogosultsághoz kötötték. Emellett a felvételtkor higiéniai elvárásokat is támasztottak: a jelent-

⁵⁶ Jelentés 1885.

⁵⁷ Macher 1990: 68.

⁵⁸ Jelentés 1905. (Kiemelés az eredetiben.)

kezők a Fővárosi Fertőtlenítő Intézettől kapott igazolás ellenében nyertek csak felvételt a menhelyre. A tisztaság valamennyi menhely esetében kardinális kérdés volt. A 19. század végén a megfelelő higiéniai viszonyok megteremtése mellett egyfajta nevelő szerep is elvárás volt az intézménnyel szemben, azaz a jelentkezők mosakodási szokásainak kialakítását várták tőlük.⁵⁹ Ennek az igénynek az üzemeletetők a tisztálkodási lehetőségek megteremtése mellett szigorú szabályozással tettek eleget. Balla Jenő menhelyről szóló leírásában olvasható, hogy a felvétel után mindenkit a fürdőszobába vezettek, az ellenkezőket erővel kényszerítették tisztálkodásra.⁶⁰ Emellett az alkoholizmust is elítélték, ittas állapotú személyeket nem vettek fel.

Az elszállásolásra a legtöbb esetben közös hálóteremben került sor, nemek szerint elkülönítve. A Hajléktalanok Menhelye Egylet jelentéseiből kiderül, hogy menhelyeiket ennek ellenére családok, gyermekek is igénybe vették. A közös hálóterem használata alól a Rowton-rendszerben felépített Népszálló jelentett kivételt, ahol a lakókat elkülönített hálófülkékben szállásolták el, a közösen használt helyiségeket pedig a földszinten alakították ki.⁶¹ A közös helyiség – még ha a férfiak és nők számára elkülönítve alakították is ki – az egyén intimitásához szükséges személyes szférát nem tudta biztosítani, s ez az igénylők szemében hátrányt jelenthetett. Az alternatívák, azaz az ágybérleti rendszer vagy szükségbarakkok igénybevétele esetében azonban a helyzet ugyanez volt. A szabad ég alatt való éjszakázás esetlegesen még adhatott lehetőséget rejtettebb, felügyelet nélküli hálómhely találására, bár a közterületeken ez komoly nehézségeket okozhatott, nem mellesleg a letartóztatás veszélyével járt, és az időjárás viszontagságait is el kellett viselni.

A magánintézmények által fenntartott menhelyeken előny volt a kevésbé szigorú ellenőrzés: a jelentkezőket kellő férőhely esetén lakóhelyi illetőségtől függetlenül, irataik szigorúbb ellenőrzése nélkül is felvették. A kontroll ilyenkor kívülről, a hatóságok részéről jelentkezett, rendőrségi razzia formájában. A Vöröskereszt és az Űdvhadsereg esetében a vallásos környezet egyaránt lehetett taszító és vonzó tényező is, bár az intézményi szabályzat a jelentkezők között valási alapon nem tett különbséget.

* * *

A magánjótékonyoságnak a lakhatási válság kezelésében betöltött szerepének vizsgálata a segélyezési eszközök és szerepek sokféleségére mutat rá. A civil szféra sem szűkíthető le csupán az egyesületekre, hiszen a működés biztosításából a támogatói kör is kivette a részét. A Hajléktalanok Menhelye Egylet támogatói között voltak, akik a szervezésben, képviselőként láttak el fontos feladatot, mások anyagi támogatást nyújtottak a menhelyek létrehozásához, a tevékenységek az egyes személyek esetében keveredtek is. Emellett különböző szervezetek, a sajtó és magánvállalatok támogatása jelentősen hozzájárult a menhelyek léte-

⁵⁹ A szegényügyi intézetek normalizáló szerepéről: Foucault 1990; Gyáni 1994.

⁶⁰ Balla 1908.

⁶¹ Ferenczi 1912: 8.

sítéséhez és fenntartásához, így az ő szerepük sem elhanyagolható. A 19. század végén a főváros ennek a támogatói körnek a része volt, szerepe a finanszírozásban volt jelentős. Az együttműködés a két szféra közötti személyes kapcsolatoknak, egészen pontosan Neményi Ambrus aktivitásának is köszönhető.

A menhelyek igénybevételének és elérhetőségének elemzése jól jelzi az eltolódást a főváros és az egyesületek viszonyában. Az eddigi eredmények arra engednek következtetni, hogy míg a 19. század végén a Hajléktalanok Menhelye Egylet és a városvezetés között kölcsönös együttműködés volt megfigyelhető, addig az I. világháborút követő időszakban, az egyesület megszűnése után a helyzet jelentősen átalakult. Egyrészt a korábbiaktól eltérően a menhelyek fővárosi kezelésbe kerültek, másrészt új szereplők jelentek meg a rendszerben. Az új helyzetben már nem figyelhető meg az a fajta együttműködés, ami korábban az egyesületek és a főváros viszonyát jellemezte.

Az egyházakhoz kötődő szervezetek egyrészt a férőhelyek hiányát pótolták a menhelyalapítással, másrészt bizonyos szempontból ellensúlyozták is a fővárosi rendszert: míg a hatóságok a menhelyeket igyekeztek a külső városrészekbe szorítani, addig az egyesületek ott létesítettek menhelyet, ahol hétköznapi tapasztalataik alapján azt szükségesnek látták. Szintén fontos különbség, hogy menhelyeik szabályzata kevésbé szigorú ellenőrzést követelt, mint a városi intézmények előírásai.

A hatósági és a civil segélyezés kapcsolódási pontjairól és különbségeiről szintén informálnak a menhelyek kihasználtságát, a segély igénybevételének lehetőségeit mutató adatsorok. A Hajléktalanok Menhelye Egylet által közölt számok azt tükrözik, hogy nem feltétlenül a hatósági ellenőrzés tartotta távol a rászorulókat a szállóktól. A rendőrségi razziák következtében nem csökkent jelentősen a látogatottság, ellenben a menhelyek elhelyezkedése, illetve a környék változása befolyásolta a kliensek számát.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1407.b. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára, 1873–1875.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P 1091. Neuschloss. A Régi Hívek Páholy iratai.

Alapszabály 1881: *A Hajléktalanok Menhelye cz. Jótékony egylet alapszabályai*. Budapest.

Alkotmány 1900: *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Alkotmánya*. Budapest.

Jelentés 1885–1916: *A Hajléktalanok Menhelye igazgatóságának számadó jelentései 1885–1916*. Budapest.

Névjegyzék 1901: *A Magyarországi Symb. Nagypáholy védelme alatt Budapest kel. dolgozó „Régi Hívek” szabadkőműves-páholy névjegyzékei*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balla Jenő 1909: *Bűn és nyomor*. Budapest.
- Berényi Zsuzsanna Ágnes 2005: *Budapest és a szabadkőművesség*. Budapest.
- Jones, Colin 1996: Some Recent Trends in the History of Charity. In: Daunton, Martin J. (ed.): *Charity, Self-Interest and Welfare in the English Past*. New York, 51–63.
- Dömsödi Balázs 2000: Menhely és razzia. Hajléktalanság és intézményes érdekek Budapesten a századfordulón. *Századvég* (5.) 19. 47–74.
- Dömsödi Balázs 2001: A menhelyektől a minta-építkezésig. *Korall* (2.) 5–6. 94–113.
- Ferenczi Imre 1912: *A székesfővárosi VI. kerületi népszálló*. Budapest.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Gorsky, Martin 1999: *Patterns of Philanthropy. Charity and Society in Nineteenth-century Bristol*. Woodbridge.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1994: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Budapest.
- Győri Péter 2003: *A Hajléktalanok Menhelye Egylet. A Népszálló*. Budapest.
- Klement Judit 2011: A fővárosi vállalkozók és a szociális gondolkodás. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején: a 19. század emlékezete: Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 57–62.
- Kőrösy József 1905: *Budapest Székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években*. Budapest.
- Kuti Éva (szerk.) 2005: *A „jótékonyosság” vállalati stratégiája. Vállalati adományozás Magyarországon*. Budapest.
- Laslett, Peter 1972: *Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe*. London.
- Macher Ádám 1990: *Egy hadsereg, amely a szívével harcol. Az Üdvhadsereg Magyarországon, 1922–1949*. Budapest.
- Neményi Ambrus 1883: *Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában*. Budapest.
- Oláh Gábor 2010: Lak-hatóság: az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre. *Korall* (11.) 40. 146–162.
- Pironti, Pierluigi 2017: Post-War Welfare Policies (Version 1.1). In: Daniel, Ute – Gatrell, Peter – Janz, Oliver – Jones, Heather – Keene, Jennifer – Kramer, Alan – Nason, Bill (eds): *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_welfare_policies – utolsó letöltés: 2018. július 31.
- Schuler Dezső 1936: *Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten*. I–II. kötet. Budapest.
- Podmaniczky Frigyes – Neuschlosz Ödön 1888: *Emlékirat a Hajléktalanok Menhelye cz. Jótékony egylet Alföld-utczai menházának megnyitása alkalmából*. Budapest.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest.

- Tóth József 1940: *Beszámoló a Magyar Vörös Kereszt Egylet VIII. ker városi választmányi intézményeinek működéséről*. Budapest.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest.
- Üdvhadserg 1939: *Az Üdvhadserg 15 éve Magyarországon*. Budapest.
- van Leeuwen, Marco H. D. 1994: Logic of Charity: Poor Relief in Preindustrial Europe. *Journal of Interdisciplinary History* (24.) 4. 589–613.

Papp Barbara

„Erjedő idők”

Civil önszerveződés és pszichoanalízis (1987–1988)*

PSZICHOANALITIKUS KONFERENCIA BUDAPESTEN

1987 őszén Budapest nemzetközi pszichoanalitikus konferenciának adott otthont, *Traumafeldolgozás felnőtt és gyermek analízisekben* címmel. A négy nyelvű – angol, francia, német és magyar –, négyszáz fős eseményt a Magyar Tudományos Akadémia székháza fogadta be. A szervező a magyar Pszichoanalitikus Munkacsoport volt a Magyar Pszichiátriai Társaság és a Magyar Pszichológiai Társaság támogatásával, az „Európai Pszichoanalitikus Föderáció egyetértésével”.¹

Október 30-án, pénteken délután 3 órakor az MTA, illetve a Pszichiátriai és Pszichológiai Társaság elnöke, valamint a Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság elnökének képviselőjében a magyar munkacsoport vezetője, Nemes Livia nyitotta meg a rendezvényt. Ezt követően plenáris ülést tartottak *A trauma jelentősége a pszichoanalitikus elméletben* címmel. A három – két angol és egy francia nyelvű – előadást követően fogadást tartottak a Hilton Szállóban. Másnap ismét plenáris üléssel indult a nap, *Preverbális traumák megközelítése* címmel zajlottak előadások, délután pedig – összesen hat párhuzamos szekcióban – a traumához kapcsolódó rövid előadások következtek, amelyek felváltva hangzottak el angol, francia, német vagy magyar nyelven, attól függően, hogy az előadó Beverly Hillsből, Párizsból vagy Frankfurtból (stb.) érkezett-e, a helyiek esetében pedig nyilván a leginkább előadóképes nyelven (csak egyvalaki adott elő magyarul). A délután kerekasztal-beszélgetéssel folytatódott (*A tudattalan Bába*le címmel), majd – szintén szekciókra bontott – esetbemutató csoportok következtek. Az esti program az izgalmasan hangzó „baráti találkozó magyar analitikusok lakásán” volt.² November 1-jén, vasárnap a *Szociális eredetű traumák analitikus feldolgozása* volt a plenáris ülés témája, amelyet – egyben a konferencia hivatalos programját – a 12:40-kor kezdődő búcsúital zárta le. A tudományos események előtt és után alternatív programok is kínáltak, így városnézés Budapesten, látogatás a Dunakanyarban, koncert a Bartók Emlékházban.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 2016_PD 121103. számú projektje keretében valósult meg.

¹ Program 1987: 33. A konferencia szervezésével kapcsolatban más iratanyag nyilvános gyűjteményben jelenleg nem található.

² Program 1987: 38.

Már a négy nyelvű programfüzet kiállítása is különleges igényességet jelez (főként ha a kor „stenciljeivel” vetjük össze), de természetesen nem ebben mutatkozik meg leginkább a konferencia színvonala. Úgy tűnik, valóban a pszichoanalitikus szakma krémje gyűlt itt össze, Rómától Buenos Airesig, és bár a külföldiek között akadtak magyar származású analitikusok is, a többségük nem az emigránsok közül került ki. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Társaság elnöke és a szervezet prominens képviselői voltak jelen, tartottak előadásokat, de az itthoniak is szép számmal vállalkoztak szereplésre. A magyar Pszichoanalitikus Munkacsoport sikeres konferenciát szervezett, és ezzel újabb lépést tett a nemzetközi szakmai közösségbe történő befogadása felé.

A PSZICHOANALITIKUS MUNKACSOPORT

A nemzetközi analitikus közösség nem először találkozott Budapesten, hiszen már 1918-as, háborús rendezvényüket, az V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Konferenciát is itt tartották (témája a háborús neurózis volt). 1937-ben szintén létrejött egy hasonló, bár jóval szűkebb platformú esemény: a *II. Vierländertagung* (1937. május 15–17.), négy ország: Ausztria, Magyarország, Olaszország és Csehszlovákia analitikusainak találkozója.³ Nem kétséges az sem, hogy a magyar pszichoanalitikusok a 20. század első felében a tudomány élvonalába tartoztak: a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület az elsők között, 1913-ban alakult, és maga Sigmund Freud jósolta meg, az itteniek felkészültségét és lelkesedését látva, hogy „Budapest mozgalmunk központjává fog válni”.⁴ Ezt látszott igazolni, hogy Ferenczi Sándort 1918-ban, a budapesti kongresszuson a nemzetközi pszichoanalitikus egyesület elnökévé is megválasztották (bár Freud jóslata – főképp a politikai eseményeknek „köszönhetően” – nem vált valósággá). Amikor tehát a 20. század első felének magyar analitikusközösségéről beszélünk, akkor egy nagy hagyományú, elismert tudományos csoportra kell gondolnunk, amit az 1987-es konferencia is igyekezett megjeleníteni.

A munkacsoport tagjai mégsem egyszerűen a vendéglátás izgalmát, hanem egyfajta vizsgahelyzetet élhettek át a konferencián. Nem véletlen, hogy *munkacsoportról*, és nem *egyesületről* beszélünk. Az 1913-ban alakult szervezet ugyanis – sok civil szervezethez hasonlóan – 1948–1949-ben, a kommunista állam nyomására feloszlott. Az, hogy ez pontosan hogyan történt, teljes körűen máig sem feltárt. Végül nem a hatalom képviselői mondták ki a megszüntetést, és nem is erőszakos úton oszlatták fel a szervezetet, jóllehet számos támadást intéztek a kommunista ideológiával ellentétesnek kikiáltott pszichoanalízis ellen.⁵ Azt, hogy a freudizmus és a szocializmus ideológiája mennyire ellentmond egymásnak, a magyar közvélemény számára érzékletesen fejtette ki Tariska István

³ Harmat 1994: 232.

⁴ Idézi Erős 2011: 69.

⁵ Kovai 2016.

orvos, egészségügyi szakpolitikus, és Pálóczi Horváth Ádám újságíró.⁶ Miután a „baráti” Szovjetunióban a második világháború előtt felszámolták a pszichoanalízist, 1948-ban Magyarország, vagy legalábbis a magyar kommunisták is követni kívánták ezt a gyakorlatot. Tariska és Pálóczi ennek szellemében kezdtek meg hadjáratukat a *Forum* című folyóirat hasábjain. Abban az ideológiában, amely szerint a társadalmi lét határozza meg a tudatot, vállalhatatlannak tűnt a tudattalan központi szerepe. (Egyébként kétségtelen: Freud vajmi kevésbé foglalkozott a társadalom egyénre gyakorolt hatásaival.⁷) A kommunista kritikusok Freud nevét az imperializmussal kapcsolták össze – a pszichoanalízis ennek következtében hosszú időre nemkívánatos elemmé vált a tudományban és a gyógyításban. Természetesen az is kétségessé vált, hogy pszichoanalitikus szakember lehet-e egyáltalán meggyőződéses kommunista. Hiábavaló volt a *Forum* hasábjain kétségbeesetten érvelő egyesületi vezetők védekezése: az egyesület akkori vezetőinek, Hermann Imrének és Hajdu Lillynek nem maradt más választása, ki kellett mondani az önfeloszlatást.⁸ Nem ez volt a hazai pszichológiai élet egyetlen vesztesége: megszüntették többek közt az Országos Neveléstudományi Intézetet, a budapesti pszichológiai kutatóintézetet, az egyetemi pszichológusképzést, és a többi civil szervezethez hasonlóan természetesen feloszlott az összes terápiás egyesület is.⁹

A szovjet blokkban egyedülálló pszichoanalitikus csoport azonban nem hagyott fel az analitikus képzéssel és gyakorlattal, még akkor sem, ha a rendszer ezt nem hagyta intézményesülni; ugyanakkor a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület (IPA) éppen ezért nem kezelte hivatalos partnerként a magyar csoportot. A magyarok 1967-ben kezdtek el tapogatózni a lehetséges újbóli felvételükről, azonban az IPA problematikusnak tartotta, hogy egy diktatórikus országban működjen a demokratikus értékekre nagy hangsúlyt helyező analitikus szervezet. A hazai csoport hivatalos elismerése 1975-től kapott újabb lendületet: ekkor együttműködési megállapodás aláírására került sor az IPA és a magyar pszichoanalízis meghatározó személyiségei – Hidas György, Linczényi Adorján, Nemes Livia, Paneth Gábor, Vikár György – között, melynek értelmében a nemzetközi egyesület a hazai Pszichoanalitikus Munkacsoportot tanulmányi csoportként (*study group*) ismerte el. 1983-ban *provisional society* státuszt kaptak, 1989-ben pedig teljes jogú tagokká váltak.¹⁰

Az 1987-es konferencia így több szempontból is kiemelkedő jelentőségű volt. Nem csupán azért vált fontos eseménnyé, mert közelgett a hasonlóan reprezentatív 1918-as V. kongresszus 70. évfordulója, illetve Magyarországon utoljára ötven évvel korábban, 1937-ben került sor hasonló rendezvényre, hanem első-

⁶ Kovai 2016: 221–234.

⁷ Fonagy–Target 2005.

⁸ Borgos 2018: 78. Bár egyes analitikusok tagadták az önfeloszlatás tényét: Harmat 1994: 424.

⁹ Kovai 2016: 254–255.

¹⁰ Hidas 1998: 120–124.

sorban azért, mert ez az esemény a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület újjáalakulásának, nemzetközi újraintegrálódásának fontos mérföldkövét jelezte.

A KONFERENCIA RECEPCIÓJA

Az 1980-as évek végén általános volt, hogy a vezető hazai újságok, így a Magyar Szocialista Munkáspárt napilapja, a *Népszabadság*, vagy a szakszervezetek lapja, a *Népszava*, rendszeresen közölt híreket jelentősebb hazai és nemzetközi konferenciákról, kiállításokról. A legváltozatosabb és különféle, az Akadémián tartott analitikus konferenciáknál jóval kisebb programokról is beszámoltak – ekkoriban például a Borsod megyei képzőművészek munkáiból rendezett kiállítást vagy a nagykőrösi múzeum műkincseinek tervezett kiállítását is jelezték. Az 1987-es analitikus rendezvényről azonban nem történt említés. Ahogyan nem került szóba a szakmai lapokban sem: a *Pszichológia*, a *Magyar Pszichológiai Szemle* és az *Orvosi Hetilap* sem közölt róla előzetest vagy beszámolót.

A napilapok közül egyedül a kevéssé pártos, némi túlzással „polgárinak” tekintett *Magyar Nemzet* 1987. október 29-i száma említette meg – némiképpen „elrejtve”, a *Sport* és a *Bélyeggyűjtőknek* rovat alatt, egy veszett rókáról szóló tudósítást megelőző kis hírben –, hogy másnap a Magyar Tudományos Akadémián nemzetközi pszichoanalitikus konferencia kezdődik. A szerző nélküli közlés beszámolt Nemes Livia tervezett megnyitójáról, valamint röviden összegezte a tematikát és jelezte a konferencia többnyelvűségét.¹¹

Azt gondolhatnánk, hogy könnyen magyarázható ez a történet: a „néplapok” még mindig idegennek, politikailag gyanúsnak érezhették a pszichoanalitikus elméletet és módszert (annak ellenére, hogy a magyar tudomány hivatalos felleadvára, az Akadémia adott helyet a rendezvénynek), és inkább elhallgatták, míg a *Magyar Nemzet* – a korabeli munkamegosztást követve – „hajlott” a renitensségre. Ez a magyarázat azonban mégsem állja meg a helyét, mivel bizonyos pszichoanalitikus eseményekről mégiscsak tudósított a *Népszabadság* és a *Népszava* is. A *Népszava* október 12-i száma például 1987. november 1–2-ára jelezte, hogy a Miskolci Akadémiai Bizottság nemzetközi emlékülést tart a neves, „ma is” korszerűnek számító orvos-pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor tiszteletére, és emléktáblát avatnak Ferenczi miskolci szülőházán.¹² Hasonlóképpen tett a *Népszabadság* is, Ferenczire világhírű orvos-pszichoanalitikusként hivatkozva.¹³ Az emlékülés elmúltával – de csupán a november 1-jei eseményt megemlítve – utóbbi lap egy rövid hírben szintén beszámolt a megemlékezésről: a beszámoló szerint Miskolcon Ferenczi-emléktáblát helyeztek el, illetve nemzetközi tudományos ülést és a könyvtárban kiállítást rendeztek Ferenczi munkáiból.¹⁴

¹¹ *Magyar Nemzet* 1987. október 29. 7.

¹² *Népszava* 1987. október 14. 8.

¹³ *Népszabadság* 1987. október 14. 8.

¹⁴ *Népszabadság* 1987. november 3. 12.

Számomra az első pillanatban szinte beilleszthetetlennek tűnt ez a miskolci konferencia a történetek sorába: „miskolci konferenciáról” ugyan szó esett analitikus körökben, azonban ezt az eseményt mindenki évekkel későbbre datálta, mint az MTA-belit.¹⁵ A megoldás azonban egyszerű, és az MTA-konferencia programfüzetében rejlik: az 1987-es miskolci események a budapesti konferencia járulékos részei voltak: szatellitrendezvény, választható program, érdekesség.¹⁶ Ez került, felnagyítva, előtérbe állítva, a napi sajtóba. De miért választotta le a hatalom a budapesti eseményeket, miért kellett tagadnia, elhallgatnia a történeteket?

A hatalom *borderline* működésének hátterét talán sosem tudjuk megnyugtató módon értelmezni – maradnak a találgatások, a valószínűségek latolgatása. Elképzelhető, hogy a magyar pszichoanalitikus mozgalomból éppen a „budapesti iskola” feje, Ferenczi volt egyedül – vagy csaknem egyedül – vállalható a hatalom számára. Nem azért, mintha nem lett volna meggyőződéses pszichoanalitikus (vagyis a rendszer szemében legfeljebb a „túrt” kategóriában lehetett helye), hanem mert Ferenczi 1919-ben, a proletárdiktatúra idején – a galileista diákok kérésének megfelelően – katedrát kapott a Budapesti Egyetem orvoskarán (ezzel ő vált a világ első pszichoanalízis-professzorává) –, ám az ellenforradalmi rendszer, másokkal együtt, azonnal eltávolította az egyetemről.¹⁷

Az is elképzelhető, hogy egy kisebb vidéki orvoskonferencia, emléktábla-avattással, sokkal inkább a közvélemény elé tárhatónak számított, mint mindenféle nyugati freudisták akadémiabeli szereplése, élükön a rendszer által korábban többször meghurcolt Nemes Líviával¹⁸ (ráadásul egy rendkívül érzékeny évforduló, a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” 70. évfordulója megünneplésének küszöbén, ettől volt hangos ezekben a napokban az ország, de legalábbis a napi sajtó). És az is megfontolandó, hogy a konferencia részeként megrendezett pszichoanalízis-történeti kiállítás körül szintén támadhattak bizonyos bonyodalmak – ezt vizsgáljuk meg közelebbről.

A KIÁLLÍTÁS

A *Magyar Nemzet* az Akadémia előterében megnyíló kiállításról is közölt ismertetést. Az „A. G.” monogramú szerző *Kiállítás a magyar lélekelemzésről* címmel írt négy féléhszabos cikket.¹⁹ Az újságíró a kiállítás tárgyai közül a pszichoanalízishez kötődő irodalomtörténeti nagyságok fényképeit vette elsőként számba: Szilágyi Géza, Ignotus, Csáth Géza, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Karinthy Frigyes arcképeit. Ennek a hat képnek a „körbejárása” ügyes indítás, hiszen az

¹⁵ „Ferenczi hazatér” – nemzetközi konferencia. Miskolc, 2008. november.

¹⁶ A konferencia programfüzetének másolatát ezúton is köszönöm Harmatta Jánosnak.

¹⁷ Paukovics 2018; Erős 2011: 92–97.

¹⁸ Nemes Líviát 1956-ot követően több mint két évre bebörtönözték (Nemes 1997: 174).

¹⁹ *Magyar Nemzet* 1987. november 5. 12.

alpműveltséggel rendelkező olvasó számára a – talán túlságosan gyanúsnak vagy elvontnak tetsző – pszichoanalízis fogalma ismerős terepre kerül, könnyebben jön létre, valósulhat meg a kapcsolódás. Majd e képekből kiindulva ad áttekintést a pszichoanalízis magyarországi történetéről, megemlítve, hogy 1918 őszén Budapesten tartották az V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Konferenciát. A kiállítás egyéb tárgyairól szólva elhangzik, hogy a rendezők, Dobossy Mariann és Mészáros Judit munkája nyomán Ferenczi Sándor, Hollós István, Bálint Mihály, Hermann Imre, Kovács Vilma és Róheim Géza – vagyis az egykor praktizáló pszichoanalitikusok – írásai és az életművek egyéb dokumentumai is helyet kaptak a tárlókban. További két analitikust – Alexander Ferencet és Szondi Lipótot – viszont hiányol a szerző. Azt, hogy itt mégiscsak a szocialista rendszertől idegen freudista hagyományok bemutatása történik, két ponton tompítja az ismertetés: egyrészt hangsúlyozza, hogy Ferenczi több kérdésben szembeszállt a „Mesterrel” (ami természetesen igaz is), másrészt a cikk utolsó bekezdésében, arról szólva, hogy a legújabb, külföldön megjelent analitikus szakkönyveket is kiállították, egyetlen művet emel ki: azt, amelyik a magyar analitikusok baloldali kötődéseit hangsúlyozza (Paul A. Robinson: *The Freudian Left*).²⁰

Történetünk idejére, 1987-re, a rendszer puhulásával párhuzamosan a pszichológiát, pszichoanalízist illetően számos körülmény megváltozott. Újra képeztek pszichológusokat az egyetemen, analitikus szemléletű terápiás osztályok, gyógyító közösségek alakulhattak, létrejött a Magyar Pszichiátriai Társaság és annak pszichoterápiás munkacsoportja, és a nagyközönség, az érdeklődők is ismerkedhettek a terápiával a szakma nagyjai által szervezett, sajátélményt nyújtó összejövetelek, az úgynevezett Pszichoterápiás Hétvégék révén. (Utóbbi rendezvényeken a szervezők szerint ott voltak a megfigyelők, besúgók is, de tevékenységüknek nem volt érzékelhető következménye.²¹) 1987-ben már nem kellett attól tartania a kiállítás rendezőinek, hogy börtönbe kerülnek, mint annak idején a pszichodramatista Mérei Ferenc vagy éppen az analitikus Székács István. Ha nem is minden izgalom nélkül, de annál nagyobb lelkesedéssel, szinte küldetésstudattal szervezték az eseményt, állították össze a programot, kutatták fel a pszichoanalitikus örökség évtizedek óta kényszerűen rejtgetett darabjait.

Mészáros Judit, a kiállítás egyik rendezője így emlékezett tizenhat évvel később az anyaggyűjtésre:

„[...] igyekeztünk minden elérhető dokumentumot föllelni, s mintegy »képekbe illeszteni« a tudománytörténet magyarországi vonatkozásainak mozaikjait. Meg akartuk mutatni – magunknak is – rejtett gazdagságunkat. Óriási energiákat mozgósítottunk a dokumentumok előteremtéséhez. Valódi csapatmunka volt ez, hónapokon keresztül, barátok, családtagok együttműködésével. Nemcsak a szűk szakma, hanem egy tágabb értelmiségi kör támogató érdeklődését is érzékeltük. Múzeumok,

²⁰ *Magyar Nemzet* 1987. november 5. 12.

²¹ Interjú Harmatta Jánossal.

levéltárak, magánszemélyek készségesen segítettek az anyag összegyűjtésében és az előkészítő munkákban.”²²

Több mint harminc évvel a kiállításmegnyitót követően pedig így fogalmazott a vele készített interjúm során:

„– Hogy honnan szedtük az anyagokat? Hát mindenhonnan. Mindenkit felhívtunk, aki csak szóba jöhetett, akiről feltételeztük, hogy lehetnek még dokumentumai. Igyekeztünk mindent összegyűjteni, amit csak lehetett, az analitikusokról, a Budapesti Iskoláról. Mindenki mozgósította, ami kapcsolata csak volt.

– Pontosan kik voltak azok a mi?

– Hát a kandidátuscsoportunk.²³ Hozzánk akkor évek óta jártak fel a kandidátusok, nagyon jó társaság volt, nagyon lelkesek voltunk. Lelkesedésből csináltunk mindent. Kapusi Gyula, Dobossy Mariann és én voltunk leginkább benne a kiállításban.

– És a konferenciában kik voltak benne?

– Azt nem tudom, az teljesen külön volt.

– Jól értem, hogy teljesen külön rendezvény volt a konferencia és a kiállítás?

– A kiállítás a konferenciához tartozott, az Akadémia aulájában volt a kiállítás, de nem emlékszem az előadókra, mi a kiállítást rendeztük.”²⁴

A kiállítást tehát a pszichoanalitikus-képzés utolsó fázisában lévő fiatalok szervezték, akik bár – történelmi, muzeológusi értelemben – amatőrök voltak, saját szakmájuk iránti mélyeségek elkötelezettségéből mindent megtettek azért, hogy a nagy elődök írásait, fényképeit, dokumentumait összegyűjtsék, s azokat a világ, illetve a magyar tudományos közélet elé tárják. Ha ők maguk még nem is vettek részt mindannyian előadóként a konferencián – megmutatták magukat, pontosabban szellemi elődeik (példaképeik?) hagyatékát a nagyközönségnek. „Rejtett gazdagságunkat” – fogalmazott a lelkes fiatalokból verbuválódott szervezők egyike, akinek, kortársaihoz-kollégáihoz hasonlóan, semmilyen saját dokumentuma nem lehetett, amit a tárlókba állíthatott volna, mégis magáénak érezte a pszichoanalitikus eszmét és örökséget.

Mint fentebb láttuk, a fiatalok igen jól dolgozhattak, a kiállítás ismertetése pozitív hangvételi – még akkor is, ha az esemény előkészítése nem nélkülözte a kiállításrendezés gyermekbetegségeit: minden az utolsó pillanatban készült el, a szervezők a megnyitó előtti éjjel még javában dolgoztak annak érdekében, hogy másnap, október 30-án 11 órakor elkezdődhessék a megnyitó. Ahogy interjúalanyom fogalmazott:

²² Mészáros 2003: 132.

²³ Kandidátuscsoport: pszichoanalitikus-jelöltek.

²⁴ Interjú Mészáros Judittal. Az interjúalany – a programfüzet tanúsága szerint – a konferencia egyik előadója volt (Program 1987: 37).

„A kiállítás felállítása egészen valószínűtlen körülmények között történt... Hajnali 4-kor értünk haza, de még talán akkor se állt teljesen. Heroikus erőfeszítések voltak.”²⁵

A heroikus erőfeszítések megtérültek, az összegyűjtött anyagot elismerés fogadta. A kis rendezvény színvonalával tehát nem volt gond – ezt a kiállítást megnyitó neves orvostörténész személye is garantálta. Más kérdés, hogy az ő személye a hatalom szempontjából nem volt minden szempontból kívánatos, és ez sajátos értelmezést adhatott magának az eseménynek is. Talán ezért történt, hogy a kiállítást bemutató *Magyar Nemzet* sem említette meg, ki is nyitotta meg a rendezvényt: vagyis nem szólt Antall Józsefről.

ANTALL JÓZSEF – A MEGNYITÓ ÉS INSPIRÁTOR

A rendszerváltás utáni első miniszterelnök ekkoriban még hivatását tekintve nem a politikával, hanem a gyógyítás történetével foglalkozott, és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatójaként, a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnökeként tevékenykedett. Amikor a szervezők felkérték a kiállítás megnyitására, természetesen nem a jövő, a szabad Magyarország leendő miniszterelnökét látták benne, vagyis nem elsősorban ellenzéki sége révén került látóterükbe; a történelem és az orvostudomány határmezsgyéjén kutató szakértő elsősorban a szakmaiságot és egyfajta tekintélyt képviselt: szerepvállalása azt is jelentette, hogy a „hivatalos” orvostörténet az orvoslás történetének részeként ismeri el a pszichoanalízist. Természetesen nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy Antall József nem véletlenül, hanem a történelem nyomására került közel az orvostörténeti kutatásokhoz.

A magyar–történelem–levéltár szakot végzett fiatalember az Eötvös Gimnáziumban kezdte tanári pályafutását. Egy évvel később, 1956 októberében tevékeny résztvevője volt a forradalmi eseményeknek: diákjaival együtt megjelent a tüntetéseken, az iskolában a Forradalmi Bizottság élére választották, és részt vett a Kisgazdapárt újjászervezésében. A megtorlás nem is kerülte el: 1957 márciusában őrizetbe vették, elsősorban azért, hogy beszervezhessék, és édesapjához, az egykori kisgazda miniszterhez közel férközzenek. A terv nem sikerült, sőt éppen idősebb Antall járt közben fia szabadon bocsátása érdekében egykori párttársánál, Dobi Istvánnál. Az Elnöki Tanács elnökének szavára kiengedték a börtönből az ifjú tanárt, viszont áthelyezték a Toldy Ferenc Gimnáziumba. 1957. október 23-án néma felállással emlékezett meg diákjaival az egy évvel azelőtti történelekről. Bár az előbb említett magas kapcsolataira való tekintettel elvetették letartóztatását, az állambiztonság megfigyelés alá vonta. Eltávolítására egy évvel később került sor: a közvetlen okot az szolgáltatta, hogy diákjai szétdobál-

²⁵ Interjú Mészáros Judittal.

ták a könyveiket, s egy oroszkönyv elszakadt. Antall Józsefet elbocsátották tanári állásából.²⁶ Ezután két évig könyvtárosként, majd az Orvostörténeti Múzeum munkatársaként dolgozott. Új feladatait kitűnően látta el, a magyar orvostörténetben számos alapvető kutatás fűződik a nevéhez.²⁷ Bár a freudizmusnak – mint ezt megnyitójában el is mondta –, nem vált szakértőjévé,²⁸ szívesen vállalkozott a köszöntő előadásra.

Antall nem csupán megnyitotta a munkacsoport kiállítását: az ott felsorakoztatott anyagokat látva javasolta a szervezőknek, hogy hozzanak létre valamilyen egyesületet. Mégpedig azért, mert – ahogy Hidas György, az egyik főszervező fogalmazott visszaemlékezésében: „A konferencia végén le kellett bontani a kiállítást, s célszerűnek látszott egyben tartani a rengeteg anyagot. Ekkor merült fel egy archívum létesítésének gondolata...”²⁹

Mészáros Judit visszaemlékezése szerint ez úgy „merült fel”, hogy a szervezők a főigazgatóval a kiállítás képei tövében arról beszélgettek, milyen kár, hogy ezt a gazdag anyagot le kell bontani, és nem maradhat egyben. Maga Antall József javasolta, hogy egy archívumba kellene elszállítani, és mivel ilyen akkoriban magánszemélyek nem alapíthattak, de egyesület rendelkezhetett archívummal – felvetette, hogy egyesületet kellene alapítani.³⁰

EGY KIÁLLÍTÁS UTÓÉLETE: A FERENCZI SÁNDOR EGYESÜLET MEGALAPÍTÁSA

A kiállításmentő archívum és annak intézménye, a Ferenczi Sándor Egyesület 1988. szeptember 12-én alakult meg. Még az egyesülési jogról szóló törvény (1989. évi II. tc.) életbe léptetése előtti időszakban járunk, tehát komoly engedélyeztetési folyamat és a hatalom kényszeredett jóváhagyása kellett ahhoz, hogy a társaság létrejöhessen. A folyamat pontos menetéről nincsenek dokumentált forrásaink, annyi mindenestre bizonyos, hogy a Dornbach Alajos³¹ által kidolgozott alapszabály-tervezetre a Szociális- és Egészségügyi Minisztériumnak kellett rábólintania.³² A szakvéleményezésre kiküldött anyagot éppen Antall József

²⁶ Rainer 2002, 2008.

²⁷ Antall 2014.

²⁸ Antall József már miniszterelnökként az akkori ellenzék ténykedését freudi tanokkal próbálta magyarázni, pszichológus-kritikusa szerint „igen eredeti módon” (Erős 1993: 240). Lányi Gusztáv Erős Ferencnek az előbb idézett kritikáját nem tartja túl elegánsnak, annál is inkább, mert szerinte a miniszterelnök nem igazán freudista politikus volt, inkább a Kornis Gyula-féle „politikai pszichológiát” tartotta sokra (Lányi 2001: 41).

²⁹ Hidas 1998: 125.

³⁰ Interjú Mészáros Judittal.

³¹ Dornbach Alajos akkoriban a demokratikus ellenzék ügyvédjeként volt ismert (Korsós 2001), 1990 után országgyűlési képviselő lett.

³² A Szociális- és Egészségügyi Minisztériumra iratanyagában (MNL OL) nincs erre vonatkozó dokumentum.

kapta meg (talán nem véletlenül, de a körülmények nem ismertek). Így természetesen rövidesen jóvá is hagyták a tervezetet.³³

Az egyesületalapítás a rendszerváltást megelőző időkben tehát korántsem számított mindennapos tevékenységnek – annak ellenére, hogy az 1949. évi alkotmány (1949. évi XX. tv.) is rögzítette a magyar állampolgárok egyesülési jogát. Az úgynevezett társadalmi szervezetek közül a szakszervezeteknek és a nő-, valamint az ifjúsági szervezeteknek a megalakulásukkor nem kellett engedélyeztetési procedúrán átesniük, mert már a létrejöttük pillanatában legitimnek számítottak. A hagyományos értelemben vett egyesületeknek viszont – mint amilyen a Ferenczi Egyesület is volt – ekkoriban nyilvántartásba vételi eljárásom kellett átesniük. Korábban alapszabály-jóváhagyási kötelezettségük is volt az alakuló egyesületeknek, azonban ezt 1955-ben eltörölték.³⁴ Tehát 1955-öt követően – elviekben – minden, a törvényesség kritériumának megfelelő alakuló egyesületet nyilvántartásba kellett venni (megalakulniak kellett nyilvánítani), amely azt kérte (bírószági nyilvántartásról rendelkezik az 1959. évi IV. tv. 62.§). 1970-ben és 1981-ben viszont bizonyos szigorítás történt, nevezetesen nem csupán a megalakulási, hanem az egyesületszervezésre irányuló törekvéseket is be kellett jelenteni a szervezkedni vágyóknak az illetékes minisztériumnál vagy tanácsnál.³⁵ Amennyiben a majdani felügyeleti szerv azt vélte, hogy a szervezendő csoport rendszerellenes tevékenységet folytat majd, esetleg a későbbi működés feltételeit nem látta biztosítottak, úgy megtagadta az engedélyt: tehát nem csupán a bejegyzés nem történhetett meg, de még az arra irányuló szervező munka is tiltott volt. Ha a felügyeleti szerv elutasította a szervezési és bejegyzési kérelmet, a szervezők nem tehetek mást, mint tudomásul vették a döntést: fellebbezésre, felülvizsgálat kezdeményezésére nem volt mód. A kétlépcsős eljárás tehát teljes egészében az államigazgatási szerv hatáskörébe utalta az egyesületek létrejöttének engedélyezését. Vagyis az állampolgárok élhettek egyesülési jogukkal, azonban a felettes szerv még a szervezés időszakában megtilthatta a reménybeli egyesület körüli munkálkodást, még hozzá oly módon, hogy nem kellett különösebb magyarázatot fűznie a tilalomhoz. Csúpan jeleznie kellett annak véleményét, hogy valamiféle törvényességi gond lehet a – majdani, egyelőre csak formálódó – egyesület körül. Az egyesületekre vonatkozó rendelkezések valójában „gumisabályok” voltak,³⁶ kizárólag az illetékes minisztérium vagy tanács mérlegelésén, jó- vagy rosszindulatán múltott alkalmazásuk. Ennek az áldatlan állapotnak vetett véget az 1989. évi II. törvénycikk.

A személyes kapcsolatoknak kétségkívül kulcsszerepük volt az egyesületek engedélyeztetésében – mint ahogy ebben az időszakban számos dologhoz „összeköttetés”, „érdekkijáráás”³⁷ kellett. Nem tisztázott, hogy Hidas Györgynek Aczél

³³ Mészáros 2003: 134.

³⁴ *Magyar Nemzet* 1988. március 4. 5.

³⁵ Bocz 1997: 73–74.

³⁶ *Magyar Nemzet* 1988. március 4.

³⁷ Sik 2001: 11–24.

Györgyhöz fűződő személyes kapcsolatát mennyire kellett – kellett-e? – használnia az adott ügy érdekében. Hidas főorvos önéletírásában elmondja, hogy az általa vezetett pszichoterápiás osztály alapítását annak idején Aczél tette lehetővé, akinek „a pszichoanalízis valamennyire személyes ügye volt, anélkül, hogy valaha is nyíltan föllépett volna mellette”.³⁸ Az egyesület alapításával kapcsolatban viszont nincs ilyen megjegyzése. Aczél sajátos viszonya a pszichoanalízishez saját élettörténetében keresendő: már a korszakban is ismert volt, hogy árva-házi gyermekként későbbi életét pozitívan befolyásoló terápiában vett részt, és ez az élmény meghatározó volt számára a szakma megítélésében is. Egykori pártfogóiról később, felelős pozícióba kerülve sem feledkezett meg (többek között a György Júlia vezette legendás Faludi utcai Gyermekpszichológiai Szakrendelő is emiatt élvezhetett bizonyos védettséget).³⁹ Az egyesület alapításával kapcsolatban azonban – úgy tűnik – már nem volt közvetlen szerepe.

A Ferenczi Egyesület tehát egy évvel a nevezetes kiállítást követően alakult meg Hidas György vezetésével, rajta kívül tizenkét alapítóval⁴⁰ – a taglétszám hamarosan több száz főre gyarapodott, közöttük külföldiekkel is. 1989-ben már megrendezték első konferenciájukat, amelyet azóta számos másik követett. 1990-ben elindították folyóiratukat, a *Thalassát*, és azóta jó néhány egyéb kiadványuk is napvilágot látott. Bár mára – vagy most éppen – az egyesületnek nincs több száz tagja, és a *Thalassa* sem jelenik már meg, a létrehozott és azóta is bővülő Archívum ugyanakkor állandó helyre, az egykori Ferenczi-villa 2011-ben megvásárolt rendelőhelyiségébe került. A Ferenczi Sándor Egyesület 2018-ban ünnepli 30. születésnapját.

Miért válhatott Ferenczi névadóvá? A kérdésre számos választ adhatunk: a magyarországi pszichoanalízis megteremtője, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület megalakulásának kezdeményezője, később elnöke, a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület megalapítója, emellett – mint említettem – a világ első pszichoanalitikus professzora volt, életműve egyaránt jelentős a pszichoanalitikus elmélet és gyakorlat számára („nyelvzavar”-koncepció, aktív technikák, traumaelmélet). Munkássága azért is jelentős, mert úgy vélte, a pszichoanalízisnek nem csupán a gyógyítás és az ehhez kapcsolódó kutatás a területe, hanem az egy olyan eszmerendszer, amely a társadalom egészét formálhatja. A Ferenczi Egyesület tehát a rendszerváltás környékén – az archívumépítési törekvések és a pszichoanalízis-történeti kutatások mellett – egyfajta fórumként, találkozási lehetőséget kínáló szervezetként is működött azok számára, akik nem – vagy nem csupán – a pszicho-

³⁸ Hidas 1998: 122.

³⁹ Interjú Harmatta Jánossal. Lásd még: Révész 1997.

⁴⁰ Az alapítók között találjuk a magyar társadalomtudományi értelmiségnek a tudományos közéletben elismert, ekkor már jelentős szakmai teljesítményt felmutató szereplőit (Hidas György, Popper Péter, Szabolcsi Miklós) – ők képviselik az alapításhoz szükséges tekintélyt és szakmai presztízt. És ott vannak egy ambiciózus, már teljesítményeket is felmutató, a következő évtizedekben különösen aktív nemzedék tagjai (Bókay Antal, Dobossy Mariann, Erős Ferenc, Harmatta János, Mészáros Judit, Székács Judit) – ők az aktív, terhelhető, a munkaterhelhetet vállaló generáció.

analízis gyógyító aspektusaival foglalkoztak: így a terapeuták mellett szociológusok, néprajztudósok, filozófusok, irodalmárok, történészek lettek a tagjai.⁴¹

Az analitikusok „klasszikus” szakmai szervezete, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, az egyesületi törvény kihirdetését követően alakult meg (1989). A két egyesület szervezetenként egymástól elkülönülten működött – és működik napjainkig –, oly módon, hogy a pszichoanalízist hivatásszerűen művelők mindkét intézménynek tagjai lehettek, míg a pszichoanalízist társadalmi összefüggéseiben, hatásaiban szemlélő, szakmán kívüli értelmiségiek a Ferenczi Egyesületben kaphattak helyet.

* * *

A nemzetközi szervezet számára komoly demonstrációt jelentett a magyar munkacsoport nyilvánosság elé lépése, *A pszichoanalízis magyarországi története* című, a konferencia keretein belül megnyíló kiállítás pedig úgy mutatta meg a hazai analitikus örökséget, hogy az elismertségüket és szakmai identitásukat is erősítette. Mindez a hazai pszichoanalízisnek olyan emblematikus eseménye és olyan időszaka volt, amelyet a kortársak az „erjedés” idejének⁴² láttak. Eltérőek a vélemények azt illetően, hogy milyen tényezők játszottak közre a magyarországi rendszerváltásban. Az egyik álláspont értelmében a rendszerváltás csupán a politikai elit műve volt, a társadalom egésze csak elszenvedője volt a folyamatnak; ezzel szemben a másik vélekedés szerint a társadalom világosan jelzett, a politikai elit pedig csak ennek megfelelően cselekedett. Vagyis az a kérdés, hogy a társadalom mennyire akart „mozgósulni”.⁴³ Bár korántsem beszélhetünk elsöprő erejű tömegmozgalmakról, „ezek a vacak kis csoportok” már 1982-ben is éppen eléggé bosszantották Kádár Jánost.⁴⁴

„A nyolcvanas évek elejétől kezdve az ország legkülönbözőbb pontjain klubok, körök, mozgalmak kezdtek szerveződni a szóbeli politizálás, a helyzetelemzés kötetlen fórumaiként. 1987 táján már százával működtek folyamatosan az ország minden nagyobb településén”

– összegez a „talpra álló társadalommal” kapcsolatban Kéri László.⁴⁵ A politizáló, helyzetértékelő kisközösségek mellett egyre erőteljesebb szerephez jutottak a bontakozó civil – azaz nem az állam által létrehozott – szerveződések is, melyek elsődleges feladata nem a politizálás volt, hanem az önszerveződés, az ügyek és érdeklődések saját aktivitásból és saját erőből való formálása. Ezek az egyesületek akkor is a rendszer ellen, az állam totális ellenőrzése ellen⁴⁶ dolgoztak, amikor

⁴¹ Hidas 1990: 5.

⁴² Hidas, közli Mészáros 2003: 144.

⁴³ Csizmadia 1995: 331–332.

⁴⁴ Idézi Huszár 2012: 272.

⁴⁵ Kéri 2004: 402.

⁴⁶ Kende 2004: 286.

diskurzusaikban ténylegesen nem – vagy csak ritkán – érintették a hatalom és uralom kérdéseit. Az önszerveződő állampolgárok legalább részlegesen megtapasztalhatták, milyen az, ha saját kezükbe veszik az irányítást, ha a várakozás és vágyakozás helyett cselekednek, a tettek mezejére lépnek, akár olyan banálisnak tűnő helyzetekben is, mint egy konferencia vagy kiállítás rendezése (ami banálisnak tűnik ugyan, mégsem természetes annak, aki addig mindent az államtól várt, mert mindent a hatalomtól kellett várnia).

Az „erjedő idők” résztvevői egy korszak lelkes, szabadságra áhító, öndefinícióra és örökségük megmutatására kész szereplőivé váltak.

FORRÁSOK

Hidas György 1998: Önéletrajz. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Budapest, 107–129.

Nemes Livia 1998: Pályaképem. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya, Budapest, 174–175.

Program 1987: *Traumafeldolgozás felnőtt és gyermek analízisekben. Pszichoanalitikus konferencia programja*. Budapest.

Magyar Nemzet, 1987–1988.

Népszabadság, 1987.

Népszava, 1987.

Interjú dr. Harmatta János pszichiáterrel 2018. március 26-án, készítette Papp Barbara. (A szerző tulajdonában.)

Interjú dr. Mészáros Judit pszichoanalitikussal 2018. július 26-án, készítette Papp Barbara. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Antall József 2014: *Antall József orvostörténeti írásai*. (Összeáll. Kapronczay Károly.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.

Bocz János 1997: Önszerveződésből civil társadalom. Elméleti, történeti és gyakorlati áttekintés. *Társadalmi Szemle* (52.) 12. 68–79.

Borgos Anna 2018: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro, Budapest.

- Csizmadia Ervin 1995: Hatalom, ellenzék, társadalom a Kádár-rendszerben. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 331–337.
- Erős Ferenc 1993: Antallo-freudizmus. In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Budapest, 240–242.
- Erős Ferenc 2011: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben*. József Műhely, Budapest.
- Fonagy, Peter – Target, Mary 2005: *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. (Ford. Milák Piroska et al.) Gondolat, Budapest.
- Harmat Pál 1994: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest.
- Hidas György 1990: Ferenczi Sándor – pszichoanalízis – társadalom. *Thalassa* (1.) 1. 5–12.
- Huszár Tibor 2012: *Kádár. A hatalom évei 1956–1989*. (Második, javított kiadás.) Corvina, Budapest.
- Kende Péter 2004: Politikai kultúra, civil társadalom, elit. In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. (Második, átdolgozott kiadás.) Osiris, Budapest, 274–299.
- Kéri László 2004: Az átmenet hosszú évei és a demokrácia serdülőkora (1985–1989). In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. (Második, átdolgozott kiadás.) Osiris, Budapest, 394–421.
- Korsós Antal ifj. 2001: A demokratikus ellenzék ügyvédje: Dornbach Alajos. *Mozgó Világ* (27.) 10. 8–20. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00022/OKT2.HTM> – utolsó letöltés: 2018. június 15.
- Kovai Melinda 2016: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, Budapest.
- Lányi Gusztáv 2001: *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. József, Budapest.
- Mészáros Judit – Erős Ferenc 2003: Egy kiállítás képeivel kezdődött... Tizenöt éves a Ferenczi Sándor Egyesület. *Thalassa* (14.) 2–3. 131–145.
- Paukovics Gergő 2018: Ferenczi Sándor és a kérészéletű „psychoanalytikai tanszék” a forradalmak viharában. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/ferenczi_sandor_es_a_kereszeletu_psychoanalytikai_tanszek_a_forradalmak_viharaban – utolsó letöltés: 2018. július 31.
- Rainer M. János 2002: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József a rendszerváltás utáni években. In: *Évkönyv 2002*. 1956-os Intézet, Budapest, 135–168.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Révész Sándor 1997: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest.
- Sík Endre 2001: Kapcsolatérzékeny útfüggőség. (Magyar korrupció?) *2000* (13.) 7–8. 11–24.

Szívós Erika

Türt és támogatott határán

A Budapesti Városszépítő Egyesület mint misszió és civil mozgalom az 1980-as években

„[1982] szeptemberében tizenkét városszépítő egyesület képviselője találkozott Kaposvárott, ahová engem mint televízióst, az akkor már harmadik évébe lépett városvédő műsor szerkesztő-műsorvezetőjét hívtak meg. Ott, a városszépítő egyesületek országos találkozóján megígértem, hogy még az ősszel megalakítunk egy ilyen civil szervezetet Budapesten is, ám bennünket városvédőknek fognak hívni, mert nemcsak szépíteni kell, de sok a teendő értékeink védelmében is! [...] Salalay András műkorcsolya-bajnok egyik külföldi útján, saját költségén el is készítette a leendő egyesület első pecsétjét, amelynek közepére Városvédő Pallasz Athéné Várban álló szobrának rajzolata került, köriratában – a Budapesti Városvédő Egyesület nevével kívül – három évszámmal: 1808, a Pesti Szépítő Bizottmány, 1870, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1982, a Budapesti Városvédő Egyesület megalakulásának időpontjával.”¹

Mint rövidesen kiderült, a fenti idézet szerzője, Ráday Mihály,² túlságosan optimistán mérte fel a helyzetet 1982 őszén. A budapesti városvédő egyesület megalakulása csaknem háromnegyed évbe telt, és létrejöttét heves politikai viták övezték mind fővárosi tanácsi, mind pártbizottsági szinten. Az új egyesület elnevezése és alapító okirata tekintetében egyaránt engedményekre kényszerült: alapítását a hatóságok 1983-ban Budapesti Városszépítő Egyesület néven engedélyezték, s e nevet csak a rendszerváltás után, 1990-ben lehetett az eredetileg tervezett Budapesti Városvédő Egyesületre változtatni. Minden reakció arra utalt, hogy az alapítók jó szándékú állampolgári kezdeményezésükkel politikailag problematikus területre léptek – és sok szempontból határhelyzetben is maradtak egészen a rendszerváltásig.

Jelen tanulmány azt tűzi ki célul, hogy az 1983-ban megalakult Budapesti Városszépítő Egyesület alapításának és tevékenységének történetét elemezze a kezdetektől 1990-ig, elhelyezve a mozgalmat az 1980-as évek kulturális és politikai kontextusában.

A városvédő aktivizmus akkori hivatalos megtúrtsége, sőt támogatottsága a maga módján máig megoldandó rejtély. Mint a Kádár-korszakban minden civil kezdeményezésnek, a városvédő mozgalomnak is volt, illetve lehetett ny-

¹ Ráday 2010: 9.

² Ráday Mihály (1942–) a Magyar Televízió operatőre, műsorvezető, művészettörténész; 1990-től országgyűlési képviselő, több cikluson át a fővárosi közgyűlés tagja.

hén ellenzéki éle. Alapítója, Ráday Mihály, tévéműsoraiban nyílt kritikával illetve a korabeli várospolitikai gyakorlatot, kárhóztatva azt a régi értékek folyamatos pusztulásáért. A régi házak értékes részleteinek feltérképezése, megmentése címén a Budapesti Városszépítő Egyesület tagjai³ – ahogyan az országban másutt megalakult, hasonló egyesületek tagjai is – aktívan dolgoztak azon, hogy rehabilitálják az 1945 előtti korszakok építészetét, illetve iparművészetét, és elismeressék azok esztétikai értékeit. Városkutató munkájuk során meginterjúvolták az épületek lakóit, akik nemegyszer nyílt nosztalgiával nyilatkoztak a bérházak, nagyobb lakóházak államosítása előtti korszakról; maguk a városvédők is gyakran beszéltek kritikusan a szocializmus ingatlankezelési gyakorlatáról, ami annyi szép építészeti részlet pusztulásához, a történelmi bérházak állapotának általános leromlásához vezetett – lényegében negatív színben állítva be szinte mindent, ami a régi városnegyedekben a szocializmus évtizedei alatt végbement. S mindez nyomtatásban is megjelent az egyesület különféle köteteiben.

Milyen feltételek voltak tehát szükségesek ahhoz, hogy egy ilyen jellegű civil mozgalom⁴ elindulhasson Magyarországon, és azt a hatalom megtűrje? Sőt, ne csak megtűrje, hanem engedje, hogy az állami televízióban ilyen témájú műsor készülhessen (*Unokáink sem fogják látni – avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként elloppják a lándzsát*)? Milyen szerepet játszott mindebben az épített örökséghez, a történelmi városnegyedekhez való viszonynak az az átalakulása, ami az 1980-as évek elejére hivatalos körökben, állami és pártpolitikai szinten is végbement?

Mi kellett ahhoz, hogy Ráday Mihály eleinte magányos kezdeményezése formálisan is egyesületté alakulhasson, és társadalmi mozgalommá váljon? Vajon egyfajta ellenőrzött szelep szerepét töltötte be a városvédő műsor, illetve az általa ösztönzött civil aktivizmus? Vagy annyira ártalmatlannak ítélte a hatalom az egyesület tagjainak tevékenységét, hogy nem fordított rá különösebb figyelmet?

A korszakot, különösen annak a korabeli civil szerveződésekkel és alternatív csoportokkal kapcsolatos gyakorlatát ismerve az utóbbi kérdésre naivítás lenne automatikusan nemmel felelni. Nagyon is indokoltnak tűnik feltérképezni azt, hogy a városvédő mozgalmat figyelték-e vajon titkosszolgálati eszközökkel – amint az oly sok alulról szerveződő mozgalom, művészeti vagy kulturális társulás, illetve zenei szubkultúra esetében történt.⁵ Rendszerkritikus álláspontot képviselő, szemmel tartandó csoportként tekintett-e a hatalom a Budapesti Városszépítő Egyesület tagjaira, illetve vizsgálta-e kapcsolatukat különféle ellenzéki csoportosulásokkal? A tanulmány utolsó része ezekre a kérdésekre keresi a választ, eyebek közt állambiztonsági akták vizsgálata alapján.

³ Illetve 1981–1982-ben még csak leendő tagjai, hiszen a fotózás és a dokumentáció előbb kezdődött, mint hogy az egyesület megalakult volna.

⁴ A civil szerveződések történetéhez Magyarországon, beleértve az 1990 előtti fejlemények áttekintését: Kondorosi 1998.

⁵ A téma bőséges szakirodalmából, a teljesség igénye nélkül: Szőnyi 2005, 2012; Tóth 2010; Csatári 2014, 2015.

ELŐZMÉNYEK: AZ UNOKÁINK SEM FOGJÁK LÁTNI

A Budapesti Városszépítő Egyesület története valójában Ráday Mihály televíziós műsoraival kezdődött. A városvédő műsor eredetileg nem önálló programként indult a Magyar Televízióban; Ráday Mihály első alkalommal *A Hét* című, vasárnap esténként sugárzott politikai magazinban, majd a *Terefere* című szórakoztató műsorban kapott lehetőséget arra, hogy a számára fontos, veszélyben lévő városképi értékekkel foglalkozzon. A helyszíneket bejáró – és az utcákat, házszámokat is közlő – *Terefere*-beli kilencperces filmben⁶ Ráday bemutatta számos régi épület pusztuló, de még meglévő, értékes részleteit, eltűnőben lévő üzletportálokat, a nagyrészt már modern „ostornyeles” oszlopokra lecserélt, de itt-ott még meglévő hagyományos lámpaoszlopokat, régi kandelábereket – ráirányítva a figyelmet olyan értékekre, amelyek akkoriban valószínűleg keveseknek tűntek fel, ám amelyeknek helyreállításában még reménykedni lehetett. „Nekem tetszett az, amit észrevettél” – jegyezte meg a filmet követően, a *Terefere* stúdióbeszélgetésében a műsorvezető, Rapcsányi László. „Úgy van valahogy, hogy kilencperces film, és napokig tartó nyugtalanság. Mert ettől kezdve az ember hajlamos így nézni a várost.” „Szeretném, ha sokan így néznék a várost” – válaszolta erre Ráday.⁷ Egyben arra bátorította a nézőket, hogy írjanak a szerkesztőségnek, és javasoljanak szűkebb lakóhelyükön olyan helyszíneket, ahol a filmesek megörökíthetnék a régi, szép – de veszélyben lévő vagy az ismeretlenség homályában maradt – részleteket. A nézők levelei, javaslatai nem is maradtak el, és az egyszeri alkalomból több lett; Ráday végül még hét alkalommal szerepelt a *Tereferében*.⁸

Az adások akkora sikert arattak, hogy hamarosan felvetődött: Rádaynak legyen önálló műsora. Mindehhez több dolog szerencsés összejárása kellett: egyrészt az a tény, hogy Szinetár Miklós, a Magyar Televízió akkori elnökhelyettese, aktívan támogatja a műsor ötletét, helyet harcolva ki annak a tévé műsorpolitikájában;⁹ másrészt az, hogy Ráday Mihály a Színház- és Filmművészeti Főiskolán szerzett diplomája birtokában régóta dolgozott operatőrként a Magyar Televíziónál, tehát tévés berkekben eleve jól ismerték. Harmadrészt kellett hozzá a művészettörténész végzettséggel is rendelkező Ráday személyes elköteleződése az épített örökség védelme iránt.

Unokáink sem fogják látni – avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként ellopják a lándzsát címmel 1981. november 13-án mutatkozott be az első önálló adás. (A műsor később megérte a rendszerváltást, majd még két évtizedig, egé-

⁶ *Terefere* 1980. február 21. NAVA <https://nava.hu/id/1881862> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 27.

⁷ *Terefere – Unokáink sem fogják látni* 1980. február 22. In: Ráday 1988: I. 39. A *Terefere*, illetve az *Unokáink sem fogják látni, avagy Városvédő Pallasz Athéné kezéből időnként ellopják a lándzsát* című műsor televízióban elhangzott adásainak szövegét teljes terjedelmükben közli az 1988-ban megjelent *Városvédőbeszélédek* első kötete. Ezért a továbbiakban az egyes adásokra e kötet oldalszámaival is hivatkozom.

⁸ Az *Unokáink sem fogják látni* a *Tereferében*, 1979–1981 (Ráday 1988: I. 37).

⁹ Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27.; valamint Ráday 1988: I. 71. (Kiemelés az eredetiben.)

szen 2010-ig sugározták az M1, illetve M2 csatornán.) Választott címe afféle replika volt Osskó Judit *Unokáink is láttni fogják* elnevezésű építészeti és várospolitikai műsorának címére, melyet az építész végzettséggel is rendelkező Osskó 1974-től szerkesztett, illetve később vezetett is. Ráday műsorának alcímét nem a fantázia szülte, hanem nagyon is konkrét tapasztalatok tükröződtek benne. Ahogyan egy 1989-ben sugárzott műsorban fogalmazott: „A hajdani kútszobor, városvédő Pallasz Athéné szobra, ma megbecsült helyén áll, a volt budai városháza sarkán, a Szentháromság téren. A görög istennő városvédő jelkép. Legyen hát műsorunk jelképe is. Műemlékvédő szakemberektől hallottam, hogy időnként barbár rongálók ellopják a városvédő istennő kezéből a lándzsát. Ez a műsor abban szeretne segíteni, hogy *őrizzük a lándzsát*, és Pallasz Athénéval együtt – *lehetőleg minél többen* – *védjük*, óvjuk városunkat, amelyben lakunk, élünk, s amelyet sokan szeretünk.”¹⁰

A legkorábbi adások sokféle témával foglalkoztak. Például a ház építészeti stílusához nem illő modern alumínium üzletportálok építésével; az egyébként szépen tatarozott bérházakban az eredeti kapuk eltüntetésével és liftek, liftaknák modern stílusúra való kicserélésével; az átgondolatlan cserék gazdaságtalanságával;¹¹ a régi szállodák felújításával és az azokkal járó átépítésekkel.¹² Az igazság – és persze a remény – kedvéért a pozitív példákról is esett szó: többek közt a Duna-korzó még Ybl Miklós által tervezett kovácsoltvas korlátjának helyreállításáról,¹³ vagy az olyan igényes épületfelújításokról, mint amilyen a Metrimpex vállalat Münnich Ferenc (ma Nádor) utca 12. szám alatti székházának a renoválása volt, ahol – a cég igazgatóságának döntése nyomán – a lámpáktól a kapun át a liftig mindent sikerült eredeti stílusában és formájában felújíttatni, és ahol a cég vezetése számos csatát vívott a tervezőkkel azért, hogy mindez valóra váljon.¹⁴

Ami az *Unokáink sem fogják láttni* adásaiban közös volt, az tehát a közvetlen üzenet: a régi értékek iránti figyelemfelkeltés, a jó és rossz példák bemutatása, és a lehetséges megoldások keresésének szándéka. A közvetett üzenet már sokkal problematikusabb lehetett, hiszen végső soron Ráday műsorának adásai – burkolt formában legalábbis – a rendszer számos elemét kritika tárgyává tették: az ingatlanszektorban ha nem is kizárólagos, de domináns állami tulajdont, a kizárólag a tervteljesítést és a gazdaságossági szempontokat szem előtt tartó kivitelező és szerelőipari vállalatok működését, a szocialista tanácsrendszer központosított ingatlankezelési gyakorlatának kudarcát, az azzal járó rutinszerű hanyagságot, az összképet jelentősen rontó, csúnya, esztétikailag elfogadhatatlan megoldásokat, az épületek és utcák egykori stílusa, értékei iránti érzéketlenséget és az abból adódó brutális műszaki beavatkozásokat. Igaz, sokszor a magánszemélyek által ellopott, ismeretlenek által megrongált értékek is célkeresztbe kerültek, de ebbe

¹⁰ Részlet az 1989. november 13-i műsorból. In: Ráday 1988: I. 72.

¹¹ *Unokáink sem fogják láttni 11.* 1981. november 13. In: Ráday 1988: I. 72–3.

¹² *A Hét* 1982. december 12. In: Ráday 1988: I. 113–115.

¹³ *Unokáink sem fogják láttni 11.* 1981. november 13. In: Ráday 1988: I. 75.

¹⁴ *Unokáink sem fogják láttni 13.* 1982. augusztus 25. In: Ráday 1988: I. 101–102.

is bele lehetett látni egyfajta üzenetet: a közösségi tulajdont eszményítő szocializmusban a mindenkié valójában azt jelenti, hogy senkié.

És vajon miért engedték mindezt a Magyar Televízió akkori műsorpolitikájáért felelős illetékesek? Nem kis részben azért, mert Ráday műsora a nézettségi adatok alapján hamarosan komoly népszerűségegre tett szert. A kezdetben viszonylag késői időpont ellenére – többnyire este 9 után sugározták – mintegy kétmillió néző nézte rendszeresen az adásokat,¹⁵ melyek, miután a műsor Szinetár Miklós támogatása révén önállóvá vált, eleinte kéthavonta 20, 25, illetve 50, végül pedig havonta 25 percesek lettek. A nézettségi adatokat az 1970-es években már egyértelműen mérték (többek közt ebből a célból alakult meg 1969-ben a Tömegkommunikációs Kutatóközpont), feltérképezve azt, hogy egy adott műsort az előfizetők hány százaléka nézett. (1978-ban például a *Delta* című tudományos ismeretterjesztő műsor nézettsége 61%-os, a *Jogi eseteké* 81%-os volt.)¹⁶ A nézők tényleges száma természetesen az előfizetőkénél sokkal magasabb volt, amit a számítások módszertanában is egyre inkább figyelembe vettek. Az előfizetők száma egyébként 1980-ban elérte a 2 765 000-et.¹⁷ A műsor népszerűségére nem feltétlenül magyarázat, hogy akkoriban Magyarországon az állami televízióban mindössze két csatorna működött (azaz a nézők jobb híján azt nézték, amit éppen sugároztak), mert más, hasonló jellegű adások nézettsége az *Unokáink sem fogják látni*énál lényegesen alacsonyabb volt ekkoriban. A városvédő műsor egyébként hamar túllépett a főváros határain, és számos más magyar város, település védendő, illetve veszélyeztetett értékeivel is foglalkozni kezdett. Az *Unokáink sem fogják látni* önállósulása után már a harmadik adásban esett szó például Keszthely és Miskolc történelmi épületeiről, védendő értékeiről – így a keszthelyi Hullám Szállóról¹⁸ –, valamint számos, használaton kívüli vagy más célra használt magyarországi zsinagógaépületről; két adással később a bajai hídról, a veszprémi színház felújításáról és a Pécshez közeli, üszögpusztai kastélyról.¹⁹ A Budapesten kívüli városok, települések ezt követően is rendszeresen megjelentek a műsorban, ami nyilván hozzájárult a műsor iránti országos – sőt, a határon túli magyar nézők körében is tapasztalható – érdeklődéshez és az ebből fakadó magas nézettséghez.

Alighanem Ráday személyisége, műsorvezetői stílusa is növelte a program népszerűségét. Az ügy iránti elkötelezettsége valószínűleg azokat is meggyőzte, akik addig maguktól nem feltétlenül figyeltek fel a régi értékekre; azokat pedig, akiket már korábban is érzékenyen érintett a régi, szép utcabútorok, épületrészletek, műalkotások pusztulása – és akik sokáig a modernizmus ellenségeinek,

¹⁵ Lásd a műsor fogadtatásának értékelését a *TV-Tükör*ben. A Tömegkommunikációs Kutatóintézetnek a különféle műsorok nézettségi adatait és tetszési indexét is feltüntető jelentését részletes adatokkal idézi Ráday 1988: II. 439–440.

¹⁶ Kaposy 1998: 462–463.

¹⁷ Kaposy 1998: 463.

¹⁸ *Unokáink sem fogják látni* 11. 1982. április 1. In: Ráday 1988: I. 88–89.

¹⁹ *Unokáink sem fogják látni* 13. 1982. augusztus 25. In: Ráday 1988: I. 100–101.

a haladás kerékkötőinek, idejétmúlt gondolkodású, régi vágású maradiaknak érezhették magukat a szocialista Magyarországon – pedig megerősítette saját véleményükben. Az értékeket pusztulni engedő városüzemeltetési gyakorlattal szembeni kritikus hangvétel – tehát lényegében rendszerkritikus hozzáállás – nyilván szintén feltűnt a sorok közt olvasni tudó akkori nézőközönségnek. Ráday hatása annak ellenére is érvényesült, hogy műsorvezetőként nem törekedett a one-man show-kra jellemző, túlzott reflektorfényre: a bevezetőt és a záró mondatokat ugyan általában a stúdióban, a kamerával szemközt mondta el, ám ha riporterként működött közre helyszíni felvételeken, a kamera elsősorban interjúalanyára, beszélgetőpartnerére, illetve a helyszín részleteire fókuszált, Ráday maga háttal jelent meg, vagy takarásban maradt.

A műsor jelentőségét és népszerűségét növelte az is, hogy a nyilvánosság ereje és a műsor készítőinek fellépése révén bizonyos esetekben sikerült pozitív eredményt elérni: vagy megakadályozni régi épületrészek eltávolítását, vagy esetleg régi formájában helyreállíttatni valamely, már átalakított liftet, kaput, portált. Hamar bebizonyosodott, hogy jó módszer, ha a helyi lakosok Rádayt keresik meg az ügyükkel (betelefonálnak vagy írnak a szerkesztőknek): a televízió nyilvánosságának segítségével hatékonyan lehetett nyomást gyakorolni akár a hatóságokra vagy a kivitelezőkre is. Ráday egyébként nemcsak saját műsorába, de esetenként máshová – például *A Hét* című heti televíziós magazinba – is készített rövid riportokat notórius esetekről.²⁰ Olykor a lakók nemcsak Ráday segítségét vették igénybe, de a Fővárosi Tanács vezetőihez is elmentek.²¹ Ráday lobbitevékenysége más gyakorlati eredménnyel is járt. Olyan kezdeményezések is létrejöttek a műsor ösztönzésére, mint például a Kandeláber Gazdasági Munkaközösség, amely vállalta régi lámpaoszlopok felújítását, illetve újragyártását, és ezek üzembe helyezése ügyében az Elektromos Művekkel is sikerült eredményes tárgyalásokat folytatni.²²

Nem mellékes körülmény, hogy a műsor – legalábbis felirat formájában – a felújításokat végző vállalatokat, gmk-kat is megemlíttette, olykor a dolgozókat is név szerint.²³ Ez egyrészt a nézőközönség szemében is népszerű lehetett, másrészt hatalmi-kultúrpolitikai szempontból is erősítette a műsor legitimitását az egyszerű dolgozók szerepének kidomborítása révén.

Nem kellett hozzá sok idő, hogy az *Unokáink sem fogják látni* valóságos társadalmi mozgalmat indítson el. 1981-ben Ráday Mihály felhívást intézett

²⁰ Lásd például *A Hét* 1981. szeptember 22. In: Ráday 1988: I. 78.

²¹ Lásd például a Váci utca 25. számú ház liftjének esetét: a régi, szép liftet már lecserélték egy új egyenlifltre, a régi liftrácsot szétvágták, amikor a lakók lobbizásának és a tévéműsornak köszönhetően sikerült helyrehozni és helyére visszaállíttatni a rácsot. A Garibaldi utca 4-ben zajló házfelújítás során Rádaynak megígérték, hogy bár a lift korszerű, félautomata vezérlésű lesz, meghagyják a mahagóni liftfülkét és annak ajtaját, és üvegakna helyett megtartják az eredeti rácsot (*A Hét* 1982. augusztus 1. In: Ráday 1988: I. 103).

²² *Unokáink sem fogják látni* 15. 1983. január 25. In: Ráday 1988: I. 121.

²³ *Unokáink sem fogják látni* 12. 1982. június 11. In: Ráday 1988: I. 96.

a nézőkhöz:²⁴ az erre vállalkozók fényképezzék a Népköztársaság útja (ma Andrássy út) épületeit, részleteit, illetve végezzenek helytörténeti kutatást. „Rendeten jelentkeztek, s indultak el megörökíteni képben és írásban a Népköztársaság [...] utat, házról, házra, s lett az így összegyűlt anyagból nagy sikerű kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban [...]”.²⁵ Az anyagból könyv is készült, *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez* címmel,²⁶ s ezzel útjára indult a kezdetben Ráday lakásában szerkesztett, majd néhány évvel később már az egyesület gondozásában megjelenő, hasonló címet viselő könyvsorozat.

„KI ELLEN AKARJÁK VÉDENI AZ ELVTÁRSÁK A VÁROST?” – AVAGY AZ EGYESÜLETALAPÍTÁS VISZONTAGSÁGAI

Az egyesület megalakulása sem váratott sokáig magára. Ám az alapítás körülményei – a tévéműsorhoz képest – már sokkal inkább tükrözték a hatalomnak a városvédő civil mozgalommal szembeni eredendő gyanakvását. Az *Új Tükör*-ben (azaz ismét nagy példányszámú, sokakhoz eljutó hetilapban) megjelent, *A városért* című vezércikkében²⁷ Ráday 1982 októberében jelentette be a Budapesti Városvédő Egyesület megalakulását.

Ám a párt- és tanácsi szervek részéről hamar az alapítók értésére adták, hogy az ötlet ebben a formában elfogadhatatlan. Az alapítást kezdeményező kilenc „összeesküvőt” berendelték a Fővárosi Tanácshoz, ahol is Kelemen Lajos, a Fővárosi Tanács egyik, 1969 és 1983 közötti elnökhelyettese azt a kérdést szegezte nekik, hogy mégis „ki ellen akarják védeni az elvtársak a várost?”²⁸ Azaz mi szükség van városvédő egyesületre? Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén is tárgyalták az egyesület kérdését, Rádaynak az *Új Tükör*-ben megjelent, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa iránt lelkesítő írását mintegy vádiratként lobogtatva. A Hazafias Népfront Budapesti Bizottságának elnöke ugyanolyan elutasítóan fogadta az ötletet, amikor két alapító, Ráday Mihály és Szöllősi Ferenc²⁹ újságíró felkereste őt.³⁰

Az alapítást övező konfliktusok a fővárosi szintnél is feljebb gyűrűztek. „Februárban jártunk már, amikor Ráday rám telefonált egy este” – emlékezett később Szöllősi Ferenc. „Aczél Györgynek írott levele nyomán Korom Mihály a pártközpontba hívatta az építési tárca vezetőit: a mellettünk szóló érvek mellett az utóbbiak nem tudták megvédeni állításait – lesz egyesület! Akkor lementem az

²⁴ Az *Unokáink sem fogják látni* első önálló adásában, 1981. november 13-án.

²⁵ Ráday 2010: 21.

²⁶ Berta–Ráday (szerk.) 1988.

²⁷ Ráday 1982.

²⁸ Idézi Ráday 2010: 11.

²⁹ Szöllősi Ferenc újságíró, szerkesztő, az *Esti Hírlap* munkatársa; a Budapesti Városszépítő Egyesület alapítása idején az *Esti Hírlap* Köz-tér című természet- és városvédő fórumának szerkesztője.

³⁰ Ráday 2010: 11; Ráday 2018: 4.

utcára, járkáltam a sötétben. Megkönnyebbültem, mert győztünk, de nem örültem, hiszen mi a fenének kellett egyáltalán harcolni?³¹

Az egyesület, mint azt a bevezetőben már említettük, végül csak kompromisszumok árán alakulhatott meg 1983 tavaszán. Egyrészt meg kellett változtatni az eredetileg tervezett nevet, és Budapesti Városvédő Egyesület helyett Budapesti Városszépítő Egyesület néven kellett engedélyeztetni a szervezetet. Másrészt az új egyesület elnöke formailag Stadinger István, a Fővárosi Tanács építési és közlekedési ügyekben illetékes másik elnökhelyettese lett; Ráday Mihály csak az egyik alelnök tisztét tölthette be, második alelnöknek pedig – Stadinger kezdeményezésére – Radó Dezsőt,³² a Fővárosi Kertészeti Vállalat akkori igazgatóját kérték fel³³ (akit a város iránt érdeklődő olvasók valószínűleg leginkább a *Budapesti parkok és terek* című alpmű szerzőjeként ismernek). Radó Dezső javasolta az egyesület titkári posztjára az akkoriban szintén a FŐKERT-nél dolgozó Vitkay Katalint, aki habozás nélkül igent mondott a felkérésre, és aki ezt a feladatot utána másfél évtizeden át betöltötte. Radó és Vitkay részvétele azt is jelentette, hogy a Városszépítő Egyesület kezdettől magának érezte a főváros zöld felületeinek, parkjainak, közösségi tereinek ügyét is, és kiállt azok védelméért. A környezetvédelem iránti elkötelezettség tehát az alapítástól kezdve összefonódott a városvédő egyesület egyéb céljaival.

A Budapesti Városszépítő Egyesület, mint arról a tanulmány elején már esett szó, nem az első ilyen jellegű egyesülés volt Magyarországon. Az ország más városaiban 1982 végére már tizenkét helyen működött városzépítő egyesület; több helyütt a helyi reformkori egyesületeket élesztették újjá.³⁴ Igaz ugyanakkor, hogy a budapesti egyesület megalakulása a vidéki egyesületekénél sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott.

A Budapesti Városszépítő Egyesület engedélyeztetésének folyamata ezért mintául szolgált, neki magának pedig precedensértéke volt más, később alakuló szervezetek számára. Már csak azért is, mert az új egyesület kapcsán többen is írtak, többek közt az *Élet és Irodalom*ba, az egyesületalakítási jog kérdésében, az értelmiség számára fontos fórumon tematizálva a kérdést.³⁵

A civil szervezetek, egyesületek az 1980-as években lényegében az 1949-es alkotmány gyülekezési és egyesülési jogra vonatkozó 65. paragrafusán alapján működhettek Magyarországon. A társadalmi szervezetekről átfogó szabályozás azonban ezen túlmenően nem született, csupán az alkotmányban biztosított egyesülési jog részkérdéseit szabályozták egyes törvényerejű rendeletek, így

³¹ Szöllősi 2010: 180.

³² Radó Dezső (1923–2001), kertészmérnök, közgazdász, a Kertészeti Egyetem címzetes docense, 1984-ig a Fővárosi Kertészeti Vállalat igazgatója.

³³ Ráday 2010: 12. Stadinger és Radó ismeretségéről: Czaga (szerk.) 2010: 173. Stadinger István a későbbiekben számos téren segítette az egyesület működését; azonban 1989 januárjában lemondott elnöki tisztéről (Czaga [szerk.] 2010: 173).

³⁴ Ráday 1988: I. 112.

³⁵ Kolláth 1983a, 1983b; Kerekes–Halmi 1983.

például az 1981. évi 29. törvényerejű rendelet.³⁶ A gyülekezési és egyesülési jog átfogó törvényi újraszabályozására csak 1989-ben került sor (1989. évi III. törvény, illetve 1989. évi I. törvény, mely az alkotmány addigi, idevágó rendelkezéseit módosította), reakcióképpen a rendszerváltást megelőző évek sűrű eseményeire, demonstrációira, valamint az akkoriban alakuló nagyszámú új egyesületre és társadalmi szervezetre,³⁷ melyek egy része egyértelműen pártkezdemény volt, bár nem akként jegyeztették be őket.

Rádayék is a fenti jogi lehetőségekhez igazodtak. Az alapítók 1983. március 8-án ekképp jelentették be szándékukat írásban a Budapest Főváros Tanácsa VB Igazgatási Osztályának: „Alulírott budapesti lakosok több hónapos előkészítő megbeszélések után – a főváros párt-, tanács- és népfrontvezetőinek tudomásával – az 1981. évi 29. sz. törvényerejű rendelet 2. § /1./ bek. alapján bejelentjük, hogy a lakosság, a vállalatok és az intézmények körében kezdeményezni kívánjuk egy városszépítő egyesület alakítását: Budapesti Városszépítő Egyesület néven”.³⁸ Az egyesület céljainak rövid összegzése után az aláírók kijelentették, hogy „a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével összhangban álló céljaink elérésére az egyesület létrehozására irányuló szervezőmunkát” megkezdik. A dokumentumot Gáspár Tibor akkori fővárosi főépítész, Kelemen Lajos, a Fővárosi Tanács egyik elnökhelyettese, dr. Nagy Károly ügyész és Ráday Mihály írták alá.

Formailag és retorikailag tehát az alapítók igyekeztek mindenben megfelelni a kényszerítő realitásoknak, ugyanakkor pedig kihasználni a jogi lehetőségeket és az ügyükben viszonylag elfogadónak mutakozó politikai légkört.

Az egyesület iránti élénk lakossági érdeklődés nyilvánvalóvá tette: Budapest számos polgárában él az igény arra, hogy valamilyen szervezett formában tegyen valamit szűkebb lakóhelyéért. Nyilván a több évtizedes tehetetlenség érzése is közrejátszott ebben; a szocialista rendszer centralizált, paternalista várospolitikájában és várostervezési gyakorlatában a helyi lakosoknak évtizedekig alig jutott szerep, és gyakran voltak kénytelenek tétlenül nézni az építészeti, környezeti értékek pusztulását, az épületek és közterek elhanyagolását, a kíméletlen átalakításokat, a lakóhelyükön folyó új beruházásokat és építkezéseket, úgy, hogy a tiltakozásra vagy az ügyek befolyásolására semmiféle lehetőségük nem nyílt. Az ennek kapcsán felgyűlt feszültség és tettvágy sarkallhatott sokakat arra, hogy a városvédő mozgalomhoz csatlakozzanak. „A megalakulás utáni első napokban hatalmas érdeklődés nyilvánult meg az egyesület iránt” – írta később Vitkay Katalin. „Az irodában, ahol egyelőre még egyedül voltam, igazából sohasem vol-

³⁶ 1989. évi 29. számú törvényerejű rendelet. Az egyesületekről szóló 1970. évi 35. sz. törvényerejű rendelet módosításáról és egységes szövegéről.

³⁷ „Az 1989. évi I. törvény módosította az alkotmánynak a gyülekezési és egyesülési jogra vonatkozó rendelkezéseit; és ezzel egyidejűleg elfogadták a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvényt” (Alkotmányjog 2005: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/alkotmányjog/ch07s04.html> – utolsó letöltés: 2018. július 5.); továbbá Halmi 1990: 97–107.

³⁸ A dokumentum faksimilije: Czaga (szerk.) 2010: 155.

tam egyedül. Megállás nélkül jöttek a jelentkezők, az újabb és újabb önkéntesek, a gyakran ülésező, neves személyekből álló vezetőség pedig létrehozta a szakmai bizottságokat. A tagok igényei azonban ezen már túlmutattak: egyre több csoport alakult meg spontán.”³⁹

A CENZÚRA FÉLRENÉZ? AVAGY A BUDAPESTI VÁROSSZÉPÍTŐ EGYESÜLET TEVÉKENYSÉGE ÉS MEGÍTÉLÉSE 1983 ÉS 1990 KÖZÖTT

A különféle csoportok vagy területi, vagy tematikus alapon alakultak meg. Így jött létre például a Promontor-Tétényi Csoport, a Belvárosi Csoport, a Józsefvárosi Csoport, a Terézvárosi Csoport, az Erzsébetvárosi Helytörténeti Klub, a Kőbányai Csoport és így tovább; ezenkívül számos tematikus csoport: például a Fotós Csoport, az Utcanév Csoport, a Közlekedési Csoport, a Városépítészeti Csoport, a Templomtörténeti Csoport, a Díszüveges Csoport vagy a Várostörténeti Csoport.⁴⁰ A területi csoportok elsődlegesen a veszélyeztetett régi értékek, épületek, épületrészletek, helyszínek dokumentálásával és bemutatásával foglalkoztak, valamint igyekeztek minél többet tenni azok tényleges megmentéséért: lobbiztak a helyi tanácsnál, szervezték a felújítást-restaurálást, valamint, ha kellett, tagjaik révén maguk is tevőleges részt vállaltak a felújítási munkákban.

Az első években részvételükkel sikerült például restaurálni, illetve rekonstruálni olyan kivételes értékű, a régi Pest-Buda hangulatát őrző egyházi emléket, mint a Tabán lebontása idején megrongálódott és csonkán maradt egykori tabáni kőkereszt⁴¹ vagy a Horváth-kertben álló Nepomuki Szent János-szobor;⁴² megmenteni és felújítani a ma már ipari műemlék besorolású lakitelki adótornyot;⁴³ vagy helyreállíttatni a Gresham-palotában található úgynevezett Kosuth-ablakot, a magyar szecesszió üvegművészetének egyik remekét,⁴⁴ hogy csak néhány kiragadott példát említsünk.

A szakcsoportok egy része, és ezáltal az egyesület ugyanakkor olyan dolgokkal is foglalkozott, amelyek nyilvánvalóan a tűréshatárokat feszegették. Szorgalmazta például az olyasfajta civil kontroll megteremtését, amire akkoriban jogilag még nemigen volt lehetőség. A Városépítészeti Csoport révén a tagok például megismerhették Budapest általános rendezési tervét még azelőtt, hogy a tervet 1985-ben hivatalosan jóváhagyták volna.⁴⁵ A Városszépítő Egyesületen belül a Városépítészeti Csoport kifejezetten az ilyen tervek megvitatására, véleményezésére alakult; tehát korai formában már a civil véleménynyilvánítás jogát igye-

³⁹ Vitkay 2010: 27.

⁴⁰ Az összes csoportot megadja: Czaga (szerk.) 2010: 5–6.

⁴¹ Ráday 2010: 13.

⁴² Vitkay 2010: 33.

⁴³ Vitkay 2010: 27–28.

⁴⁴ Mester 2010: 71.

⁴⁵ Buzna 2010: 75.

kezett érvényesíteni egy olyan korszakban, amikor ez hivatalosan még csak igen korlátozottan volt lehetséges. (Formailag először az 1997-es építési törvény – 1997. évi LXXVIII. törvény az épített környezet alakításáról és védelméről – biztosította az érintett lakosságnak, illetve a civil szervezeteknek azt a jogát, hogy a lakóhelyükre vonatkozó városrendezési terveket megismerhessék.)⁴⁶ Megjegyzendő azonban, hogy az 1980-as évek közepén már a párt- és tanácsi szervek sem zárkóztak el teljesen a lakossággal folytatott párbeszédetől, legalábbis helyi rendezési ügyekben; az ekkor meghirdetett úgynevezett „nyílt várospolitiká” jegyében már volt arra precedens, hogy városrehabilitációs, tömbrehabilitációs projektek előkészítése során – például a VII. kerületben – a hatóságok lakossági fórumokon tájékoztassák a helyieket, és lehetőséget adnak nekik problémáik, kérdéseik megvitatására.⁴⁷

Ugyancsak a határokat feszegette az Utcanév Csoport, amely részben a történelmi utcanévvel (köztük a Rákosi- és Kádár-rendszerben lecserélt, 1948, illetve 1945 előtti közterület-elnevezések kutatásával), részben pedig az új utcák névadásának véleményezésével foglalkozott. Az egyik alapító, Del Medico Imre visszaemlékező írásában nem is hagyott kétséget afelől, hogy 1980-as évekbeli tevékenységüknek politikai felhangjai voltak:

„Demokratikus államrend keretei között semmilyen szervezetben nincs szükség a címben megnevezett csoportra [ti. az Utcanév Csoportra – Sz. E.], hiszen magától értetődően nyílik lehetőség a szabad véleménynyilvánításra az olyan kérdésben is, mint egy közterület elnevezése valakiről vagy valamiről. Nem így a diktatúrában. Ezért volt sokak számára meglepő, és sokaknak nem tetsző, hogy amint megalakult a Budapesti – hatósági kényszernek engedve akkor még – Városszépítő Egyesület 1983-ban, azonnal létrejött Utcanév Csoportja is.”⁴⁸

Jelentős fegyvertény volt tehát, amikor a Fővárosi Tanács VB által felállított, a közterület-elnevezések véleményezésére és az utcanévváltozások kezdeményezésére alakult bizottságba a Városszépítő Egyesület is delegálhatott tagot. A bizottság munkájában számos testület vett részt delegáltja révén: így például a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti, valamint Népművelési Osztálya, a Budapesti Történelmi Múzeum, a Párttörténelmi Intézet stb. A Fővárosi Tanács VB – mely 1950-ben az utca- és térelnevezések terén az 1949-ben megszüntetett Fővárosi Közmunkák Tanácsa jogkörét örökölte – egyébként nem az 1980-as években állította fel ezt az utcaelnevezési bizottságot, hanem már jóval korábban, 1957-ben, és az abba tagokat delegáló intézmények köre is akkor alakult ki.⁴⁹ Az 1980-as évek végén

⁴⁶ Buzna 2010: 75.

⁴⁷ Lásd például a VII. kerületi tömbrehabilitációs munkálatok előkészítését (Szívós 2014: 47–52).

⁴⁸ Del Medico 2010: 64.

⁴⁹ Takáts 1985: 303. Utcanévbizottság már a Fővárosi Közmunkák Tanácsa idején, a két világháború közötti korszakban, illetve 1945 és 1948 között is működött; pontosan ehhez a gyakorlat-

azonban a tréfásan csak „jelképbizottságnak” nevezett testület nemcsak utcanevekkkel, hanem számos más szimbolikus kérdéssel is foglalkozni kezdett: Ráday Mihály kezdeményezésére például a Budapest díszpolgára cím visszaállításával, a főváros címerének és zászlójának kérdésével, az utcanévtáblákon a városrészek neveinek szerepeltetésével. „Azzal, hogy az Egyesület Utcanév Csoportja ebbe a testületbe delegálhatta képviselőjét” – summázta Del Medico Imre – „rés keletkezett azon a falon, amely a közvéleményt a fővárosi ügyekbe való beleszólástól elválasztotta.”⁵⁰ A Budapesti Városépítő Egyesület helyi csoportjainak egyik kiemelt tevékenysége volt a dokumentáció és a helytörténeti kutatás, amelynek összjegyzései az egyesület saját kötetiben láttak napvilágot. Az *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez* (1982, második kiadás: 1988) megjelenését és a kötet alapjául szolgáló kiállítást követően a fotós csoport Belső-Terézvárosban gyűjtött, fényképezett anyagából 1983-ban szintén a Budapesti Történeti Múzeumban rendeztek kiállítást; ezt azután még számos hasonló követte.⁵¹ Azután sorra jelentek meg a helytörténeti kötetek is: például az *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez* (1983), az *Adalékok a Belső-Terézváros történetéhez* (1984), az *Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez* (1985) és az *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez* (1986).⁵²

Az *Adalékok...* sorozat kötetei minden tekintetben kollektív alkotások voltak. Egy-egy, részben helyi kötődésű civilekből álló kutatócsoport tagjai dolgozták fel az egyes házak, épületek történetét; a házleírásokat a kötetek utcanévvel, házszámmal és az adott írás szerzőjének nevével együtt közzé tették. Az építészeti jellemzőket a szerzők nem egy esetben nagyon szakszerűen foglalták össze, és az általuk használt terminológia művészettörténeti jártasságukról tanúskodott; más-

---

hoz kívánt visszatérni a Fővárosi Tanács VB, amikor – szakítva a Rákosi-korszak diktatórikus, kizárólag adminisztratív módon vezérelt közterület-elnevezési gyakorlatával – 1957 októberében úgy döntött, hogy visszatér a testületi döntéshozatalhoz, és ismét megalakítja az utcanév-elnevezési bizottságot. A bizottság 1957 novemberében alakult meg (Takács 1985: 303). Tagjai közé kerültek többek között a következő intézmények képviselői: az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága, az Irodalomtörténeti Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti, valamint Népművelési Osztálya és Közlekedési Igazgatósága (Takács 1985: 314, 68. lábjegyzet). 1960-tól a bizottság elé kerülő javaslatokat tíz szerv és intézmény véleményezte; ezek egy részének képviselői korábban tagjai is voltak az utcanév-bizottságnak. A véleményezők köre 1960-ban a Párttörténeti Intézettel, a BM Budapesti Főkapitánysággal, a Postával, a Budapesti Történeti Múzeummal és a Fővárosi Levéltárral bővült (Takács 1985: 314, 70. lábjegyzet).

⁵⁰ Del Medico 2010: 64. Később az Utcanév Csoport és a főváros kapcsolata más módon is intézményesült. Mészáros György, az Utcanév Csoport egyik tagja az évek során oroszlánrésztt vállalt a rendszerváltás után megjelent, a tömeges utcanévváltozások miatt nélkülözhetetlen kézikönyv, a *Budapest teljes utcanévlexikona* anyagának összeállításában; Mészáros az akkor már fővárosi közgyűlési képviselő Ráday kérésére került át az egyesületből a városházára (Buzá-Mészáros-Ráday 1998: 12).

⁵¹ A *Belső-Ferencváros múltja és jelene* című fotókiállítás az Iparművészeti Múzeumban 1986. június 6-án; a belső-erzsébetvárosi fotókiállítás 1984. április 6-án stb. (Otruba 2010: 63).

⁵² Berta et al. 1982; Berta-Ráday (szerk.) 1988; Szabó-Pap (szerk.) 1983; Bernáth-Heindrichné (szerk.) 1984; Szabó-Pap (szerk.) 1985; Szabó-Pap (szerk.) 1986.

kor inkább az összbenyomásra, a fennálló állapot leírására koncentráltak, vagy kifejezetten a lakókra, az emberi történetekre helyezték a hangsúlyt. Magyarán mindegyik közreműködő a maga módján értelmezte a feladatot, aminek eredményeképp heterogén, de színes és adatgazdag kötetek születtek.

Az épületleírások alkalmával a szerzők gyakran ütöttek meg kifejezetten kritikus hangot az épületek állapotával, a fenntartás hiányosságaival, a tanácsi kezelsébből fakadó gondatlansággal kapcsolatban.

„Az épület jellegzetesen szomorú példája a sortatarozások formális megoldásának, amikor a tatarozás nem terjed ki másra, mint az utcai homlokzat átfestésére. Ennek következtében teljesen elmaradt az épület erkölcsi elavultságának megszüntetését és eredeti rendeltetési céljának megfelelő visszaalakítását célzó minden átépítési munka. Rendkívül nagy a kontraszt az épület első emeletének magasságában, a Rákóczi út–Szentkirályi utcai sarokrészen álló díszes, vizuális környezetét alkotó külső homlokzat, valamint az épület teljes elhanyagoltságát kifejezésre juttató két belső udvar műszaki állapota között.”⁵³

Egy másik kötetben olvashatjuk a következő részletet: „A ház belül meglehetősen elhanyagolt és piszkos képet mutat, mindenütt szerelések és átalakítások egyáltalán nem leplezett nyomai. Az udvarra eddig még nem telepítettek alumínium bódékat, de fákat sem.”⁵⁴ Vagy megint egy másik helyen:

„A ház elhanyagoltságára jellemző a kovácsoltvas kapu állapota; a lengőajtók leszerelése javítás helyett; a padlástér beépítésekor a vakolatlanul maradt falrészek; a lépcsőházban a szürkemárvány oszlopoknál a kovácsoltvas levél-rózsák közül már alig van sértetlen, számos rózsza oszlopba rögzítése hiányzik és ezeket a gondatlan lakók össze-vissza görbítették. A Kürt utcai oldalon a konvektorok szerelésekor tönkrementek a díszítések, a bádogozások is lassan deformálódtak. A háborús sérüléseket még nem javították ki.”⁵⁵

A házakat feltérképező városvédők, miközben a rejtett és védendő értékeket keresték, igen gyakran készítettek interjút a házak legrégebben ott élő lakóival. Az interjúkra is épülő, nemegyszer azokból is idéző összefoglalások azonban számos tabut sértettek azzal, hogy agyonhallgatott, a hivatalos diskurzusban nem tematizálható vagy negatív megítélésű témákról szóltak egészen nyíltan. Az *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez* című kötet interjúalanyai és szerzői például azonkívül, hogy számos történetet őriztek meg a házak egykori lakóiról és azok sorsáról, sűrűn szóltak a gettóról és a zsidóüldözésről is, egyáltalán nem kerülve a zsidó szó használatát – melyet a szocializmusban a hivatalos diskurzus

⁵³ Rákóczi út 19. (Szentkirályi utca 2.) Írta Kocsis Ferenc és Kocsis Ferencné. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 259–260.

⁵⁴ Dohány utca 28. Írta Rák József. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 112.

⁵⁵ Kertész utca 37. Írta Mattyasovszky Zsolnay Tamás. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 170–171.

kínosan igyekezett kerülni, s amely helyett eufémizmusok széles skáláját vonultatta fel az „üldözöttek”-től a „fasizmus áldozatai”-n át a „sárgacsillagosok”-ig. „A fasizmus áldozatai” címszó alatt ráadásul többnyire összemosták a zsidó származásuk miatt üldözött vagy megölt embereket a politikai okokból kivégzettekkel és a háború civil, nem zsidó áldozataival. Ebben a kontextusban, 1983-ban meglehetősen szókimondóan hatottak nyomtatásban az olyan mondatok, mint: „Az épület negyvenháromban⁵⁶ csillagos ház lett, és akkor ültem seggre, mert aki-ről azt hittem, hogy keresztény, az mind zsidó volt.”⁵⁷ Ugyanilyen kendőzetlenül jelent meg a szövegekben a kivándorlás témája, beleértve az 1956-ban disszidáltak történeteit – a rendszer egy másik szigorú tabutémáját. Mai szemmel nézve ezek az interjúrészek mind megformálásukban, mind tartalmukban erősen emlékeztetnek a 2000-es évek helyi oral history interjúira,⁵⁸ és nem is fér hozzá kétség, hogy a Városszépítő Egyesület adatgyűjtő önkéntesei a maguk módján az erzsébetvárosi, illetve általában a budapesti vonatkozású oral history úttörői közé tartoztak. A kérdés csak az, hogy nem tűnt fel semmiféle hatásának, milyen narratívák olvashatók ezekben a kötetekben.

Az *Adalékok...* sorozat házleírásai más tekintetben sem voltak rendszerkonform írások. Nemegetszer jelent meg bennük például a magántulajdon és a kollektív tulajdon szembeállítására úgy, hogy a házak jó állapotát egyértelműen a magántulajdonnal hozták összefüggésbe, míg a végzetes leromlottságot az állami tulajdonnal és tanácsi kezeléssel.

„Az elzárkózás okára a bejárati előtérbe visszajutva a Hirdetőtábla felhívása ad magyarázatot: a ház társas tulajdonban van. Így már rögtön érthetővé válik a belépés óta mindenütt tapasztalható feltűnő tisztaság és az előtérben, az udvarra vezető részen található szőnyegek (jó állapotúak!), amelyekkel a mai bérházakban szinte sehol sem találkozhatunk.”⁵⁹

A magántulajdon – így a lakástulajdonosok közössége által fenntartott társasház – előnyeinek kihangsúlyozása persze 1985-ben már nem volt akkora eretnokség, hiszen egyrészt az öröklakás mint tulajdonforma sosem tűnt el egészen Budapesten, az 1950-es és 1960-as években sem,⁶⁰ és az 1980-as évekre kifejezetten gyakorivá váltak a szövetkezeti társasházak; másrészt 1983-tól kezdve már az első lakásprivatizációs kísérlet is megindult, igaz, egyelőre mérsékelt érdeklődést kiváltva. Ez a kezdeményezés szándékai szerint már ugyanazt célozta, amit

⁵⁶ Az adatközlő nyilván rosszul emlékezett, hiszen a csillagos házak létrehozására 1944 júniusában került sor.

⁵⁷ Szabó-Pap (szerk.) 1983: 86.

⁵⁸ Lásd például Matern 2009; Szívós 2014.

⁵⁹ Szentkirályi utca 23. Írta Szabó-Pap Krisztina. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 317.

⁶⁰ A lakóingatlanok államosításáról szóló 1952. évi 4. törvényerejű rendelet idevágó 1. és 2. §-a csak a tulajdonos által nem lakott, jövedelemszerzés céljából bérbe adott öröklakásokat államosította. Szövegszerűen: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. A Minisztertanács Hivatala, Budapest, 1953, 84–86.

később, az 1994-es ingatlanprivatizációs törvény utáni tömeges lakásprivatizáció: a régi építésű házak fenntartásának és rendben tartásának feladatait a létrejövő tulajdonosi közösségekre hárította volna, ezzel burkoltan elismerve, hogy ha a lakók személyes tulajdonuk révén érdekeltté válnak, akkor hatékonyabban fogják karbantartani, és hamarabb fogják felújítani az elavult épületeket.⁶¹

Az igazság kedvéért a szépen sikerült felújítások, épségben maradt, megóvott értékes épületrészletek példáiról is beszámoltak a kötetek amatőr helytörténész közreműködői. „Mint egy ékszerdoboz, úgy csillog ez az újonnan felújított épület az utca többi háza között” – írta például egyikük a Holló utca 4-ről, Goldziher Ignác egykori lakóházáról.⁶² Mint ahogy a lakók megható igyekezetéről is, amellyel sok helyütt mégiscsak próbálták elérhetővé tenni a leromlott állapotú házakat: virágok kihelyezésével és gondozásával, az udvaron növények ültetésével: „van valami megható e régi pesti bérházak lakóinak görcsös lokálpatriotizmusában, ahogy megpróbálnak szépséget és lakályosságot varázsolni oda, ahol már nincs.”⁶³

De az állami lakóház- és lakástulajdonnal szembeni kritikánál még kevésbé rendszerkonform szellemet tükröztek azok az írások, melyekben a polgári korszakot, sőt kifejezetten a régi, úri világot ábrázolták igen pozitívan, teret engedve a nyilatkozó helybeliek nosztalgikus emlékeinek. „Hát, ha valaki, én igazán elmondhatom, hogy az életem ennek a háznak a regénye” – vallotta egy interjúban a VIII. kerületi Reviczky u. 5. számú ház házmestere.

„1902-ben születtem Bonchidán, Kolozs megyében, szegényparaszti családból. Emi-nens tanuló voltam, de otthon sok volt az éhes száj, édesapám meg a háborúban, hát elszegődtem lovásznak a Bánffy-birtokra. Sokat dolgoztam, jól dolgoztam, így 1922 januárjában Bánffy György gróf úr magával hozott Pestre. Mindjárt ebbe a lakásba költöztem, nem is kíváncsoztam én innen soha máshová. Akkoriban az 5. és 7. számú ház is a méltóságos úréké volt. A 7-ben bérlőket tartottak, magas rangú katonatisztek, jómódú polgárok, orvosok, papok laktak itt. Ez az épület ezzel szemben egészen 1935-ig kizárólag a Bánffyak hajléka volt. Én afféle portásként, házmesterként működtem, de ha kellett, elláttam az urak körüli szolgálatot is. Dicsekvés nélkül mondhatom: igen jól, hiszen amikor György úr 1929-ben meghalt, a fiának, Miklós grófnak eszébe sem jutott megválni tőlem.”⁶⁴

Azon nincs mit csodálkozni, hogy az egykori portás és grófi alkalmazott nem tett tanúságot túlzottan sok proletár osztályöntudatról, és meleg szívvel emlékezett meg egykori munkaadójáról. Azon annál inkább, hogy ez a szöveg 1985-ben nyomtatásban megjelenhetett – a belív tanúsága szerint a VIII. kerületi Hazafias Népfront Helytörténeti Csoportjának lektorálásában.

⁶¹ Lampel–Lampel 1998: 40.

⁶² Holló utca 4. Írta Boczkó Attila. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 113.

⁶³ Klauzál tér 12. Írta Balogh Éva. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 195–196.

⁶⁴ Reviczky utca 5. Írta Farkaslaky Erzsébet. In: Szabó-Pap (szerk.) 1985: 271.

Más helyütt a Tanács körút (ma Károly körút) 1. szám alatti bérházzól a következőket olvashatjuk:

„Az épületet svédek építették, és az akkori idők minden luxuskellékével el volt látva. A bronz kaput állandóan zárva tartották, és portás őrizte a lakók nyugalmát. [...]

A ház vörös márvánnyal díszített lépcsőházát bordó plüss szőnyeg borította. [...] Az épületben általában ötszobás lakások voltak, ezenkívül néhány kétszobás garzonlakást is kialakítottak. A ház lakóinak többsége iparmágnás (pl. Goldberger), bankár, orvos, mérnök, ügyvéd, azaz az akkori pénzarisztokrácia volt. Az épülethez kert is tartozott, mely közös volt a Rákóczi u. 2. és 4. sz. házával. Itt a város közepén sétautak, szökökút, árnyat adó fák, gondozott pázsit szolgálta a lakók kényelmét. A földszinten az üzletek portáljának bronzból készült díszkerete volt, amit sajnos mára már olajfestékkel fedtek be.

A felvonók közül a teherlift már nem üzemel, a személyszállító liftet teljesen kicserélték, »modernizálták«.

A lakásokat átalakították, leválasztották, egy sem maradt meg eredeti formájában. A félemeletet beépítették. A szép kertnek már csak romjai látszanak.

A ház mai képe – sajnos – már csak egy-két részletében őrzi a valamikori szebb napokat.”⁶⁵

Mindez nyomtatásban látott napvilágot 1983-ban, abban az évtizedben, amikor például a Hanák Péter szerkesztette *Polgári lakáskultúra a századfordulón* című kötet nem jelenhetett meg az MTA Történettudományi Intézet gondozásában, mert az ilyen témájú kutatásokat sem tudománypolitikai szempontból nem ítélték kívánatosnak, sem kiadáspolitikai szempontból nem támogatták.⁶⁶

Mindezek alapján a Városszépítő Egyesülettel kapcsolatban is indokolt feltenni ugyanazt a kérdést, amit a televíziós műsor kapcsán fentebb már feltettünk: miért engedték vajon ilyen háborítatlanul működni a Városszépítő Egyesületet, és megjeleneni annak kiadványait?

Az első és legáltalánosabb magyarázatként talán az épített örökséghez, a történelmi városnegyedekhez való megváltozott viszony kínálkozik. Míg az 1960-as éveket és az 1970-es évek első felét egyértelműen a technokrata várostervezés dominanciája jellemezte, a stílusideálok terén pedig a modernizmus és a funkcionalizmus dominált, az 1970-es és 1980-as évek fordulójára fokozatosan bekövetkezett a történelmi építészet újraértékelése és újrafelfedezése. Az 1970-es évek közepe óta folytak Magyarországon a városrehabilitációs, városközpont-rehabilitációs projektek előkészületei, amelyek az évtized végére egyértelmű politikai támogatást is kaptak: 1978-ban már párthatározat mondta ki, hogy a történelmi

⁶⁵ Tanács krt. 1. Írta: Kátai Gabi és Csafkó Éva. In: Szabó-Pap (szerk.) 1983: 333.

⁶⁶ Hanák 1992: 12.

városrészek védelme, megújítása ugyanolyan fontos (köz)feladat, mint az új lakónegyedek építése.⁶⁷

Az általános politikai légkör és az épített örökséghez való viszony változása mellett más okok is közrejátszottak abban, hogy a Budapesti Városszépítő Egyesület (akárcsak a többi, Magyarországon működő hasonló szervezet) viszonylag enyhe megítélés alá esett. Egyrészt Ráday tévéműsorának népszerűsége és nézettsége mind a budapesti egyesület, mind pedig az újonnan alakult vidéki egyesületek működésére kihatott, azoknak egyfajta védelmet jelentett; másfelől a média általi elismertség határozott legitimitással ruházta fel a városvédő mozgalmat nemcsak Budapesten, hanem Magyarország-szerte.

Nem mellékes körülmény az sem, hogy a városvédő civil mozgalom nem volt kimondottan szubverzív; nem kérdőjelezte meg nyíltan a fennálló egypártrendszer alapjait, és explicit céljai között nem szerepelt a politikai struktúra átalakítása. Persze a civil öntudat, a civil társadalom erősítése révén nagyon is ellensúlyt képezett, és a tévéműsorra is támaszkodva az állampolgári, közösségi érdekérvényesítés lehetőségeit kereste és találta meg. Ezzel együtt a Budapesti Városszépítő Egyesületet a párt- és állami szervek a jelek szerint nem ítélték a fennálló rendre nézve veszélyesnek, ellentétben a demokratikus ellenzék tagjai által létrehozott olyan szerveződésekkel, mint amilyen például a Szegényeket Támogató Alap (SZETA, 1979), a Dialógus Békecsoport (1982) vagy később a Duna Kör (1984) volt.

A Városszépítő Egyesület céljai és tevékenysége nem álltak ellentétben azokkal a honismereti, helytörténeti tevékenységformákkal sem, amelyeket a rendszer is régóta támogatott. Ezek közé tartoztak például a helyismereti vetélkedők, amatőr kutatások, amelyek iskolai keretek között, az úttörőmozgalom és a KISZ égisze alatt folytak; a Hazafias Népfront is jó néhány helytörténeti kört működtetett. Sőt, mi több, helytörténeti klubok, körök alakulhattak már korábban is, akár évtizedekkel a Budapesti Városszépítő Egyesület előtt. M. Szűcs Ilona említi például A Budapesti Városvédő Egyesület Józsefvárosi Csoportjával kapcsolatban, hogy a csoport

„az 1962-ben megalakult Józsefvárosi Helytörténeti Kört” tekintette „elődjének, azt a kört, amelyet [annak idején] Grünwalsky Károly evangélikus lelkész és Szakács Ottó főmérnök szervezett, és amelynek kiállítóhelyiségében rendszeresen bemutattuk Józsefváros nevezetességeit, íróit, költőit, múltat felidéző városfotóit, és ahol a klubnap-sorozat keretében a kerületi évfordulókhöz kapcsolódó előadásokat, vetítéseket szerveztük”.⁶⁸

Amikor 1982 őszén megjelent az *Új Tükör*-ben az a vezércikk, amelyben Ráday Mihály bejelentette a budapesti egyesület megalakulását, addigra Magyarország más városaiban már tizenkét helyen működött városszépítő egyesület.

⁶⁷ Az MSZMP KB PB határozata a főváros fejlesztésének további feladatairól, 1978. május 30. In: Vass (szerk.) 1983: 795–796.

⁶⁸ M. Szűcs 2010: 78.

1981-ben zajlott le Szombathelyen a Városszépítő Egyesületek I. Országos Találkozója, 1982 szeptemberében pedig Kaposvárott a második; 1982 októberében a Honismereti-Helytörténeti Körök Országos Tanácskozására is sor került.⁶⁹ 1986-ban egyébként megalakult a mozgalom országos szervezete, a Város-, Községvédő és -Szépítő Egyesületek Szövetsége is.⁷⁰

Ami a Városszépítő Egyesület köteteiben megjelent szövegeket illeti, azokban – mint a korábbi idézetek is mutatják – valóban jócskán találhatott volna kifogásolnivalót bármely cenzor. Azonban nyílt és egyértelmű cenzúra nem működött Magyarországon a késő Kádár-korban,⁷¹ és a kiadványok sorsa gyakran azon múlt, hogy milyen keretek között, milyen kiadásban jelentek meg, illetve kihez kerültek jóváhagyásra. Az *Adalékok...* sorozat kötetei talán azért nem vonták magukra a hatóságok figyelmét, mert kis példányszámban, sokszorosított formában adták ki őket (egy részüket a Hazafias Népfront égisze alatt), és mint ilyenek, nem mentek keresztül a könyv- és lapkiadás szokásos ellenőrző mechanizmusain. Jellegükből fakadóan nem jutottak el tömegekhez, és ezzel a hatóságok is tisztában voltak. Emellett pedig a helytörténeti kötetek az akkori szamizdat folyóiratokhoz, például a *Beszélő*höz (1981–?) , a *Demokratához* (1986–89), a *Hírmondó*hoz (1983–88)⁷² és más, nem ellenőrzött kiadványokhoz képest nem érintették explicit módon a politikai rendszer jellegét. Legfeljebb áttételesen, az állami tulajdonból fakadó jelenségek bírálatán keresztül; ez a terület azonban addigra már a hivatalos politika számára is a reform terepe volt. Az állami-tanácsi lakásállomány nagyobb arányú magánkézbe adása (tanácsi bérlők általi megvásárlása), mint arról fentebb már esett szó, már az 1980-as évek elején a fenn tartási gondok megoldásának egy, a párt- és kormánysszervek által is fontolóra vett, lehetséges útjaként merült fel.

A TITKOSSZOLGÁLATI MEGFIGYELÉS KÉRDÉSE

Logikusan merül azonban fel a kérdés, hogy vajon tényleg annyira ártalmatlannak tartotta-e a hatalom a városvédő mozgalmat. Mint alulról szerveződő, civil kezdeményezésre létrejött szervezetet, figyelték-e a Budapesti Városszépítő Egye-

⁶⁹ Ráday 1988: I. 112.

⁷⁰ A Város-, Községvédő és -Szépítő Egyesületek Szövetségének elnöki tisztét 1986-tól S. Hegedűs László, 1990-től Ráday Mihály töltötte be. A név később Város- és Faluvédők Szövetségére változott. A szövetség Hungaria Nostra néven 1991-től az Europa Nostra nemzetközi szervezet tagjaként működik.

⁷¹ A *Túlpartról* című kötet körkérdésére adott, 1979-ben megjelent válaszokat elemezve írja Csizmadia Ervin: „A nyílt cenzúra intézményrendszerének és követelményrendszerének hiánya éppen a létező Kádár-rendszer természetéből következik. Nagy András (15. válaszoló) ezt úgy fogalmazta meg, hogy »a hivatalos cenzúra hiánya része annak a megszóvegezetlen társadalmi szerződésnek, ami a hatalmi elit felvilágosult képviselői és az értelmiség (potenciálisan) vezető rétegei között jött létre Magyarországon«” (Csizmadia 1995: 123).

⁷² A szamizdat folyóiratok indulását, megjelenésük időtartamát említi Romsics 2003: 24–26.

sületet titkosszolgálati eszközökkel? Megfigyelés alatt álltak-e vajon az egyesület vezetői, tagjai, tisztségviselői személy szerint? És ha igen, pontosan miért, milyen tevékenységükkel összefüggésben?

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) folytatott kutatás⁷³ alapvetően megerősítette azt a feltételezésemet, hogy az egyesület egyes vezetőit és tagjait figyelték. Csakhogy lényegében nem városvédő tevékenységük, hanem más jellegű aktivitásuk miatt.

Az itt őrzött iratok közül többen is felbukkan Ráday Mihály neve. Az előkerült akták arra nem utalnak, hogy Rádayt a Városszépítő Egyesületben személy szerint figyelték volna, vagy hogy ráállítottak volna valakit. Neve egyes esetekben másokkal összefüggésben merül fel (ilyenkor tehát nem ő a megfigyelt célszemély); más esetekben pedig róla jelentenek, de nem városvédő, hanem más tevékenysége miatt.⁷⁴

Ráday állambiztonsági dossziéját az iratanyag tanúsága szerint 1984-ben nyitották meg.⁷⁵ Egy 1984-es napi operatív információs jelentésben azzal összefüggésben bukkan fel a neve (mint „R. Mihály operatőr”), hogy a bős–nagyvarosi vízlépcső ellen aláírásgyűjtő akciót indított Vargha Jánossal együtt (őt az irat „V. János szerkesztő”-ként említi).⁷⁶ Vargha János biológus, újságíró, szerkesztő a vízlépcső elleni tiltakozó mozgalom egyik kezdeményezője és vezetője volt; nevéhez fűződött a Duna Kör megalapítása is. „Az aláírásgyűjtésre közreadott felhíváshoz” – számol be róla a titkos jelentés – Rádayék „csatoltak egy részletes »tájékoztatót« a vízlépcsőrendszer »hátrányairól és várható káros következményeiről«, valamint egy bibliográfiát a magyar sajtóban 1979 óta megjelent, a témával foglalkozó írásokról”. Az aláírásgyűjtők, folytatja a jelentés, „azt tervezik, hogy az aláírt tiltakozásokat elküldik az országgyűléshez, a kormányhoz, és elviszik az MTA elnökéhez. Közölték a hírforrással, hogy az Almási [sic] téri szabadidőközpontban március 6-án előadás hangzik el a témában.”⁷⁷ Figyelemre méltó, hogy az idézett egyik jelentés a „Belső ellenséges elemek tevékenysége” címet viselte; a vízlépcső elleni aláírásgyűjtő akció tehát a Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek szemében a fennálló államrend elleni cselekedetnek minősült.

1985-ben több napi operatív információs jelentésben is említik Rádayt. Ebben az évben zajlott le az első olyan parlamenti választás, amelyet az 1983. évi választójogi reform alapján tartottak. A reform lehetővé tette a kettős jelölést, és növelni kívánta a lakosság szerepét a parlamenti képviselőjelöltek állításában: az

⁷³ A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Szőnyi Tamásnak, az ÁBTL munkatársának a kutatás során nyújtott felbecsülhetetlen segítségéért.

⁷⁴ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a Rádayval kapcsolatos összes akta bekerült az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába. Csak azok az iratok kerültek be oda, amelyeket a nemzetbiztonsági szervek átadtak az ÁBTL-nek. Mivel az iratok nagy részét nem adták át, elképzelhető, hogy Rádayt személy szerint is figyelték, csak ennek anyaga – pl. ügynökjelentések – nem érhető el az ÁBTL-ben.

⁷⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ névmutató karton: Ráday Mihály operatőr. 1984.

⁷⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-43/1/1984.03.02; ÁBTL NOIJ III/III-43-45/6/1984.03.02.

⁷⁷ ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-43-45/6/1984.03.02.

állampolgárok közvetlenül is javasolhattak független – azaz nem a Hazafias Népfrent által állított – jelölteket.⁷⁸

Rádayt 1985 tavaszán Pozsgay Imre, az MSZMP reformszárnyának egyik vezető politikusa, az MSZMP KB tagja, ezekben az években a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának főtitkára arra igyekezett rábeszélni, hogy induljon a II. kerületben Biszku Béla ellenében. Ráday ezt visszautasította, mondván, hogy akkor indul bárhol, ha független képviselői jelölését valóban a lakosság akarja.⁷⁹ Ekkor kezdeményezte Ráday jelölését a XII. kerületben helyi lakosként Mécs Imre, az 1956-os forradalom egykori résztvevője, az 56-os ellenzék ismert tagja (az idevágó aktákban több helyütt „Mécs Imre ellenfor.”), akit Ráday azelőtt nem ismert személyesen. Mécs Imre az állambiztonsági iratok állítása szerint a helyi tanács, illetve a Hazafias Népfrent egyes tagjait megnyerte Ráday ügyének, és aktívan támogatta Ráday jelölését, közreműködve abban, hogy Ráday potenciális támogatói lehetőség szerint valóban elmenjenek a jelölőgyűlésre. Ezt a tevékenységet, a jelölés folyamatát az állambiztonság III/III-as osztálya egy „Bogár” fedőnevű bizalmas nyomozás keretében figyelte, mely elsősorban Mécs Imrére irányult.⁸⁰ Mécs egyébként utóbb a Budapesti Városvédő Egyesület Utcanév Csoportjának is tagja lett.⁸¹

Ráday a manipulált jelölőgyűléseknek köszönhetően – a második jelölőgyűlés helyét és időpontját például megváltoztatták anélkül, hogy erről a lakosságot megfelelően tájékoztatták volna – végül nem szerezte meg a jelöléséhez szükséges elegendő számú szavazatot, így nem indulhatott képviselőjelöltként az 1985. júniusi választáson. Körzetében a pártállam által preferált, a Hazafias Népfrent által indított egyik jelölt aratott győzelmet. Ugyanakkor a körzetben lezajlott, a választási csalás határát súroló manőverek kiváltották a pártközpont rosszallását. Grósz Károly, ekkor az MSZMP KB tagja és a budapesti pártbizottság első titkára, személyesen közölte ezt a helyi párt- és tanácsi szervekkel, akik azután támogatták Rádayt a tanácsi választásokon; ennek is volt köszönhető, hogy Ráday 1985-ben bekerült a Fővárosi Tanácsba.⁸² Az 1985-ös országgyűlési választás egyébként általában sem rendítette meg alapvetően az állampárt pozícióját: a lakosság által országosan állított 174 független jelölt közül csak 74-en kerültek be az országgyűlésbe, és ismert ellenzéki egy sem volt a függetlenek között.⁸³

Az azonban világos, hogy az állambiztonság Mécs Imre iránti fokozott gyanakvása Rádayra is ráirányította a szerv figyelmét. Másfelől az ellenzéki képviselőjelöltek, például Tamás Gáspár Miklós mellett agitáló, utcán osztogatott röpla-

⁷⁸ Feitl 2010: 301–302.

⁷⁹ Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13.

⁸⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a-76/5/1985.04.19.

⁸¹ Del Medico 2010: 65.

⁸² Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13.

⁸³ Feitl 2010: 302; lásd továbbá a III/III-as jelentéseket az 1985. tavaszi, demokratikus ellenzékiet is felvonultató jelölőgyűlésekről és azok kimeneteléről: ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a-76/5/1985.04.19; III/III-66-70/a-77/8/1985.04.22; és 2.7.1. NOIJ III/III-72/a/1985.04.25.

pok némelyike – amint arról egy további III/III-as jelentés beszámolt – világosan összekapcsolta „környezetünk védelmét és a Duna természeti értékeinek megővését” a politikai reformok, a valódi parlamentarizmus, a valódi demokrácia, valamint a szervezkedési és gyülekezési szabadság követelésével.⁸⁴ Ráday környezetvédő aktivizmusa tehát ebben a kontextusban még egyértelműbben összekapcsolható volt egy tágabb, rendszerkritikus ellenzékiiséggel.

Ez így volt annak ellenére, hogy Ráday a maga szerepét nem így fogta fel, és nem potenciális ellenzéki képviselőjelöltként tekintett önmagára. Sokatmondó, amit maga az egyik napi operatív jelentés tartott érdemesnek megemlíteni a Rádayt is érintő, 1985. áprilisi országgyűlési képviselőjelölő gyűlés kapcsán.

„Megjegyzés: Figyelmet érdemel, hogy magát Ráday Mihályt is meglepte, hogy az »ellenzéki« személyek saját jelöltjüknek tekintették őt. Ráday abban a hiszemben vett részt a jelölőgyűlésen, hogy indítását a lakosság széles rétegei tartják kívánatosnak, s ezért a személyével szemben elhangzott, őt ellenzékiiséggel vádoló hozzászólásokat értetlenül és felháborodva utasította vissza.”⁸⁵

Amikor pedig a jogosan bírálható jelölőgyűléssel szemben Mécs Imre kifogást kívánt bejelenteni – alapvetően a potenciális résztvevők hiányos tájékoztatását kifogásolva –, akkor Ráday a jelentés szerint úgy foglalt állást, hogy „szerencsétlen lépésnek tartaná, ha ismert ellenzékiek aláírnák” a beadványt. „Ugyanakkor biztosította Mécs Imrét arról, hogy a kifogás eredményessége esetén készen áll egy újabb jelölőgyűlésen való megjelenésre”.⁸⁶

Egy 1984 és 1986 között keletkezett ügynöki munkadossiében tágabb összefüggésben bukkan fel Ráday neve. Ez az iratcsoport egy „Havasi Zoltán” fedőnevű ügynök jelentéseit tartalmazza, melyeket az ügynök a Fiala Írók József Attila Köre, később József Attila Kör, valamint az Írószövetség tevékenységéről készített. Ezek a jelentések a korabeli irodalmi közélet és tágabban az értelmiség számos, ismert és kevésbé ismert alakját említik. Ráday abból az alkalomból került képbe, hogy 1985-ben ő is részt vett egy Baranya megyei irodalmi találkozón.⁸⁷

Végül utoljára a rendszerváltás történései kapcsán bukkan fel Ráday Mihály neve. Ráday ekkor a Szabad Demokraták Szövetsége színeiben, a FIDESZ támogatásával lesz képviselőjelölt (majd 1990-től országgyűlési képviselő) Budapest XII. kerületében; egy ügynök, aki nyilvánvalóan belülről figyelte az SZDSZ tevékenységét, jelentett az SZDSZ XII. kerületi választási csoportjának tevékenységéről. Egy 1989. október 4-én lezajlott összejövetele az SZDSZ kampánystratégiáját beszélték meg; mivel a kerületben Ráday Mihály indult az SZDSZ (FIDESZ által is támogatott) képviselőjelöltjeként, a kampánynak az ő személye

⁸⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-69/a/1985.04.19.

⁸⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-73/a /1985.04.25.

⁸⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-74/a-81/4/1985.04.26.

⁸⁷ ÁBTL 3.1.2. M-41773 (1984–86): „Havasi Zoltán”.

köré kellett szerveződnie.⁸⁸ A jelentés megfogalmazásából az derül ki, hogy a titkos megbízott maga nem volt ott az eseményen, hanem az összejövetelel részt vett barátjának beszámolójából nyerte az információkat.

Nemcsak Ráday Mihály, de a Városszépítő Egyesület titkára, Vitkay Katalin is megjelent egyes titkosszolgálati aktákban. Vitkay dossziéját 1985-ben nyitották meg; a dosszié címlapján az alapadatokon kívül („fogl: titkárnő, mh: Bp-i Városszépítő Egyesület”) az állt, hogy „ismert belső ell[enséges] elemek (hangadók) kapcsolata”.⁸⁹

Vitkay annak kapcsán került a megfigyelés célkeresztjébe, hogy Rádayhoz hasonlóan aktív kapcsolatot ápolt a bős–nagygyarosi vízlépcsőt ellenző aktivistákkal, csoportokkal – legelső sorban Vargha Jánossal, a bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen fellépő mozgalom kezdeményezőjével. A róla szóló napi operatív jelentések egyike szerint:

„Vitkay Katalin, a Budapesti Városszépítő Egyesület titkára [...] birtokában van egy javaslat, amely felszólítja a magyar kormányt, hogy »hasson oda a csehszlovák félre, hogy az módosítsa a GNV [Gabčikovo–Nagygyarosi Vízlépcsőrendszer] üzemeltetésével kapcsolatos korábbi terveit«. A vízi erőmű szakaszos üzemeltetése helyett azt javasolja, hogy »folyamatosan üzemeltessék, mivel ennek következtében Magyarország milliárdokat takarítana meg, és természetvédelmi szempontból is előnyösebb lenne.«”⁹⁰

Három hónappal később, 1986 márciusában felmerült: a Budapesti Városszépítő Egyesület vegye fel tagnak a Duna Kör alapítóját, Vargha János újságíró-szerkesztőt, hogy a Duna Kör ezen az úton biztosítson nagyobb nyilvánosságot saját tevékenységének. Bár a tagfelvételre végül nem kerül sor, ez az eset is jól mutatja, hogy a Városszépítő Egyesület, mely környezetvédelmi kérdésekben is állást foglalt, milyen kapcsolatot ápolt más, környezetvédelmi kérdések köré szerveződő ellenzéki csoportosulásokkal. A jelentések szóhasználata és besorolása egyaránt tanulságos:

„Napi operatív információs jelentés 46. szám. Budapest, 1986. márc. 6.
BELSŐ ELLENSÉGES ELEMELK TEVÉKENYSÉGE

7./ A Budapesti Városszépítő Egyesület egyik vezető munkatársa arról tájékoztatta a szerv hírforrását, hogy tagjaik sorába felveszik V. Jánost* /a szerv célszemélyét/, akinek ezáltal legális lehetőséget biztosítanak az ún. »Dunakör« [sic] célkitűzéseinek, tevékenységének publikálására.

Az információ forrása megbízható, ellenőrzött; tartalma nem ellenőrzött.

⁸⁸ ÁBTL 3.1.5. O-1989/1 (1978–1989): Ügynöki jelentés az SZDSZ XII. kerületi választási csoportjának összejöveteleéről.

⁸⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ névmutató karton: Vitkay Katalin.

⁹⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-218–248/11/1985.12.19.

Intézkedés: - az információt ellenőrzik; a közelmúltban figyelmeztetésben részesült V. János reagálását figyelemmel kísérik, tevékenységét tovább akadályozzák.

/III/III/

Vagyoczký Béla r. alezredes
titkárságvezető⁹¹

„Napi operatív információs jelentés 99. szám. Budapest, 1986. május 23.

BELSŐ ELLENSÉGES ELEMÉK TEVÉKENYSÉGE

9./ A BM III/III Csoportfőnökség információja alapján márc. 6-án jelentettük, hogy Budapesti Városszépítő Egyesület a »Dunakör« célkitűzéseinek, tevékenységének publikálása céljából tagjai sorába felveszi V. Jánost*, a szerv célszemélyét.

A szerv újabb információja szerint nevezett kijelentette, hogy nem lép be az egyesületbe, mivel szeretne független maradni, koncepcióját így jobban tudja érvényesíteni a »Duna-kör«-ben, egy szervezeti szabályzat alapján működő egyesületben azonban meg lenne kötve a keze.

Az információ ellenőrzött.

Intézkedés: folytatják az ellenőrzést.

/III/III/

Vagyoczký Béla r. alezredes
titkárságvezető⁹²

*V. János = Vargha János.

A vízlépcsőrendszer megépítéséről szóló államközi szerződést a magyar és a csehszlovák kormány 1977-ben írta alá; azonban gazdasági problémák miatt az átadási határidőket egy 1983-ban, Prágában aláírt megállapodásban öt évvel eltolták. Vargha János először 1981-ben megjelent tanulmányában, majd több más írásában figyelmeztetett az építkezés káros ökológiai következményeire; véleményét párt- és tudományos körökben is sokan osztották.⁹³ 1983. decemberi hatástanulmányában a Magyar Tudományos Akadémia is felhívta a figyelmet a beruházás várható káros gazdasági és környezeti következményeire, sőt, megfontolásra javasolta az építkezés leállítását. Ennek ellenére 1984 februárjában törvényerejű rendeletként hirdették ki az 1983. évi prágai szerződést.

Vargha ezt követően, 1984-ben alakította meg többekkel együtt a Duna Kör. *A Duna Kör Hírei* című szamizdat kiadvány révén és nyilvános előadások formájában igyekeztek a közvéleményre hatni; ezenkívül a Duna Kör és más környezetvédő csoportok 1984 és 1989 között számos tiltakozó akciót és demonstrációt tartottak.

⁹¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-41-46/7: Budapesti Városszépítő Egyesület.

⁹² ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III-90-99/9. A címdalon: „Városszépítő Egyesület (Budapesti). Titkárságvezető [sic] Katalin. A titkár szorgalmazza Vargha János belépését.”

⁹³ Romsics 2003: 31.

rációt szerveztek a vízlépcsőrendszer ellen. Részben a környezetvédők tiltakozása és az általuk szervezett aláírásgyűjtő akció hatására, részben pedig gazdasági problémák miatt az építkezést 1985-ben időlegesen felfüggesztették; azonban az év végén a magyar kormány döntést hozott az építkezés folytatásáról osztrák beruházók bevonásával. Az azt követő években a környezetvédő szervezetek és civilek számos tüntetésen tiltakoztak a vízlépcső megépítése ellen. 1988 októberében azonban, az akkor már több tízezres tüntetések ellenére, a magyar országgyűlés többsége megszavazta az építkezés folytatását. A tiltakozások hatására végül a magyar kormány 1989-ben magyar részről egyoldalúan leállította az építkezéseket, 1992-ben pedig felbontotta a szerződést a csehszlovák kormánnyal.⁹⁴

A vízlépcső elleni tiltakozás, amint az utólag nyilvánvaló, önmagán túlmutató jelentőséggel bírt, és idővel az egész rendszer elleni tiltakozás szimbólumává vált. Hogy ezt az akkori magyar társadalom, legalábbis annak az ellenzéki aktivisták által mobilizált, egyre népesebb része is így érezte, annak tanúsága az, hogy az évtized végén a vízlépcső elleni tüntetések, például az 1988. szeptember 12-én, Budapesten lezajlott, Bős–Nagymaros elleni demonstráció, már valóban tömeges, több tízezres méreteket öltöttek; a vízlépcső elleni tiltakozás a társadalmi elégedetlenség kifejezésének apropójául (is) szolgált, éppúgy, mint abban az évben más megmozdulások: a március 15-i nem hivatalos megemlékezés vagy az erdélyi falurombolás elleni 1988. június 27-ei tömegtüntetés. (Az 1988-as évben gyakorlatilag egymást követték a különféle tüntetések, köztük négy-öt, több tízezres tömeget megmozgató eseménnyel; ebben az évben csak Bős–Nagymaros kapcsán legalább hat kisebb-nagyobb demonstráció szerveződött.)⁹⁵

A Budapesti Városszépítő Egyesületnek a Duna Körrel fenntartott kapcsolata alapján tehát aligha tarthatjuk az egyesület vezető tisztségviselőit politikai értelemben ártalmatlan lokálpatriótáknak.

Környezetvédelmi ügyekben egyébként nem csak Ráday Mihály és Vitkay Katalin volt aktív. Radó Dezső, a Fővárosi Kertészeti Vállalat igazgatója, a Budapesti Városszépítő Egyesület – Ráday mellett – másik alelnöke a Levegő Munkacsoportban vállalt aktív szerepet, ahol 1988-ban megválasztották a Szakértői Testület elnökévé.⁹⁶ Radónak ezzel a tevékenységével azonban vagy nem foglalkozott az állambiztonság, vagy nem került közgyűjteménybe a vele kapcsolatos dosszié.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a fentiekén kívül az egyesület más tagjainak is volt „priansza”, ha ezalatt azt értjük, hogy szerepelt a nevük valamilyen korábbi évekből származó állambiztonsági aktában. Bár az alapítók, illetve a helyi és

⁹⁴ A Bős–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer ügyében Magyarország és Szlovákia között kialakult vita rövid történeti összefoglalója. A Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium honlapja. <http://www.bosnagymaros.hu:80/dokumentumok/esemenyek-idorendje/269> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 26.; Romsics 2003: 31, 48, 95–96; Bossányi 1989: 60–63.

⁹⁵ Romsics 2003: 89–98. Az 1988. évi tüntetésekkel kapcsolatos dokumentumok, újságcikkek egy részét közli Mink (szerk.) 2018: 245–309.

⁹⁶ Czaga (szerk.) 2010: 173.

tematikus csoportokban aktív szereplők többségének neve nem fordul elő az ÁBTL-ben jelenleg őrzött állambiztonsági iratokban, más részük neve igen. A hatalom szemszögéből, a rendszer jellegéből adódóan ez akkor is terhelő adat lehetett, ha az adott név mellékesen, más célszeméllyel kapcsolatban fordult elő, valamely korábbi évekből származó ügynöki jelentésben. Így például Del Medico Imre két különböző iratanyagban is szerepel, bár egyikben sem ő a megfigyelt célszemély.⁹⁷ Mester Éva⁹⁸ neve egy 1970-es évek eleji eljárás *Az 1972. márciusi „rendzavarások”* címet viselő anyagában⁹⁹ szerepel; ennek tanúsága szerint főiskolás lányként vett részt az 1972. március 15-i tüntetéseken.¹⁰⁰

A fentiek komplexitásából fakad a Budapesti Városszépítő Egyesület önreprezentációjának kettőssége. Egyfelől Ráday, úgy tűnik, következetesen törekedett arra, hogy a Budapesti Városszépítő Egyesületet politikamentes civil mozgalomnak ábrázolja; saját szerepét illetően is konzekvensen külön kezelte városvédő tevékenységét és politikai pályafutását (utóbbi alatt értve 1980-as évekbeli ellenzéki aktivizmusát ugyanúgy, mint későbbi képviselői, illetve fővárosi közgyűlési szerepét). Az akkor 25 éves egyesület kezdeteire és múltjára visszatekintő, 2010-es írásában például, bár gyakran utal saját szerepére egyes szám első személyben, egyáltalán nem említi sem a Bős–Nagymaros elleni tiltakozásokban való aktív részvételét, sem későbbi politikusi tevékenységét.¹⁰¹

Úgy tűnik, hogy a Belügyminisztérium illetékesei is hasonlóképpen gondolkodtak a kérdésről. Figyelmüket nem önmagában a Városvédő Egyesület keltette fel, hanem az, amit annak egyes tagjai más téren aktivistaként tettek, illetve azok a kapcsolatok, amelyek őket egyes, egyértelműen ellenzéki mozgalmak – Duna Kör, 56-osok – tagjaihoz fűzték.

Ráday egyébként a vele készült interjúban úgy nyilatkozott, hogy ő eredetileg, az 1980-as évek elején nem tartozott a demokratikus ellenzék köréhez, és nem ápolta velük kapcsolatokat.¹⁰² Az, hogy 1990-ben végül az SZDSZ színeiben lett képviselő, ugyanazzal függhetett össze, ami miatt Mécs Imre – utóbb maga is szabaddemokrata honatya – képviselőnek akarta őt jelöltetni 1985-ben: Ráday személyében egy országosan ismert, jelentős erkölcsi tekintéllyel bíró közszereplőt és médiaszemélyiséget nyert meg magának egy olyan új párt, melynek tagjait és vezetőit az 1980-as évek végéig az ellenzék – illetve a budapesti értelmiség – körein kívül csak kevesen ismerték. A városvédő mozgalmat egyébként általá-

⁹⁷ ÁBTL 3.1.2. III/III M-35897. „Sárdi”. A „Sárdi” fedőnevű ügynök beszerzése idején a Szerzői Jogvédő Hivatal szerkesztője volt (lásd az ügynöki munkadosszié leírását); ugyanitt dolgozott 1953 és 1970 között Del Medico Imre (Del Medico 2006). A Del Medicóra való utalást tartalmazó másik iratanyag: ÁBTL 3.1.9. V-147786/4. Dr. Tóth Gedeon.

⁹⁸ Mester Éva (1947–): a Budapesti Városszépítő Egyesület megalakulása idején üvegművész, restaurátor, a BVsZE Díszüveges Csoportjának kezdeményezője és alapító tagja.

⁹⁹ Szalai Miklós és társai I. kötet. ÁBTL 3.1.9. V159241/1 (1972. március 16. – április 29.).

¹⁰⁰ Neve, pontos születési dátuma s édesanyja neve alapján egyértelmű, hogy róla van szó az iratanyagban.

¹⁰¹ Ráday 2010.

¹⁰² Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27.

ban az ellenzékkel és a rendszerváltással foglalkozó szakirodalom sem sorolja az ellenzék különféle csoportjai közé, és sem Rádayt, sem a Budapesti Városszépítő Egyesületet, sem pedig a más városokban működő városvédő szervezeteket nem említik ebben az összefüggésben.¹⁰³

Ugyanakkor az egyesület más tagjainak narratívái, visszaemlékezései azt tükrözik, hogy a városvédő civilek nagyon is tisztában voltak tevékenységük implicit politikai jelentőségével. Del Medico Imre véleményét az Utcanév Csoport kapcsán fentebb már idéztük. A kezdeti évekre is visszatekintő írásában Vitkay Katalin, a Városszépítő Egyesület egykori titkára pedig nem véletlenül beszélt „civil kurázsiról” és „civil kontrollról”, és hangsúlyozta e téren az egyesület korai szerepét.¹⁰⁴

* * *

A keleti blokk országaiban, városaiban másutt is működtek a magyar városvédő mozgalommal és a Budapesti Városszépítő Egyesülettel rokon szellemű egyesületek a szocializmus évtizedeiben, és mindegyikükre igaz az, hogy ezek a csoportok a rendszerrel való szembenállás egy kevésbé explicit, és a hatalom számára többé-kevésbé elfogadható formáját testesítették meg. (Ilyen volt például az eredetileg 1900-ban alapított Klub Za starou Prahu – A Régi Prágáért Klub – a szocialista Csehszlovákiában.)¹⁰⁵ Ugyanakkor mégiscsak alulról szerveződő, korai civil szervezetek voltak, amelyek könnyen szembekerülhettek a régi városnegyedekkel, épületekkel kapcsolatos korabeli intézményes gyakorlattal, tehát a maguk módján rendszerkritikusnak kell tekintenünk őket. Kemény diktatúrákban, illetve szélsőséges esetekben – például Nicolae Ceaușescu 1980-as évekbeli, úgynevezett szisztematizálási terve idején, mely a román főváros, Bukarest városközpontjának radikális átépítését is magában foglalta – az épített örökséget védő csoportok egyértelműen ellenzéki mozgalmakként viselkedtek.¹⁰⁶

Általában a városvédőket, és konkrétan a Budapesti Városszépítő Egyesületet, a jelek szerint a magyar belügyi szervek nem tekintették a rendszerre nézve veszélyes ellenzéki csoportosulásnak abban az értelemben, ahogyan például az egykori 56-osokat és a Duna Köröt igen. Ez azonban utólagos bölcsesség, amit a ma már kutatható állambiztonsági akták alapján jelenthetünk csak ki nagy biztonsággal. Az alakulás idején, illetve az azt követő hat évben a Budapesti Városszépítő Egyesületnek elvileg ugyanakkora esélye volt arra, hogy tagjai közé ügynökök épüljenek be, mint bármely más alulról szerveződő csoportnak, mozgalomnak vagy kulturális fórumnak akkoriban, a táncházaktól az underground zenei csoportosulásokon át az irodalmi körökig és az alternatív szakszervezetekig.

¹⁰³ Lásd például Csizmadia 1995; Romsics 2003: 23–37.

¹⁰⁴ Vitkay 2010: 25.

¹⁰⁵ <http://www.zastarouprahu.cz/menu-horni/historie/kategorie-6/>; <http://www.zastarouprahu.cz/menu-horni/historie/od-valky-do-80-let/kategorie-12/> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 24.

¹⁰⁶ Pintilescu 2018.

Az állambiztonsági megfigyelés kockázatával a tagoknak reálisan számolniuk kellett; ezenkívül mindannyian tudták, hogy lelkes gyűjtőmunkájukkal, dokumentatív tevékenységükkel, a régi értékek megmentése örvéen a polgári kor esztétikai normáinak rehabilitálásával sok esetben a tőrészhatárokat feszegetik.

A városvédő mozgalom a maga békés, de eltökélt módján a civil öntudatot és a helyi, közösségi érdekérvényesítés gyakorlatát élesztette újjá egy olyan korban, amikor az egyesületi élet egykori polgári mintái már évtizedek óta hiányoztak Magyarországon, és a hivatalosan támogatott struktúráktól független, szabad állampolgári önszerveződés gondolatát a rendszer – amelynek vezetői nagyjából 1988-ig csakis a szocialista egypártrendszer keretein belüli és alapvetően felülről vezérelt reformokat voltak hajlandók elfogadni – magára nézve veszélyesnek ítélte és gyanakvással szemlélte. Mindezek miatt az 1980-as években a városvédő egyesületek munkájában részt venni valóban – Vitkay Katalin írásának címét idézve – civil kurázsit kívánt.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.7.1. Napi operatív információs jelentések (NOIJ), 1984–1985.

3.1.2. Munkadossziék, 1984–1986.

3.1.5. Operatív dossziék, 1978–1989.

3.1.9. Vizsgálati dossziék, 1945–1989.

Nemzeti Audiovizuális Archívum (NAVA)

A *Terefere* című műsor adásai.

Az *Unokáink sem fogják látni* című műsor adásai.

Vass Henrik (szerk.) 1983: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Interjú Ráday Mihállyal, 2018. július 27. Az interjút készítette Szívós Erika. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Ráday Mihállyal, 2018. november 13. Az interjút készítette Szívós Erika. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Alkotmányjog 2005: *Alkotmányjog*. (S. a. r. Eötvös Károly Közpolitikai Intézet.) (Elektronikus tankönyv.) Eötvös Károly Intézet, Budapest. <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/alkotmanyjog/ch07s04.html> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

Bernáth László – Heindrich Ervinné (szerk.) 1984: *Adalékok a Belső-Terézváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.

- Berta István et al. 1982: *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez*. K. n., Budapest
- Berta István – Ráday Mihály (szerk.) 1988: *Adalékok a Népköztársaság útja történetéhez*. 2. kiadás. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Bossányi Katalin 1989: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Láng Kiadó, Budapest.
- Buza Péter – Mészáros György – Ráday Mihály 1998: *Budapest teljes utcanévlexikona*. Dinasztia Kiadó–Gemini Budapest Kiadó, Budapest.
- Buzna Margit 2010: A Városépítészeti Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 75–77.
- Czaga Viktória (szerk.) 2010: *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.
- Csatári Bence 2014: Populáris kultúra és állami ellenőrzés: a Beatrice és az ügynökök. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Budapest, 431–456.
- Csatári Bence 2015: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. Jaffa, Budapest.
- Csizmadia Ervin 1995: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Del Medico Imre 2006: *Életem – Egy mai polgár vallomása*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Del Medico Imre 2010: Az Utcanév Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 64–65.
- Feitl István 2010: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 283–304.
- Halmi Gábor 1990: *Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története*. Atlantisz, Budapest.
- Hanák Péter 1992: Bevezetés. In: Hanák Péter (szerk.) *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 5–12.
- Kaposy Miklós 1998: A Magyar Televízió története. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Babits Kiadó, Szekszárd, 459–472. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 27.
- Kerekes Zsuzsa – Halmi Gábor 1983: Az ügy urai. *Élet és Irodalom* 1983. december 2.
- Kolláth György 1983a: Az egyesületalakítási jog. *Élet és Irodalom* 1983. december 2.
- Kolláth György 1983b: Ha így van, így is legyen. *Élet és Irodalom* 1983. december 16.
- Kondorosi Ferenc 1998: *Civil társadalom Magyarországon*. Politika+Kultúra Alapítvány, Budapest.
- Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba 2009: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. L'Harmattan, Budapest.
- Lampel Éva – Lampel Miklós 1998: *Pesti bérházsors. Várospolitikai, városrehabilitáció*. Argumentum, Budapest.
- M. Szűcs Ilona 2010: A Józsefvárosi Csoport. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 78–80.
- Matern Éva 2009: Hétköznapi legendák. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Műcsarnok, Budapest, 386–486.

- Mink András (szerk.) 2018: *Rendszerváltás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pintilescu, Corneliu 2018: *Opposing Urban Systematization in Ceaușescu's Romania: Counter-Discourses and Networks of Solidarity across the Iron Curtain*. (Unpublished conference paper at the *Urban Renewal and Resilience. Cities in Comparative Perspective. 14th Conference of the European Association for Urban History*, 29 August–1 September 2018, Rome.)
- Ráday Mihály 1988: *Városvédebeszéddek 1–2*. Széchenyi Könyvkiadó, Budapest.
- Ráday Mihály 2010: Több, mint huszonöt év. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 9–24.
- Ráday Mihály 2018: 35 éves a Budapesti Városvédő Egyesület. *Értesítő – A Budapesti Városvédő Egyesület Lapja* (23). Ünnepi emlékszáma. 4–6.
- Romsics Ignác 2003: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. (Prohászka Imre fotóival.) Rubicon Könyvek, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1983: *Adalékok a Belső-Erzsébetváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1985: *Adalékok a Belső-Józsefváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szabó-Pap Krisztina (szerk.) 1986: *Adalékok a Belső-Ferencváros történetéhez*. Budapesti Városszépítő Egyesület, Budapest.
- Szívós Erika 2014: Tér és identitás: az 1940-es évekbeli Klauzál tér és környéke egy belső-erzsébetvárosi visszaemlékezésben. *Ethnographia* (125.) 3. 161–184.
- Szóllósi Ferenc 2010: Egyesület csak azért is... In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 179–180.
- Szőnyei Tamás 2005: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül*. Tihanyi-Rév Kiadó, Budapest.
- Szőnyei Tamás 2012: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. 2. kötet. Noran, Budapest.
- Takáts Rózsa 1985: A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: Szekeres József (szerk.) *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 293–316.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: Rock, hazugság, Ifi-park. A kollaboráció fogalmának értelmezése és újraértelmezése: „Dalos” ügynökügye és ennek emlékezete. *Korall* (11.) 39. 145–173.
- Vitkay Katalin 2010: A Budapesti Városvédő Egyesület szerepe a civil kurázi és kontroll megteremtésében. In: Czaga Viktória (szerk.): *A Budapesti Városvédő Egyesület 25 éve*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest, 25–40.

Bolgár Dániel

Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok?

A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon

„A zsidó gyermek már az iskolában [...] kezdi észrevenni, hogy ő valami más, mint a többi [...] Tanárja természetesen találja, hogy jó számoló és rendesen rossz tornász.”

Frigyes Lajos: *A zsidók természetrajza*¹

A modern világban majdnem mindenki azt hajtogatja, hogy minden ember egyenlőnek született, mégis szakadatlanul nagymértékű egyenlőtlenések termelődnek olyan csoportok között, amelyekbe nem saját választásunk vagy érdekmünk alapján kerülünk, hanem amelyekbe beleszületünk.² Ezt a súlyos ellentmondást³ a modernitásban a politizálók újból és újból megkísérlik megszüntetni, a társadalomtudósok pedig igyekeznek megmagyarázni. Az ilyen egyenlőtlenések közül talán a zsidók és nem zsidók közöttiek a legmeglepőbbek: egy kicsiny és lenézett kisebbség tetemes előnyökre tett szert, szép sikereket ért el.

A modern zsidó-nem zsidó egyenlőtlenések szerkezetét azonban ne úgy képzeljük el, hogy a zsidók minden téren leelőzték a többieket, hanem bizonyos területeken ők, másokon a nem zsidók kerültek főrba. Hogy mely versengésekben vallottak kudarcot a zsidók Magyarországon a holokausztot megelőző mintegy fél évszázadban? Zsidókat ritkán választottak meg, választott testületek pedig ritkán nevezték ki őket. Zsidók a keresztényeknél kisebb eséllyel kerültek a köztisztviselők közé. Zsidók gyakorlatilag nem futottak be katonai (értsd: hivatásos tiszti) karriert. A középiskolákban a zsidók a szellemi tárgyakban ugyan sokkal jobb érdemjegyeket kaptak a keresztényeknél, a testgyakorlás órai vetélkedésben azonban rendre csúnyán kikaptak tőlük. A helyzetet úgy foglalhatjuk össze, hogy azokban a versengésekben, amelyekben a felfogóképességnek, leleményességnek jut nagyobb szerep, a zsidók előnybe kerültek, hátrányban voltak viszont azokban, amelyekben az erő, önuralom, megbízhatóság, becsületesség játszik főszerepet, vagyis a testi és testtel asszociált versengésekben.

A társadalomtudományokban szép tradíciója van ezen egyenlőtlenések tárgyalásának. Klasszikus szerzők több elméletet is kidolgoztak a zsidó sikerek meg-

¹ Frigyes 1920: 33.

² Köszönettel tartozom Moksony Ferencnek, hogy megbeszélhettem vele az ebben a tanulmányban elvégzett számítás logikáját.

³ Gellner a jelenséget entrópiarezisztenciának nevezi (Gellner 2009: 85–99).

magyarázására. Gondoljunk a páriakapitalizmus-tézisekre,⁴ a zsidó vallási intellektualizmus teóriájára,⁵ a törpe és közvetítő kisebbségek gazdaságtanára,⁶ vagy éppen Thorstein Veblen tételére.⁷ Ezek az elméletek a zsidó előnyöket kivétel nélkül mindig egy érdemelvű idillbe ágyazva értelmezik, a zsidó sikereket habozás (és empirikus igazolás) nélkül teljesítménykülönbségekre vezetik vissza. Ezzel szemben a zsidó kudarcokról azt feltételezi a szakirodalom, ha egyáltalán tárgyalja őket, hogy azok legalább részben a teljesítmények diszkriminatív (bibliai kifejezéssel: személyválogató)⁸ elbírálása, előítélet által irányított észlelése, vagyis részrehajlás miatt keletkeztek.⁹

Tegyük fel, hogy a zsidó előnyök kizárólag érdemek közti különbségekből eredtek, a hátrányok viszont tisztán elfogultságból! Hihető-e, hogy a zsidó sikerek egészen más elv szerint alakultak ki, mint a zsidó kudarcok? Elképzelhető-e, hogy azok a versengések, amelyekben a zsidók elől végeztek, egy meritokratikus mennyországban zajlottak, míg azok, amelyekben lemaradtak, a személyválogatás poklában? Hogy mennyire zavarba ejtő lenne így elgondolni a zsidó-keresztény egyenlőtlenségek termelődését, az rögtön kiviláglik, ha megfogalmazzuk, mit állít ez a felfogás a nem zsidók érvényesüléséről: amíg a keresztények sikerei igazságtalanok voltak, addig kudarcukat kiérdemelték. Azonban nemcsak – mondjuk így – sportszerűtlen feltevésről van szó, hanem valószerűtlenről is. Hogyan lenne elképzelhető, hogy ugyanaz a társadalom, amely kiutálta a zsidókat a közhivatalokból és direkt kiszúrt velük a tornaórán, elfogultságát feledve rohant peres ügyeit zsidó ügyvédekkel intézni, nyavalyáit zsidó orvosokkal kezelteni, és így tovább? Vagy a másik irányból közelítve: miképp lenne elképzelhető, hogy amíg az állítólagos zsidó szorgosságot a közeg tárgyilagosan elismerte például az érettségi bizonyítványok kiállításakor, nem volt képes ugyanerre, amikor a tábournoki kinevezéseket osztogatták? Ha egy társadalom tagjai reggel elfogultak voltak, akkor este is azok voltak. Ha egyes versengésekben hagyták érvényesülni a jobbat, akkor másokban is képesek lettek volna erre.

Ha belátjuk, hogy a differenciák mindkét típusa ugyanabban a társadalomban termelődött, akkor meg kell engednünk, hogy a zsidó kudarcok is lehettek kiérdemelték, ahogy – és ezzel a lehetőséggel nem számolt eddig senki – a zsidó sikerek is lehettek személyválogató ítélkezés következményei. Ebből kiindulva két logikailag tisztázott hipotézis adódik. Az első, kissé régi vágású és morálisan rendkívül kellemetlen feltevés az, hogy a zsidó-keresztény egyenlőtlenségek – az előnyök és hátrányok is – érdemelvűen (is) keletkeztek: a zsidók a szellemi vetélkedésekben jobban, a többiben rosszabbul szerepeltek a nem zsidóknál. Nyersen

⁴ A páriakapitalizmus-tézis történetére: Bolgár 2016a.

⁵ Például Wirth 1943; Parsons 1993 [1942].

⁶ Kuznets 1960: 1597–1605, 1658–1659; Bonacich 1973; Turner–Bonacich 2012.

⁷ Veblen 1919.

⁸ Például 5 Móz 1,17; 5 Móz 10,17; ApCsel 10,34.

⁹ Például Bíró–Nagy 2012: 198–200; Bíró 2012: 180–181; Deák 1993: 220; Fenyves 2010: 192–199; Fenyves 2012: 113–119; Hajdu 1999: 184–187; Karády 2016: 203; Ránki 1987–1988: 266.

fogalmazva, a zsidók – ahogy az eddigi elméletalkotók gondolták – okosabbak (és ezzel összefüggésben találékonyabbak, ravaszabbak) *voltak*, ugyanakkor gyengébbek (és ezzel összefüggésben megbízhatatlanabbak, fegyelmezetlenebbek, gyávábbak) is. A második hipotézis – amit a továbbiakban igazolni igyekszem – az, hogy az egyenlőtlenségeket, az előnyöket és hátrányokat is, a teljesítmények részrehajló elbírálása (is) eredményezte, magyarán az, hogy a zsidókat okosabbnak, de gyengébbnek *képzelték el*,¹⁰ a javak elosztása tehát úgy történt, hogy a zsidó test teljesítményét rendre alul-, a zsidó szellemét felülbecsülték.

Hogyan deríthetnénk ki, melyik megokolás érvényes, illetve melyik mennyire érvényes? Kiindulásom egyszerű: egy egyenlőtlenséget végtelen sok tényező magyarázhat, de közvetlenül mindössze kettő. Egyrészt teljesítménykülönbség, másrészt képzelt teljesítménykülönbség. Meglehető, azok gondolják jól, akik szerint a zsidók sikereiket premodern páriasorsuk által kiformált kapitalista szellemüknek köszönhetik. De könnyen lehet azoknak is igazságuk, akik a zsidó vallás által támasztott intellektuális elvárásokra gyanakszanak. Akár még abban is lehet valami, hogy a zsidók előnyeiert az ellenséges környezetben zajló, megpróbáltatásokkal és üldözésekkel teli, vérzivataros zsidó történelem felel, az az „eugenikai praxis” tehát, amely csak a különleges kihívásokkal megküzdni képes zsidók számára tette lehetővé örökítőanyaguk továbbadását.¹¹ Az viszont egészen bizonyos, hogy ha ezek a hatások léteztek, akkor azzal járultak hozzá a zsidó érvényesüléshez, hogy ügyesebb üzletemberré, élesebb elméjű tudóssá, jelesebb génállományú néppé tették a zsidókat, vagyis a zsidók által nyújtott teljesítményeket javították. Egyetlen tényező hozhatta létre csak a zsidó-keresztény egyenlőtlenséget úgy, hogy nem alakított ki tényleges teljesítménykülönbségeket, hanem csupán a a teljesítményeket megítélők fejében teremtette meg őket: a teljesítmények személyválogató elbírálása. Ebből következik, hogy ha nemcsak az egyenlőtlenségeket tudjuk mérni, hanem azt is, mekkora teljesítménykülönbség állt ezek mögött, akkor meg fogjuk tudni mondani, mekkora részéért felelt a zsidó sikernek és kudarcnak az elfogultság, a fantáziálás a zsidó karakterről. Azt a részt, amit a teljesítmények eltérése nem indokol, csakis a zsidó agy túl- és a zsidó test alulértékelése termelhetette.

A magam részéről a zsidó és keresztény középiskolások bizonyítványai közti különbség megfejtésére vállalkoztam a modern Magyarországon a holokausztot megelőző ötven-hatvan évre vonatkozóan. Ezúttal pedig azt szeretném kideríteni, vajon miért szenvedtek vereséget a tornaórai versengésben a zsidók.¹²

¹⁰ A „testileg alsóbb-, szellemileg felsőbbrendű zsidó” sztereotípiájának létezésére és elterjedtségére: Bolgár 2018.

¹¹ Például Diamond 1994: 292; Günther 1930: 202–203; Jacobs 1891a: LV; Leroy-Beaulieu 1893: 203, 224–225; Lombroso 1998: 37–38; Maller 1931: 38–39; Patai 1977: 304–305, 338; Ruppin 1913: 217.

¹² Annak elemzésére, hogy miért kaphattak a zsidók jobb jegyeket a szellemi tárgyakból: Bolgár 2017.

Képzeljünk el egy tornatermi szituációt: a tanár osztályoz, és a végén a keresztények jobb jegyeket kapnak a zsidóknál. Bizonyára azért, mert ügyesebbek, erősebbek, fürgébbek, míg a zsidók csak lógnak a szeren. Van azonban egy másik lehetőség is. Úgy is kialakulhat a keresztények előnye, hogy a tornatanár előre elképzei a zsidókról, hogy lógni fognak a szeren, és ez a várakozása eltorzítja észlelését, vagyis a gyakorlatok elbírálásakor nyamvadtabbnak, lassúbbnak és ügyefogyottabbnak látja vagy akarja látni a zsidó testet és mozgását annál, mint amilyen igazából, és ezért az ő mozdulataikat rosszabb osztályzattal honorálja, mint megérdemelnék, a keresztényekéit pedig jobbal.¹³ Ez a tanulmány annak feltárását kísérli meg, hogy a modern Magyarország középiskoláinak tornatermeiben az ilyen helyzetekben a két lehetséges közül jellemzően melyik forogatókönyv szerint zajlott az értékelés. A feltevés az, hogy a zsidók nem voltak annyival rosszabb tornászok a keresztényeknél, mint amennyivel rosszabbak voltak a jegyeik.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az iskoláztatás társadalomtörténeti vizsgálatának kiterjesztése a tanulmányi sikerességre, tehát az osztályzatokra Karády Viktor érdeme. A testgyakorlásból szerzett érdemjegyek magyarországi felekezeti egyenlőtlenségére vonatkozó ismereteinket – néhány, az ő munkáihoz kapcsolódó adatközléstől eltekintve¹⁴ – ugyancsak neki köszönhetjük.

Tornaosztályzatokra vonatkozó kutatásainak eredményei meggyőzően egyenműek. Először lokális méréseket végzett Jászberényben, Nagykanizsán, illetve budapesti és szegedi gimnáziumok, valamint reáliskolák esetében.¹⁵ Országos kutatási eredményeket 2003-ban publikált először. 1900 és 1914 között 19 vidéki, egy kivételével a trianoni országhatáron kívüli, magyar tannyelvű fiúgimnáziumot és reáliskolát vizsgálva azt kapta, hogy az első osztályban majd féljegynyi, a nyolcadik osztályban pedig 0,38 osztályzatnyi volt a zsidó hátrány tornából a keresztényekhez képest, ami a protestáns fenntartású intézményekben mutatkozott a legnagyobb.¹⁶ Újabban az 1850 és 1918 között minden magyarországi nyolcadik osztályos fiúgimnazista és reáliskolás, illetve bizonyos esetekben alsóbb osztályosok jegyeit tartalmazó adatbázisát használva 0,30 osz-

¹³ Azt, hogy a tanár várakozásai befolyásolhatják a diák teljesítményéről adott tanári értékelést, ha ezt a diák teljesítménye nem támasztja alá, kimutatta kanadai iskolások esetében Williams 1976. Arra, hogy az elfogult tanári értékelés társadalmi törésvonalak mentén is történhet, lásd például a lányok jobb izraeli érettségi eredményeit vizsgálva Lavy 2008. A várakozásoknak és sztereotípiáknak a teljesítmények észlelését torzító potenciáljáról az iskolai kontextuson kívül is: Darley–Fazio 1980: 875–877; Miller–Turnbul 1986: 244–248.

¹⁴ Andor 1997: 394–396; Radics–Sárkány 2004: 312–313.

¹⁵ Hadas–Karády 1994: 256–258; Karády 1997a: 119–120, 125; Karády 1997b: 137–142; Karády 1997c: 84–85; Karády 2000b: 101; Karády 2000c: 186–188; Karády 2004: 87–88; Karády 2014: 60–62.

¹⁶ Karády 2003: 26–29, 35.

tályzatnyi izraelita hátrányt¹⁷ regisztrált úgy, hogy minden egyes keresztény felekezet magabiztosan előzte őket. A legfőkényesebben a római katolikusok.¹⁸ Karády Viktor ugyanezt a vizsgálatot elvégezte az 1920 és 1947 közötti időszakra vonatkozóan is: a zsidó lemaradás tornából a Horthy-korszakban is minden keresztény felekezettel szemben megfigyelhető (a katolikusok előnye ekkor már nem egyértelmű a protestánsokhoz képest). Ekkor az izraeliták tornajegyei 0,18–0,60 jeggyel voltak rosszabbak az *átlagnál* úgy, hogy a harmincas években megnőtt a hátrány, a zsidótörvények idején tovább gyarapodott, majd a holokauszt után ellillant.¹⁹

Összefoglalva, az figyelhető meg, hogy az izraeliták jegyei testgyakorlásból több tized osztályzattal elmaradtak a más vallásúakéitól a középiskolákban. A lemaradás mindenütt megfigyelhető, mértéke azonban időben változott. Vajon nagymérvű ez a tornaórai zsidó hátrány? Karády jelentősnek minősíti,²⁰ és egyetérthetünk vele. Ez a hátrány ugyanis nagyobb volt, mint a zsidók előnye a szellemi tárgyakban.²¹ Másrészt az esetenként akár fél osztályzatot is meghaladó átlagos különbséget csupán négyfokozatú skálán (jeles = 1, jó = 2, elégséges = 3, elégtelen = 4) kell értenünk úgy, hogy a tornatanárok jobbra nem használták ki a skála teljes terjedelmét, csak igen ritkán adtak elégtelent, testnevelésből nem illett buktatni.²²

Figyeljük meg, hogyan magyarázza Karády ezt a jelentős egyenlőtlenséget a szellemi tárgyakban megmutatóhoz képest. A tantermi vetélkedésben kialakuló középiskolai zsidó előnyökre csakis érdemelvű magyarázatokat ad, azokat tisztán teljesítménykülönbségek kifejeződéseinek tekinti. Azzal, hogy a teljesítményekről adott értékelések, vagyis az osztályzatok a tanárok közreműködésével alakultak ki, nem foglalkozik. Úgy veszi, a tanteremben ki-ki azt kapta, amit az elvárásokhoz képest megérdemelt.²³ Jól jelzi ezt, hogy az osztályzatok egyenlőtlenségéről szóló újabb tanulmányának az *Iskolai teljesítmény-különbségek [!] felekezet és nemzetiségi háttér szerint...* címet adta.²⁴ A tornaosztályzatok egyenlőtlenségének a megokolása azonban szétfeszíti azt a keretet, amelybe a szellemi tárgyak esetében dokumentált zsidó előnyt illesztette. A tornatermi zsidó hátrány ugyanis Karády szerint már nem kizárólag zsidó-keresztény teljesítménykülönbség eredménye, vagyis nem egyszerűen a diákok cselekvéseinek következménye volt, hanem kialakításában a pedagógusok ítéletei is konstruktív szerepet

¹⁷ Karády Viktor táblázatából számított adat (Karády 2012: 172).

¹⁸ Karády 2012: 168–174.

¹⁹ Karády 2016: 202–205. A tanulmányban nem találtam utalást arra, hogy ezek az adatok csak a fiútanulókra vonatkoznak-e.

²⁰ Karády 1997c: 84; Karády 2000c: 188; Karády 2004: 87; Karády 2016: 203.

²¹ Karády 2012: 172, 174; Karády 2016: 198.

²² Lásd saját adatbázisom adatait, illetve G. Miháltz 1887.

²³ Például Karády 1997c: 87–92; Karády 1997a: 119–121, 125–127; Karády 2012: 156–168. Ha mégis lett volna elfogultság, az Karády várakozása szerint nem növelte, hanem csökkentette a zsidó előnyt (Karády 2016: 199).

²⁴ Karády 2012.

játszottak, a tanár ezúttal „nem [volt] szükségszerűen »társadalmilag semleges« bíró”.²⁵

Karády szerint tehát a zsidók és keresztények testnevelésjegyei közti átlagos különbség részben abból következett, hogy a zsidó test a kereszténynél szerényebb produkcióval rukkolt elő. Először azt latolgatja, vajon nem azért voltak-e rosszabb tornászok a zsidók, mert a tornaórai szereplés az osztályhelyzettől függött, és az izraelita diákság osztályösszetétele eltért a többi felekezettől. Válasza azonban nemleges, mivel a zsidók minden rétegen belül gyengébb osztályzatot kaptak minden keresztény felekezetenél, a zsidók és keresztények közti egyenlőtlenség tehát réteghelyzettől függetlenül is kirajzolódik. Ráadásul a tornaórai sikeresség és az osztályhelyzet között nem is figyelhető meg rendszeres és értelmezhető kapcsolat, hiszen a négy felekezeti csoporton (katolikusok, protestánsok, zsidók, görög rítusú keresztények) belül az egyes rétegek egészen különböző kiválósági sorrendjeit találjuk.²⁶

Karády így kizárta azt a lehetőséget, hogy a zsidóknak a keresztényekénél feltételezés szerint gyengébb tornaórai teljesítményét jellegzetes osztályhelyzetük okozta, ehelyett a nem zsidókétól eltérő mentalitásukkal magyarázza azt. Azzal a viszonytal tehát, amelyet a testtel és testmozgással ápoltak. Karády úgy véli, a keresztények a zsidóknál kisebb jelentőséget tulajdonítottak az intellektuális, nagyobbat a testi vetélkedésnek, így utóbbira több időt és energiát is fordítottak a zsidóknál, ami javította tornaórai produkciójukat, és ez megértült az osztályzásnál. Karády szerint ez a szellemiség hagyományaikból eredt, az erő és erőszak kultusza köré épülő férfiaságból, illetve ennek nemzeti verziójából, a magyar (nemesi) katonai virtusból. Ezzel szemben a zsidók militarizmustól mentes, az olvasás és tanulás vallási kultuszát ellenben tartalmazó tradicionális értékrendje gátolta a tornaórai érvényesülést, ők a testgyakorlati órán szenvedték el intellektualizmusuk hátulütőit, kisebb lendülettel vetették magukat a tornaosztályzatokért folytatott küzdelembe. A zsidó hagyomány mellékterméke testük eltunyulása lett, ez pedig rontotta a tornaórai értékelésüket.²⁷

A tornajegyek alakulásának dualista kori mintázatát elemezve Karády érvelése eddig jut.²⁸ A Horthy-kori zsidó tornaórai kudarcról azonban már – úgy véli – nemcsak a diákok, hanem a tanárok is tehetek. Azzal „vádolja” ugyanis az ebben az időszakban tornát oktatókat, hogy alulértékelték a zsidó test teljesítményét, így a zsidók rosszabb osztályzata az ő képzelőerejük terméke is volt, nem csak a teljesítménykülönbségé. A zsidók tehát nem is voltak (annyira) rossz tornászok, csak ezt bírják nem akarták, vagy nem voltak képesek észrevenni, mert

²⁵ Karády 1997a: 123.

²⁶ Karády 2003: 30–32; Karády 1997a: 119, 124–125.

²⁷ Hadas–Karády 1994: 251–252; Karády 1997a: 127–128; Karády 1997b: 142; Karády 2000b: 102; Karády 2001a: 107–108; Karády 2003: 34; Karády 2012: 168–171. A zsidó vallási hagyomány intellektuális jellegének, illetve a modern zsidó identitásnak és a sportmozgalomnak a kapcsolatáról részletesebben: Eisen 1998.

²⁸ Karády 2012: 168–171; Karády 2016: 203. Ennek ellentmond Karády 2003: 29.

amikor jegyeket adtak, kábulatba ejtette őket a zsidó puhányság mítosza. Karády ennek az antiszemita osztályzási gyakorlatnak a számlájára írja a harmincas évek, illetve a zsidótörvények korának megnövekedett zsidó hátrányát.²⁹ Hogy miért éppen testgyakorlás órán alakult ki ez az igazságtalan helyzet? Karády a tornatanárokat zsidóellenességgel különösen terhelt személyekként mutatja be a pedagógustársadalmon belül, a zsidók teljesítményének alulbecslése szerinte a „tornatanárok által közismerten képviselt »hétköznapi fasizmus« egyik megnyilvánulása” volt.³⁰ A tornatanári kar „sajátos fasisztoid orientációjának” kialakulását Karády abból vezeti le, hogy a testnevelők jelentékeny hányada a trianoni békeszerződés értelmében létszámfelettivé vált, leszerelt katonatisztek közül toborzódott, akikről azt kell tudni, hogy „nem egy közülük az »ébredők« fajtájából” való „kurzuslovag” volt.³¹

Az érvelés nem kifogástalan. Igaz, hogy a Hadügyminisztérium 1919 őszén többek közt középiskolai tornatanári állásokba kívánt segíteni a hadseregből leszerelő tiszteket.³² (Arra nem találtam adatot, hogy ez megvalósult-e, és ha igen, hány fő esetében.) Csakhogy ez egyrészt nem volt újdonság. Katonák, ha tényleg olyan durva lelkűek voltak, ekkor már évtizedek óta, a kötelező középiskolai testgyakorlás bevezetésétől gyötörték az ifjúság színe-virágát. Bokelberg Ernő 1873–1875-re, illetve Kemény Ferenc és Kovács Rezső 1897–1898-ra vonatkozó kérdőíves felmérése azt találta, hogy a gimnáziumokban és reáliskolákban tornát oktatók döntő hányada nem rendelkezett a kívánatos képesítéssel, és közülük többen (arányuk nem ismert) szolgálatban álló vagy már nyugalmazott tisztek, altisztek voltak, netán csupán tartalékos mivoltukat tudták felmutatni előképzettségként.³³ Másrészt a zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti szakadék – mint Karády adatai mutatják – nem az 1920-as, hanem majd csak az 1930-as években szélesedett ki.

De nem a fenntartásaim fontosak, hanem Karády vizsgálatának az az érdeme lényeges, hogy amikor a zsidó tornaórai kudarc termelődését végiggondolta, mérlegelte, hogy a jelenség a zsidók és keresztények közti valóságos teljesítménykülönbségből éppúgy fakadhatott, mint képzeletbeliből. Az általa adott megfejtés azonban csak egy a lehetségesek közül, a hipotézist nem támasztják alá vagy valószínűsítik bizonyítékok, helyállósága ellenőrizendő.

²⁹ Hadas–Karády 1994: 252–253; Karády 1997a: 125, 128; Karády 1997b: 142; Karády 1997c: 84–85; Karády 1997d: 29; Karády 1997e: 30; Karády 2000c: 189; Karády 2000d: 244; Karády 2004: 87–88; Karády 2014: 62; Karády 2016: 203.

³⁰ Karády 1997b: 142. A megfogalmazásra: Hadas–Karády 1994: 253; Karády 1997a: 125; Karády 1997c: 85; Karády 1997d: 29; Karády 1997e: 30.

³¹ Karády 2000c: 189; Karády 2004: 87; Karády 2014: 62; Karády 2016: 203.

³² DRERL C/39. 26. Katonás nevelés 1919–1920; Szabó 1996: 62–65; Földes–Kun–Kutassi 1982: 253–257, 334.

³³ Kemény–Kovács 1899: 2–3, 63–66. A testgyakorlás-oktatás tartalmi militarizálásáról folyó dualizmus kori diskurzusra: Tangl 2017.

A FORRÁS: ERŐMÉRÉSEK ÉS ERŐPONTOK

Vajon a tanári részrehajlás alakította ki a zsidó testi kudarcot a középiskolákban, vagy inkább az, hogy a zsidók valóban gyengébben tornáztak? Ennek feltárásához arra van szükség, hogy ne csak az egyenlőtlenséget, vagyis a zsidók és a nem zsidók érdemjegyeit, a teljesítményükről alkotott tanári ítéletet figyeljük meg, hanem a teljesítményüket is. Az egyes diákokról tehát három dolgot kell tudnunk egyszerre kideríteni: 1) hányast kaptak testgyakorlásból, 2) milyen produkciót nyújtottak tornaórán, 3) zsidók voltak-e, vagy sem. Az első adatot könnyen beszerezhetjük: az iskolai értesítők évről évre közölt érdemsorozataiban megtaláljuk kinek-kinek az osztályzatait minden tárgyból. Ha egy iskola valamilyen okból, átmenetileg vagy elvi alapon (mint sok evangélikus intézmény),³⁴ mégsem publikálta az egyes tanulók érdemjegyeit, akkor pótolhatjuk az adatot az iskolai anyakönyvekből. Annál több fejtörést okoz, hogyan döntsük el, ki mit nyújtott ténylegesen a tornaórán, illetve ki zsidó, és ki nem az.

Milyen tornászok voltak igazából a zsidók a többiekhez képest? Azt gondolhatja az olvasó, erre a kérdésre nem lehet felelni, mert képtelenség észlelni a teljesítményeket a maguk pőre valójában, mivel azok mindig valaki által értelmezve, elbírálva válnak észlelhetővé, csakis társadalmi becsértéükről van módunk tájékozódni. Nos, többnyire valóban ez a helyzet, ám éppen a testi teljesítmények tárgyilagos felmérésére kiváló lehetőségek kínálkoznak. Hogy miért ez a helyzet, azt akkor érthetjük meg, ha végiggondoljuk, hogyan szerepelhettek kiválóan a zsidók élsportolóként, ha egyszer a tornaórán leszerepeltek.³⁵

Közismert, hogy rengeteg a híres zsidó sportember a holokauszt előtti magyar sporttörténelem aranykönyvében, a zsidók a népességen belüli arányukhoz mérten felülképviseletet voltak az olimpiai érmesek között.³⁶ Az, hogy zsidók nagyobb eséllyel érték el a világraszóló magyar sportsikereket, mint nem zsidók, nem feltétlenül váratlan a zsidóságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyéhez képest (lásd a zsidó társadalom urbanizáltságát, felülrepresentáltságát a tehetősek közt,³⁷ esetleg az igazolt sportolók között is). Nagyon is meglepő azonban a zsidó testre vonatkozó sztereotípiákhoz képest, valamint ahhoz mérten, hogy a tornaórán – az érdemjegyek tanúsága szerint – a zsidókat a keresztények hétről hétre legyőzték. Miért alakult annyira másként két testi versengés, a tornaórai és az olimpiai eredménye? Egy különbséget feltétlenül találunk, ami megokolhatja az eltérést: az olimpiai vetélkedésben nincs olyan funkciójú személy, mint a tornaórai osztályozás során a tanár, aki értelmezi a teljesítményeket, döntést hoz

³⁴ Benka 1890.

³⁵ Az ellentmondást regisztrálja Karády 1997a: 127; Karády 2012: 169–171; Körner 2015: 207–208.

³⁶ Az egymásnak helyenként ellentmondó adatközlésekre: Eisen 2005: 277–278; Handler 1985; Skolnik 2007: 413–414.

³⁷ Ezekre az érvekre: Bolgár 2016b: 8; Körner 2015: 215–218; Szegedi 2006: 69; Zeke 2005 [1995]: 274.

értékükről, és ennek során érvényesítheti prekoncepcióit. Ennek következtében a sportpályán a fantáziák a zsidó atléta testének alsóbbrendűségéről nem (vagy legfeljebb csak pszichés fenyegetettségeként) gátolhatták a zsidók érvényesülését, csakis érdemeiktől függött a siker.

A sportpálya tehát olyan hely, ahol mód van – békés keretek között – produkcióink tervezhetően tárgyilagos összemérésére. Sőt, ha nem tévedek, ez az egyetlen hely a társadalomban, ahol teljesítményeink beárazása tudhatóan elfogulatlanul zajlik, egyedül itt valósul meg bármiféle leleményes közbeavatkozás (például a versengők anonimizálása) nélkül az egyenlőtlenségek termelődésére vonatkozó, meritokratikus erkölcsi ideálunk. Ez lehet a magyarázat arra a furcsaságra, hogy annyi pénzt költünk, olyan sok kalóriát pazarlunk a sportra, egy első látásra haszontalannak tűnő tevékenységre. Emiatt lehet, hogy annyira aggódunk a játék tisztaságáért, és hogy sok-sok millió ember él a Földön, akit jobban érdekel, sikerült-e győznie kedvenc csapatának a hétvégén, mint a saját munkája.

Vannak persze olyan sportágak, amelyekben a teljesítmény értékelése épp olyan szubjektív módon történik, mint például a történeti monográfiáké. Ezekben a versengésekben a sikerességet a teljesítményekről a bírók által adott értelmezések határozzák meg. Ilyen minden pontozásos sportág. Ezek messzemenő lehetőséget biztosítanak a személyválogatásnak, ugyanolyan logika alapján működnek, mint az osztályzás.

A sportok döntő többsége azonban igenis objektíve méri a teljesítményt. Nem az győz, akit a bíró jobbnak ítél, hanem az, aki az adott szabályok keretei között – szimbolikusan – végez ellenfelével: túljuttatja a labdát a gólvonalon, kiüti a másik bokszolót, messzebbre ugrik a többiekénél. Bíró persze ezekben a sportágakban is van. De őt csak pongyolaságból szoktuk így nevezni. Funkcióját a játékvezető kifejezés sokkal jobban leírja, mert szerepe csupán rendfenntartói (persze némi csalási lehetőséggel fűszerezve), nem pedig értékelői. Nincs az a megbundázott játékvezető, akinek módja lenne gólt ítélni, ha az általa preferált csapat nem győmszöli valahogy a hálóba a labdát, aki befújhatna egy tizenegyest, ha az az együttes, amelyik javára elfogult, nem jut el az ellenfél tizenhatosáig. A sport az érdemelvűség kicsiny szigete a részrehajlás (lehetőségének) világóceánján.

A feladatunk innentől világos: olyan forrást kell találnunk, amely a tornánál társaik megelőzéséért, és nem a tanár osztályzatáért küzdő tanulók sikeréről vagy kudarcairól tudósít, amelyen nem hagyhatott nyomot a tornatanár pontozói hatalma, így a személyválogatás nem torzította el a versengés kimenetelét. Ha elég kitaróan lapozgatjuk a középiskolai értesítőket, akkor némelyikben találunk néhány, számokkal sűrűn teleírt táblázatot, amelyeket az értesítők erőmérési tábláknak neveznek. Keletkezéstörténetük, forráskritikájuk és részletes leírásuk ennek a tanulmánynak a függelékében olvasható.³⁸ A táblázatok közlik, hányat sikerült elvégeznie az egyes diákoknak bizonyos gyakorlatokból kifulladás-

³⁸ Az erőmérési táblák: keletkezéstörténet, forráskritika, leírás (Lásd E-FÜGGELÉK).

sig, amit a gyakorlatok nehézsége szerint súlyozva az úgynevezett erőpontértékben összesítettek. Vagyis az erőpontok száma az egyes tanulók sportteljesítményét úgy fejezi ki, hogy az érték alakulására a tanár önkényének befolyása nem volt. Az erőpontérték a középiskolások tornaórai teljesítményéről pártatlanul tudósít. Az 1886/87-es és az 1915/16-os tanév között publikáltak ilyen táblázatokat. A trianoni országterületen 19 főgimnázium vagy reáliskola közölt erőmérési táblákat a felső négy évfolyamra, 4 az alsó négyre vonatkozóan. Ezek adatait kivétel nélkül rögzítettem (tehát nem mintát vettem), hogy összevethessem a diákok osztályzatait a teljesítményeikkel. Így összesen közel 11 400 felmérés adatait dolgoztam fel. A kisgimnazista osztályokra vonatkozó eredmények azonban jóval bizonytalanabbak, mert innen sokkal kevesebb adat maradt fenn, a felmérés módszere nem volt egységes, és a pontszámítási módszer sem egyeztethető.

KI A ZSIDÓ?

Mielőtt belevágunk a vizsgálatba, még tisztáznunk kell azt a problémát, amit eddig nem kezeltünk problémaként, pedig nagyon is az: mit értsünk azon, hogy zsidó? Ha figyelmesen értelmezzük e tanulmány hipotézisét, akkor egyértelmű a válasz. Mivel az a gyanúnk, hogy egy diák tornaórán kapott osztályzata nemcsak a teljesítményétől függött, hanem attól is, a tanár zsidónak gondolta-e, vagy sem, a zsidó definíciója ennek a várakozásnak az ellenőrzése során csak a következő lehet: zsidó az, akire a zsidókról szóló diskurzust vonatkoztatták. Vagy egyszerűbben: zsidókon azokat kell értenünk, akiket a tanár zsidónak képzelt. Ha ugyanis létezett az elfogult osztályzási gyakorlat, azt nekik kellett elszenvedniük, azt pedig, ki a zsidó, a tornateremben a tanár döntötte el. És semmi jelentősége nincs annak, hogy akiket a tornatanár zsidónak tartott, milyen kultúrájú emberek voltak, mennyire különböztek egymástól, és kinek gondolták magukat.

Arról azonban, hogy a testnevelést oktatók kit azonosítottak zsidóként és kit nem, természetesen semmiféle rendszeres feljegyzés nincs.³⁹ Ha precízen nincs módunk szétválasztani azt a két csoportot, amely érdekel minket, hogy tudnánk legalább megközelítő pontossággal meghúzni a határvonalat köztük? Az egyetlen szóba jöhető megoldás az, ha a felekezetet vesszük figyelembe, ugyanis erről állnak rendelkezésünkre információk: a magyar oktatásügyi adminisztráció egészen a Rákosi-korszakig nyilvántartotta a tanulók vallását.

³⁹ Esetenként persze kiderülhetett, kit tartanak annak. Bálint György, azaz Bálint gazda mondja el a vele készített életútinterjúban a gyöngyösi gimnázium Horthy-kori tornatanáráról, hogy „őróla is hallottam, hogy igen-igen erősen szélsőjobboldali volt, a háború alatt legalábbis, de amikor engem tanított még, akkor, hogy mondjam, csendesen antiszemitáskodott”; „nem nyilvánosan, [...] de azért zsidózott persze”. Egyszer azonban „valami szülői értekezleten, ott valami nagyon rondákat, csúnyákat mondott, az [ti. az eset híre] valahogy úgy körbejárt a városban”. „Úgy emlegetett gyerekeket, hogy zsidók, [...] zsidó fiú” (OHA 929. Életútinterjú Bálint Györggyel 2009: 72–73).

Mekkorát tévedünk, ha a diákok vallása alapján igyekszünk megközelíteni, kit tekinthetett a tornatanár zsidónak, és kit nem? Ha így járunk el, akkor a zsidók közé kivétel nélkül olyanokat sorolunk, akikre biztosan vonatkoztatták a zsidókról szóló diskurzust. A tornatanárokat ugyanis a tanügyi dokumentumok folyton szembesítették tanulóik felekezetével. Az alma mater lelkiismeretesen a gyerekek neve után írta a felekezetüket mind a belső használatú dokumentációban (anyakönyvek), mind a nyilvánosban (értésítő), de még a tanári magánhasználatra szánt notesznek az érdemjegyek rögzítésére szolgáló részébe is bele volt nyomtatva „a tanuló vallása” rovat.⁴⁰ Ezek a nyomtatványok kvázi arra bujtogattak, hogy az iskolában a zsidó vallásúakról mindenkinek a zsidóságuk jusson eszébe (és persze a protestánsokról protestánságuk stb.).

A gond az, hogy ha a zsidóknak az izraelitákat feleltetjük meg, akkor a másik oldalra, a keresztény felekezetekhez tartozók közé is keveredhetnek olyanok, akikre ugyancsak vonatkoztathatták a zsidókról szóló diskurzust: az áttértekre és a vegyes házasságból születettekre gondolok, továbbá azokra, akiket azért tekintettek zsidónak, mert zsidósnak találták a fellépésüket. Ez azt a veszélyt hordozza magában, hogy pontatlanul mérjük a tényleges és imaginárius teljesítmények zsidók és keresztények közti különbségeit. Ez a hibalehetőség azonban két okból sem hiúsítja meg vállalkozásunkat. Egyfelől a vegyes házassodás és kikeresztelkedés abban a korszakban, amikor az erőmérési táblák készültek, még csak kevés embert érintett.⁴¹ Másfelől tudható, hogy ha mérésünk pontatlan, akkor milyen irányba torzít. Gondoljuk meg, amikor felekezeti alapon jelöljük ki, ki a zsidó, akkor annak tesszük ki magunkat, hogy a keresztények közé, az ő átlagukba számítunk olyanokat is, akik úgy teljesítettek tornaórán, vagy olyan elfogult módon értékelték őket, mint az izraelitákat. Így, ha tévedünk, akkor azzal tévedünk, hogy a tornatanár szemében zsidónak és kereszténynek számítók közötti különbségeket alulbecsülve írjuk le, noha azok a mértnél ténylegesen nagyobbak voltak. Ezért amennyiben sikerül ilyen eltéréseket kimutatnunk, akkor biztosak lehetünk benne, hogy ez nem azért következett be, mert képtelenek voltunk pontosan különválasztani a zsidónak gondoltakat a többiektől, vagyis mert mérőeszközünk tökéletlenek, hanem éppen ennek ellenére.

A MODELL

Miután a vizsgálat elvégzéséhez szükséges adatok rendelkezésünkre állnak a dualista korszak magyarországi középiskolásairól, fontoljuk meg, egyelőre csupán logikai alapon, mely okok alakíthatták ki a tornaórai zsidó kudarcot, és milyen mechanizmusok révén. Állítsuk fel a zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti egyenlőtlenség magyarázómodelljét, amely majd számításunkat vezérli.

⁴⁰ N. N. (szerk.) 1906.

⁴¹ Karády 1997f: 132–150; Karády 2001b; Konrád 2014: 205–216; Zeke 1990: 194, 196.

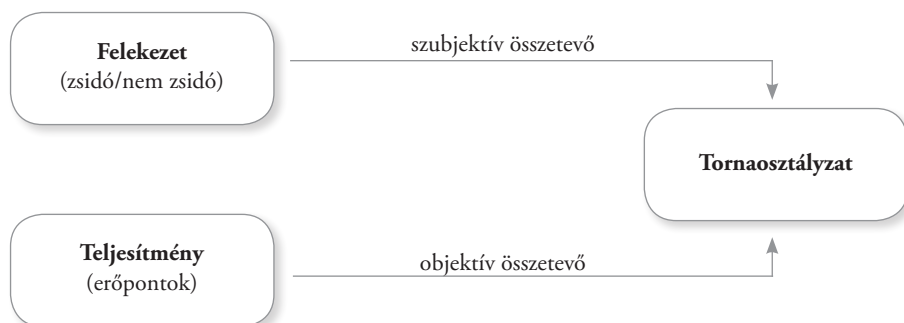
Azt, milyen érdemjegyet kapott egy diák a tornatanártól, közvetlenül mindössze kétféle tényező befolyásolhatta. Az osztályzat egyrészt függhetett a tanulók testi erőfeszítéseitől, tehát a tornaórai teljesítménytől, amit ebben a kutatásban erőpontokban fejezünk ki. Másrészt a tanárnak a diákok produkcióiról alkotott ítéletét, vagyis az érdemjegyeket sokféle szubjektív szempont eltéríthette, igazságtalanná tehetette. Előnyben részesíthette a tornaszereken jeleskedő aszkétákat, pikkelhetett a futballban kedvüket lelő élvhajhászokra.⁴² Favorizálhatta a jófiúkat, kitolhatott a rossz magatartásúakkal. Kedvezhetett azoknak, akiknek előírásos volt a tornadresszük, gáncsolhatta azokat, akiké nem. A sok-sok lehetséges tanári elfogultság között volt egy, amely – ha létezett – hátrányba hozta a zsidókat a tornaórai vetélkedésben: a zsidó testi teljesítmény alul-, illetve a keresztény felülértékelése.⁴³ Hogy az ilyen alapon személyválogató osztályozás létezett-e, és az egyenlőtlenségnek mekkora részéért felelt, azt úgy tudjuk kipuhatolni, hogy megmérjük, a felekezetváltozónak a tornaosztályzat-változóra gyakorolt hatásából, tehát a zsidók és nem zsidók átlagosztályzatai közti különbségből, mennyit nem indokolt a zsidó-keresztény teljesítménykülönbség (1. ábra).⁴⁴

⁴² Az iskolások kezdeti eltiltására a labdarúgástól lásd például: Gaál 1910: 50.

⁴³ A zsidókkal szemben érvényesülő elfogultság a torna osztályzása során természetesen összefüggethetett a többivel. Az is teljesítménykülönbséggel nem indokolt zsidó hátrányt termelhetett például, ha a zsidóknak a nem zsidóknál kisebb része volt hajlandó előírásos tornaruhát öltetni, ha a keresztényekénél rosszabbnak tűnt a magatartásuk, ha a többieknél jobban szerettek focizni, és ezekre a tanár érzékeny volt a jegyek meghatározásánál. Vizsgálatunk szempontjából azonban nem érdekes, illetve nem felderíthető, hogy a zsidók milyen vélt vagy valós tulajdonságaiból állt össze az értékelőben az, hogy őket a valóságosnál rosszabb tornásznak éreztette meg. Csak az a fontos, hogy az osztályzatok közötti differencia a zsidó és keresztény testek teljesítménye közti különbség realitását fejezte-e ki, vagy pusztán annak fikcióját.

⁴⁴ A zsidó tornaosztályzati hátránynak a teljesítmények nagyságának különbségével nem indokolható részét a zsidó testtel szembeni tanári elfogultságon kívül elvileg még valami magyarázhatná: az, ha a tanárok értékelték az osztályzásnál, ha valaki társainál ugyan nem, de korábbi önmagánál igenis jobban teljesített, és a keresztények önmaguk felülmúlásában jobban álltak a zsidóknál. Azaz, ha a nem zsidóknak a teljesítményük volt jobb, de annak nem nagysága volt jelentősebb, hanem fejlődési üteme volt sebesebb, és ezért kaptak átlagosan jobb jegyeket. Egyfelől azonban ez meglehetősen nyakatekert, ráadásul erkölcsileg is aggályos magyarázat. Azt jelenti ugyanis, hogy egy keresztény ugyanazt a teljesítményt, mint egy zsidó, nagyobb erőfeszítés árán, több munkával érte el, tehát ez a magyarázat csak akkor működhet, ha a zsidóknak veleszületetten, kvázi faji alapon átlagosan jobbak voltak a sportképességeik, mint a nem zsidóknak. Ez pedig nemcsak nehezen hihető és nyugtalanító elgondolás, de még az ellenkezője is annak, amit a faji gondolkodásban erről mondani szoktak. Másfelől empirikusan is kizárható, hogy a keresztények önmagukhoz képest nyújtott jobb teljesítménye indokolta akárcsak részben is a zsidók osztályzati hátrányát. A vizsgálandó sokaságban ugyanis nem a keresztények, hanem a zsidók léptek előre nagyobb lépésekben, teljesítettek jobban magukhoz képest: az ötödik osztályos zsidók 9,8 erőpont lemaradásban voltak a nem zsidóktól, a hatodikosok kicsivel még rosszabbul álltak (10,6 erőpont), ám hetedikos korukra a hátrányuk megfeleződött (5,4 erőpont), végzős korukra pedig 3,0 erőpontra csökkent. Vagyis, ha a tanárok figyelembe vették az osztályzásnál, ki honnan indulva, mekkora munkával ért el bizonyos teljesítményt, akkor ez a zsidóknak nem hátrányt, hanem előnyt jelentett az osztályzásban, tehát a zsidó test teljesítményének az alulbecslése e jelenség miatt csak nagyobb mértékű lehetett annál, mint amit mérni fogunk, kisebb nem.

1. ábra

A zsidók gyengébb tornaosztályzatainak magyarázómodellje

Ha volt teljesítménykülönbség zsidók és nem zsidók között, az persze nem a semmiből keletkezett. Ennek a differenciának a magyarázómodelljét is érdemes kidolgoznunk, mivel a zsidó-keresztény erőpontkülönbséget okozó tényezők közvetve hatással bírtak az osztályzatok alakulására is, így megfigyelésükkel – amire az erőmérési táblák és az iskolai anyakönyvek összekapcsolása lehetőséget ad – pontosabban megérthetjük, mi vezetett a zsidók tornaórai kudarcához a dualista kori Magyarországon.

Karády Viktor modellje egyetlen tornaórai teljesítményt meghatározó tényezővel számol. Az a várakozása, hogy a diák viszonyulása a testmozgáshoz, tehát az intellektualizmus/antiintellektualizmus skálán elfoglalt pozíciója kihat arra, mennyire fog igyekezni a tornaórán. Ez azért okozhatott teljesítménykülönbséget zsidók és keresztények között, mert a két fél intellektualizmusa – feltételezés szerint – különböző mértékű volt. A felekezeti hovatartozás tehát nemcsak szubjektíve, vagyis azzal módosíthatta a tornaosztályzatot, hogy a tanár ennek alapján végezte a személyválogatást, hanem objektíve is, hiszen a diákok ez alapján fordíthattak kisebb vagy nagyobb energiákat a minél jobb testgyakorlati érdemjegy megszerzésére. A kérdés az, igaza van-e Karádynak, hogy a felekezetváltozónak a teljesítményváltozóra gyakorolt hatásáért, azaz a zsidók és nem zsidók erőpontjainak átlagos száma közti különbségért a zsidók intellektualista hajlandósága felelt, vagy pedig a zsidó diákság más sajátosságai (is)?

A feltételezett zsidó-keresztény teljesítménykülönbség alternatív magyarázatainak latolgatását kezdjük azzal, hogy az erőpontok számának alakulásába a diákok életszínvonala is beleszólhatott. Nem arra gondolok, hogy a gazdag családok gyermekei jól mozogtak tornaórán, a szegényekéi meg rosszul, vagy éppen fordítva. Nem is lenne világos, milyen logika alapján vezetne a vastagabb buksza jelebb vagy gyengébb sportteljesítményhez. Az a feltételezésem csupán, hogy a jólét egyetlen eleme, a biológiai, egészen pontosan a hozzáférés az élelemhez, kihatott a tanuló tápláltságára, az pedig tornaórai alakítására. A túl bőséges étkezés felül-, a túl szűkös alultápláltságot okozott, és mindkét állapot akadályozta a színvonalas testmozgást. Ha a zsidó és keresztény tanulók között voltak táp-

lálkozási differenciák, ha a zsidók felülképviseletük voltak a kalóriahiánytól szenvedő és/vagy a fölös kalóriákkal birkózó középiskolások között, annak lehetett az a következménye, hogy a zsidók átlagosan kevesebb erőpontot gyűjtöttek a keresztényeknél.

Ugyancsak befolyást gyakorolhatott arra, ki mire volt képes a szeren, hogy ki hol lakott. Arra az általánosan elterjedt, ám kétértelmű elképzelésre gondolok, amely szerint a falusiak izomzatának kidolgozottsága különbözik a városiakétól. Ez a közhely azért kétértelmű, mert úgy is végiggondolható, hogy a falusiaké, de úgy is, hogy a városiaké a testi fölény. Mindenki úgy szokta vélni ugyanis, hogy a falvakban élő ifjúság testmozgási lehetőségei sokkal kiterjedtebbek voltak a városiakénál, mert gyakrabban kerültek olyan helyzetbe, amelyben meg kellett feszíteniük izmaikat. Ez erőpontokban megnyilvánuló előnyt jelenthetett az iskolai testnevelésben is a falusiaknak. A „tökös parasztyerek” – „városbéli puhányok, nyavalyások” sztereotípiával azonban szemben áll az az ugyancsak köztudomású ismeret, hogy a városiaknak volt módjuk a magasabb szintű testkultúra elsajátítására, hiszen ott álltak rendelkezésre a modern, polgári, szervezett sportolási lehetőségek (pályák, tornatermek, sportklubok, sportszerek), más szóval a városi kultúrában lett népszerű szabadidős tevékenység a kalóriák hiáभावáló elégetésének luxusa. Nem tudom eldönteni, melyik közhelyben lehet több igazság, de erre nincs is szükség, mivel a számítás majd felderíti. Mindenesetre, mivel a zsidók – legalábbis a társadalom egészében – a keresztényeknél nagyobb eséllyel voltak városiak, a lakóhelyi tényező (városi vagy falusi lakhely) is szerepet játszhatott a zsidó-keresztény tornaórai teljesítménykülönbség megtermelésében.

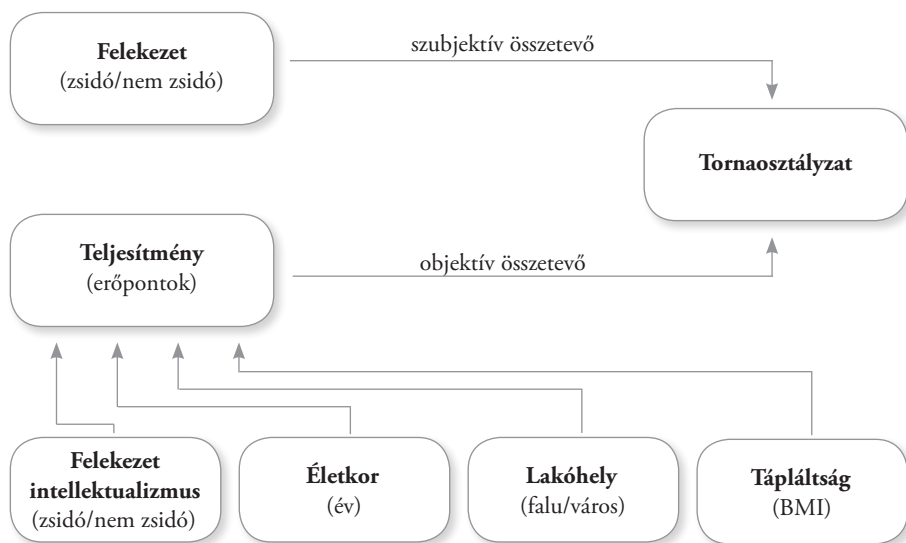
Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a tanuló életévének száma a serdülőkorban komoly befolyást gyakorol a testi fejlettségére, és ezzel arra, mekkora teljesítményt képes nyújtani a gimnazista a tornateremben. Ha a zsidó középiskolások fiatalabbak voltak a keresztényeknél, akkor ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többiekénél kevesebb erőpontot tudjanak kasszírozni. A zsidók átlagosan ifjabb életkora két úton alakulhatott ki. Egyfelől eredhetett abból, hogy az alsóbb évfolyamokon nagyobb volt az izraeliták aránya, mint a felsőkön. Ha így volt, és eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy a századforduló környékén a zsidó élve születések száma és/vagy az izraeliták beiskolázási esélye egyik évről a másikra, hirtelen megnőtt a keresztényekéhez képest (amit nyugodt szívvel megtehetünk), akkor ezt a helyzetet csakis az állíthatta elő, hogy a zsidók nagyobb eséllyel morzsolódtak le, így nem jutottak el a felsőbb évfolyamokra. Elképzelhető tehát, hogy a zsidók erőmérési kudarca a lemorzsolódási kudarcuk mellékterméke volt. A másik lehetőség egészen ironikus. Lehetett az is az oka az életkori különbségnek, hogy az ugyanazt az évfolyamot látogató keresztények előrehaladottabb korúak voltak a zsidóknál. Ez két forrásból táplálkozhatott. Egyrészt abból, hogy a keresztények átlagosan magasabb életkorban kezdték a középiskolát. Előfordulhat ezért, hogy a keresztények jobb tornaórai teljesítménye annak váratlan jutalma volt, hogy nehezkesebben vergődtek át a zsidóknál az elemiből a középiskolába. De okozhatta az is, hogy a zsidóknak jobbak voltak a tanulmányi ered-

ményeik a szellemi tárgyakkól, ezért ritkábban buktak meg, vagyis átlagosan fiatalabb korban abszolválták az egyes gimnáziumi évfolyamokat. Elképzelhető tehát, hogy a keresztény tornaórai teljesítménytöbblet csupán annak a fiaskónak a szerény, technikai jellegű ellentételezése, amit a keresztényeknek a szellemi tárgyakkól el kellett szenvedniük: az osztályismétlés tantermi kudarca beváltható volt némi tornatermi sikerre.

Tehát a zsidók esetleges rosszabb tornaórai teljesítménye talán nem is sajátosan zsidó szellemiségük, intellektualizmusuk, hanem, meglehetősen pusztán városiasságuk, fiatalságuk, netán nem kielégítő vagy éppenhogy lukulluszi étkezésük rövgvalóságának következménye volt (2. ábra). Vizsgálatom ennek is igyekszik utánajárni.

2. ábra

A zsidó-keresztény teljesítménykülönbség és a zsidók gyengébb tornaosztályzatainak magyarázómodellje

MIÉRT NYÚJTOTTAK GYENGÉBB TELJESÍTMÉNYT A ZSIDÓK?

Először figyeljük meg, mekkora volt az az egyenlőtlenség, amit meg kell magyaráznunk, mennyivel voltak rosszabb tornaosztályzataik a zsidóknak. A 7502 erőmérésen átesett keresztény nagygimnazista átlagosztályzata 1,85 volt testgyakorlásból, a 2207 izraelitáé 2,18. A zsidók tehát tornából egyharmad jegynyi (0,33 osztályzat) lemaradásban voltak a felső évfolyamokon, ami körülbelül ugyanakkora differencia, mint amit Karády 1850 és 1918 között a magyarországi végzős fiú-középiszkolások körében mért. Hátrányuk a legkisebb a reformátusokhoz

(0,16), a legnagyobb a római katolikusokhoz (0,39) képest volt. A közel 1700 kisgimnazista körében ehhez hasonlóan alakult a zsidó-keresztény vetélkedés.⁴⁵

1. táblázat

Az erópontok és tornaosztályzatok alakulása 19 magyarországi középiskola nagygimnazistái körében felekezetenként (1886/87–1915/16)

Felekezet	Megfigyelések száma	Tornaosztályzat	Erópont
római katolikus	5109	1,79	65,9
izraelita	2207	2,18	59,7
református	1584	2,02	65,8
evangélikus	579	1,91	63,6
görög rítusú	213	1,92	74,1
unitárius	17	1,76	70,1
összesen/átlagosan	9709	1,92	64,5

Vajon állt-e az osztályzatok egyenlőtlenségének háttérben teljesítménykülönbség? Csak a jegyeik voltak rosszabbak a zsidóknak, vagy rosszabb tornászok is voltak? Bizony, rosszabb tornászok is voltak. Még hozzá a felső évfolyamokon 6,2 eróponttal szereztek átlagosan kevesebbet a keresztényeknél, azaz hozzávetőleg három húzódkodásnyival teljesítettek szerényebben. Az eróméréseken a legnagyobb fölényrel, 14,4 eróponttal a görög rítusú keresztények⁴⁶ előzték az izraelitákat. A többi keresztény felekezet között pedig – ha a mindössze néhány felmérést produkáló unitáriusságtól eltekintünk – nem találunk szóra érdemes teljesítménykülönbséget, holtverseny alakult ki köztük. Az alsó évfolyamokon ellenben a zsidók átlagosan 4,7 eróponttal *jobb* teljesítményt nyújtottak a keresztényeknél.

Először annak igyekszem utánajárni, mi a magyarázata a teljesítménykülönbségnek, miért tettek szert a zsidók kevesebb erópontra. Ennek kiderítéséhez az iskolai anyakönyvekből ki kellett gyűjtenem az egyes diákok laccímét, illetve – ahol az erómérési tábla elmulasztja közölni – az életkorát is. Mint magányos kutatónak, ezt nem volt módom mindahány középiskola esetében elvégezni, és sok esetben nem is maradtak fenn az anyakönyvek. Ezért ezt a vizsgálatot hét iskolára szűkítettem. Az intézmények megválasztásánál egyrészt arra ügyeltem, hogy a forrásadottságaik a lehető legkedvezőbbek legyenek, másrészt arra, hogy földrajzi és felekezeti értelemben sokszínű legyen a vizsgálatom.⁴⁷ Így számítá-

⁴⁵ Az 1192 erómérésen részt vevő keresztény kisgimnazista átlagosztályzata 1,78 volt tornából, a 495 izraelitáé 2,05. Az alsó évfolyamokon tehát 0,27 jegynyi volt a zsidók hátránya.

⁴⁶ A görögkeletiek és a görög katolikusok szétválasztásával célszerűbbnek láttam nem kísérletezni, mert az értesítők igen következtelenül és bizonytalanul használták a vallási rovatban a „gk.” rövidítést.

⁴⁷ Olyan iskolákat igyekeztem kiválasztani, amelyek nagy tömegben közöltek erómérési adatokat, és amelyeket jelentősebb arányban látogattak izraeliták. Törekedtem arra, hogy a trianoni országrészt nagyobb térségei mind képviselve legyenek (Alföld, Észak-Magyarország, Budapest, Dunántúl), hogy minden fenntartónak szerepeljen legalább egy iskolája a vizsgálatban

som a békéscsabai, a budapesti tanárképző intézeti, a gyöngyösi, a kecskeméti református, a makói és a zalaegerszegi gimnázium nagygimnáziumi osztályaira vonatkozik, továbbá a földrajzi féloldalasság ellensúlyozása végett figyelembe vettem még a magyaróvári algimnázium táblázatait is.⁴⁸ Ennek a hét gimnáziumnak az értesítői vették fel az erőmérési adatok többségét, hatezernél több felmérés eredményét. A zsidók a hat nagygimnáziumi tagozaton 8,5 erőpont, míg a magyaróvári algimnáziumban mindössze 1,7 erőpont teljesítményhátrányt szedtek össze a felméréseken.

Miért volt ennyivel kisportolatlanabb a zsidó test? Valóban a zsidók intellektualizmusának következménye volt ez, ahogy Karády Viktor gondolta? Tegyük fel először, hogy csupán azért voltak jobb erőben a keresztények, mert a zsidókkal szemben nem ettek se sokat, se keveset, azaz tápláltságuk nagyobb eséllyel volt normális. Ennek a feltevésnek az ellenőrzéséhez szükség van arra, hogy találjunk valamilyen mutatót, ami alapján a testmozgás szempontjából kedvezőtlen tápláltsági állapotúak, vagyis az alul- és túltápláltak megfigyelhetőek. Az antropometrikus történetírás szokásosan a testmagasságot használja a tápláltság mérésére. De a mi vizsgálatunkban nem bízhatjuk magunkat az erőmérések magasságadataira. Egyrészt ugyanis a testhossz (pontosabban egy sokaság átlagos testhossza) hiába áll összefüggésben az élelmiszerfogyasztással, a testnevelés órai teljesítőképességgel már nem áll összefüggésben: égimeszelők és töpörödöttek egyaránt lehettek kiváló vagy borzasztó tornászok. Másrészt a tanulók magasságából bajos lenne kikövetkeztetni, kik voltak a túltápláltak.

A testmagasság-különbségek tehát nem segítenek az erőpontkülönbségek megmagyarázásában. Mégpedig azért nem, mert egy populáció átlagos termete a magzati kortól a felnőtt kor kezdetéig bevitt táplálék mennyiségéről és minőségéről árulkodik az energiafelhasználáshoz képest, vagyis a hosszú távú fiatalkori táplálkozási tapasztalatok összegződnek a nyúlánkságban.⁴⁹ A tornatermi mozgási potenciál szempontjából viszont az aktuális tápláltsági állapotnak van jelentősége, ez befolyásolja, mekkora eséllyel fog neki egy diák a húzódkodásnak. Ezt

---

(állami, katolikus, református, evangélikus), hogy legyen az iskolák közt dominánsan katolikus, református, evangélikus diákságú is, hogy az iskolák közt legyen többségében ortodox, neológ és status quo ante irányzatot követő zsidóságú városokban működő is (magukról az izraelita diákokról nem tudjuk, melyik irányzathoz tartoztak). Mindezeket a szempontokat szem előtt tartva nem is igen eshetett volna más intézményekre a választásom.

⁴⁸ Az anyakönyvek fellelhetősége: MNL BéML VIII.55.80–81, 83. A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium anyakönyvei. 1903–1905, 1905–1908, 1908–1911; MNL CSML MF VIII.51.83–90. Makói Állami Gimnázium névkönyvei 1896/97–1903/1904; ELTE EL 27/c. 18–19. A Budapesti M. Kir. Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgymnasium névkönyvei 1899/1900–1901/1902; MNL HML VIII.54/5–7. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai. Főnévkönyvek 1909/1910–1911/1912; MNL GYMSM GYL VIII.56.a./86–88. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium névkönyvei 1900/1901–1902/1903; KREL B.I. 10–12. Kecskeméti Református Főgimnázium beírási anyakönyvei 1897/98–1912/13; MNL ZML VIII.55.47–58. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium névkönyvei. 1901/1902–1912/1913.

⁴⁹ Komlos 2006a: 270–271.

akkor ragadhatjuk meg, ha a testhossz helyett a testalkatra fordítjuk a figyelmünket; úgy értem: ha a magasak és alacsonyak megkülönböztetése helyett a kövérek-soványak dimenzióban helyezük el a zsidókat és a keresztényeket.

Az aktuális táplálékfogyasztásra azért következtethetünk az erőmérési táblákból, mert egy részük lehetővé teszi, hogy kiszámoljuk, miként aránylott a tanulók testsúlya a magasságukhoz, tekintet nélkül arra, hogy kilóik milyen arányban álltak izom-, illetve zsírszövetből. A húzódkodni gyenge éhező diákokat és kor-pulens tanulókat, a túl keveset vagy túl sokat evőket tehát – az orvosi gyakorlatnak megfelelően – a testtömegindex (elterjedt angol rövidítéssel: BMI)⁵⁰ meghatározásával szűrhetjük ki az osztálynévsorokból megközelítő pontossággal.⁵¹ A gyors testi változásokat hozó gyermek- és serdülőkorban nem lehet a felnőtt-tekre vonatkozóan megállapított határértékek alapján megítélni a három normálistól eltérőnek tekintett állapotot, a kóros soványságot, a túlsúlyosságot és az elhízottságot. Ezért a határértékeket minden (fél) életévre vonatkozóan külön definiáltam, a közhasználatú ajánlásokat elfogadva.⁵²

A hét kiválasztott középiskola közül a békéscsabai táblái nem tartalmaztak testmérési adatokat, a zalaegerszegiek pedig csak a magasságot közölték. Így összesen 3277 tanuló testtömegindexét tudtam kiszámítani, akiknek az életévenként megfigyelhető átlagos BMI-je jelentősen elmaradt a jelenkori értékektől.⁵³ Ennek a mai fogalmaink szerint meglehetősen karcsú populációnak a 9,0%-a (294 fő) nem esett a normális tartományba testtömegindexét tekintve. Közülük 148 volt túlságosan sovány. Nekik átlagosan 13,3 erőpont volt a teljesítményhátrányuk a normál tápláltságúakhoz képest. A 124 túlsúlyos, zsírpárnáinak köszönhetően, viszont csak 6,0 erőponttal maradt el tőlük, míg a 22 elhízott átlagosan 41,4 ponttal szerzett kevesebbet a normál BMI-vel rendelkezőknél. Úgy tűnik, az elhízottak voltak azok, akiknél a tornaórai teljesítmény alakulásában nem sok szerep jutott holmi felekezetsajátos szellemiségnek, városias tunyaságnak és hasonlóknak, mert már azelőtt a talajhoz szegezte őket a gravitáció, hogy ezek a tényezők jelentőssé válhattak volna. Ők nem intellektualisták vagy antiintellektualisták, hanem nehezek voltak ahhoz, hogy jeleskedhessenek tornából. Látható, a testtömegindex segítségével megragadott aktuális tápláltsági állapot jelentősen befolyásolta a tornaórai teljesítményt.

⁵⁰ Az index számításának módja: testtömeg (kg)/(testmagasság [m])².

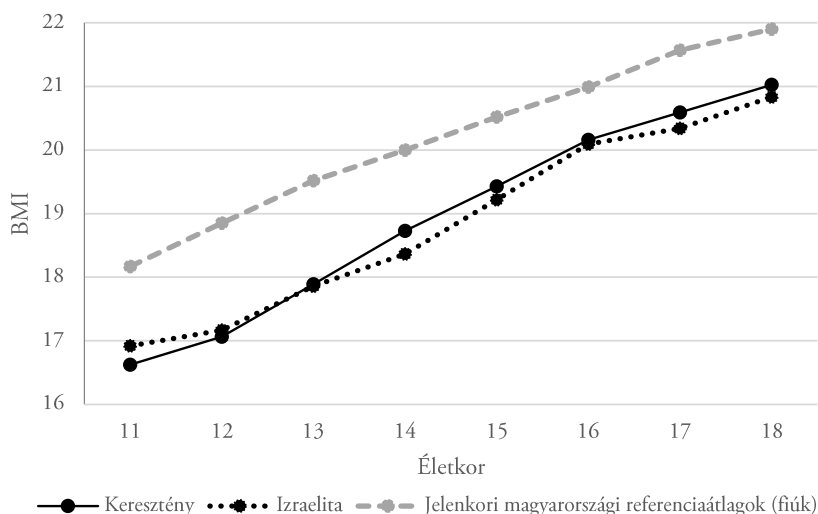
⁵¹ A BMI-nek mint tápláltsági mutatónak az értelmezésére a testmagassághoz képest: Cuff 1993: 171–172; Fogel 1993: 13.

⁵² Normál BMI-nek minden életkorban a jelenkori fiúnépességben az 5. és 85. percentilis közé eső értékeket tekintettem. Ez alatt kóros soványságról, a 85. és 95. percentilis között túlsúlyosságról, a 95. felett elhízottságról szoktunk beszélni (<https://www.cdc.gov/nccdphp/dnpao/growthcharts/training/bmiage/page4.htm> – utolsó letöltés: 2018. november 5.). Hogy a különböző percentilisekhez melyik életkorban milyen BMI tartozik, arra lásd http://www.who.int/growthref/bmifa_boys_5_19years_per.pdf?ua=1 – utolsó letöltés: 2018. november 5. A 19 éves felüli diákoknál a felnőttéknél szokásos határértékeket alkalmaztam.

⁵³ Múltbéli fiatalokú elitscsoportok BMI-jére nemzetközileg: Komlos 2006b: 314–315.

1. diagram

Az átlagos testtömegindex alakulása életévenként 5 magyarországi középiskolában (1896/97–1912/13)⁵⁴

A jelenkori magyarországi referenciaátlagok forrása: Joubert et al. 2006: 64.

Ez a jelenség akkor járulhatott hozzá a zsidók gyengébb testi teljesítményéhez, ha zsidók és keresztények testalkata gyakran eltért egymástól. Nos, az életévenkénti átlagos BMI-je majdnem egyformán alakult a két félnek, a keresztények gondolatnyival terebélyesebbek voltak a zsidóknál (1. diagram).⁵⁵ Az ismert testtömegindexű tanulók 20,4%-a volt izraelita, a nem normális BMI-jűeknek ugyancsak 20,4%-a (60 fő). Vagyis a tornázás szempontjából hátrányos testalkatúak között éppolyan valószínűséggel találunk zsidókat, mint keresztényeket. Némi különbség csak úgy figyelhető meg a felek között, ha a nem normális tápláltsági kategóriákat egyenként vizsgáljuk. A zsidók kissé alulképviseltek voltak azok közt, akik a betevő hiányával küzdöttek (18%), ahogy azok közt is, akik felszedtek némi túlsúlyt (18%), és feltűnően jelentős arányban (55%) voltak azon kevesek közt, akik erősen túlzásba vitték a falatozást.

Annak kiderítése, hogy a városi gyerekek tényleg gyengébben produkáltak-e tornaórán, egyszerű feladatnak ígérkezik, mert az iskolai anyagönyvek rögzítették a lakhelyet. Vagyis, gondolhatnánk, nekünk már csak az a dolgunk, hogy feltárjuk, vajon a megjelölt település város, esetleg városias méretű nagyközség

⁵⁴ A tornatanárok csak néha adták meg féléves pontossággal az életkort, így a kevés előfordulás miatt a diagramon csak az egész életévekhez tartozó BMI-értékeket jeleztem. Ugyanebből az okból a 11 évnél fiatalabbakat és a 18 évnél idősebbeket sem ábrázoltam.

⁵⁵ Az eltérő életkori összetétel hatása nélkül a zsidók BMI-je 0,08 egységgel volt kisebb a keresztényekénél átlagosan.

volt-e, és máris számíthatjuk, hány erőpontot szereztek a városiak a falusiakhoz képest, illetve milyen arányban voltak köztük zsidók.

Tévednénk azonban, ha így járnánk el, mert az anyakönyvben rögzített lakcím alapján legfeljebb a szülőt találta volna meg a postás. Az elvben falusi lakhelyűek közül ugyanis a gyakorlatban sokan kosztos diákként vagy kollégistaként az iskola székhelyén laktak a tanítási időszakban, tehát az év nagy részében. Könnyű a dolgunk ott, ahol fennmaradt a beiratkozási anyakönyv, amelyben fel van jegyezve a tanulók tényleges szállása,⁵⁶ illetve ahol az iskolai anyakönyvben városi lakhely van megjelölve, mert ők vagy a beírt városban laktak valóban, vagy ha nem, akkor az iskola székhelyén.⁵⁷ A nehézség abban áll, hogy valami módon kikövetkeztessük, kik lehettek a falusi lakcíműek közül a ténylegesen, az év nagy részében falun élők. A korszaknak a tanügyi körökben legrémisztóbbnak számító diáktípusát keressük tehát, akivel az volt a baj, hogy „túljár az iskola őrszemén”: a bejárót, akinek a figurája a tanárok fejében az igazolatlan hiányzással, késéssel, bukással, rossz magaviseletjeggyel, hazudozással, illetlen beszéddel, testi-lelki megrontással és a vallásosság elhanyagolásával kapcsolódott össze.⁵⁸ A legaggasztóbb erkölcsi állapotban persze a vonattal⁵⁹ (néha tehervonattal) ingázók voltak, hiszen – belegondolni is szörnyű – „volt reá eset, hogy [...] munkások közé ékelve utaztak”.⁶⁰ Aztán voltak gyalogos ingázók is, végül adottak voltak még a technikai feltételei a kerékpárral és lovaskocsival bejárásnak.⁶¹ A faluról bejárókat úgy igyekeztem azonosítani, hogy mérlegettem az egyes diákok lakcímének és az iskola székhelyének közlekedésföldrajzi viszonyát, és azt fogadtam el falusi életmódot folytatóknak a falusi lakcíműek közül, aki a kedvezményes tanulójeggyel⁶² vasúton, vagy a település közelsége miatt más módon, naponta eljuthatott az iskolavárosba.⁶³

Ezzel az eljárással a diákság 14,4%-a adódott falusinak a hét vizsgált gimnáziumban,⁶⁴ és ők átlagosan 0,06 erőponttal szerepeltek jobban a városiaknál az

⁵⁶ KREL B. I. 10–12. Kecskeméti Református Főgimnázium beírási anyakönyvei 1897/98–1912/13.

⁵⁷ A hét iskolából kettőnek a székhelye nagyközség volt. Ám Békéscsaba lakossága 1910-ben 40 ezer fő felett járt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912: 278; 826). Magyaróvárt pedig a tényleges állapotnak megfelelően Moson és Lúcsony községgel együtt egy városnak tekintettem.

⁵⁸ Keller 1913.

⁵⁹ A vasúton bejárókkal kapcsolatos Horthy-kori aggodalmakra lásd Bolgár 2009: 70–74.

⁶⁰ Keller 1913: VI.

⁶¹ Keller 1913: I–II; Oravecz 1934: 26. A biciklizés magyarországi viszonyaira a századfordulón lásd Frisnyák 1988: 321; Kalocsai 2011: 69.

⁶² Halász 1971: 216.

⁶³ Gyalogos, biciklista vagy lovaskocsis bejárónak azokat fogtam fel, akiknek az iskolavárossal egy járásban volt a lakhelyük. Vasúti bejáróként azokat azonosítottam, akiknek a lakhelye megállóval rendelkezett és vasúton 50 km-nél (azaz személyvonattal körülbelül kétórás utazásnál) közelebb feküdt az iskolaközpontozhoz, tekintet nélkül a szükséges átszállásokra. A települések közigazgatási besorolásáról a helységnevtárból (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1913), vasúti összeköttetéseiről az egykorú téli menetrendből (Megele 1910) és a vasúti szállítási szolgálat kézikönyvéből (Ősz 1912) tájékoztam.

⁶⁴ Hogy eljárásunk mennyire lehetett alkalmas a falusi bejárók kilétének feltárására, arról némi felvilágosítást ad, hogy az 1939/40. tanévben a középiskolás diákok 16,3%-a volt napi bejáró

erőméréseken. Vagyis voltaképp semmi különbség nem volt a falusiak és városiak teljesítménye között, nem beszélhetünk horpadt mellkasú aszfaltbetyárokról és a környező falvak pirospozsgás suttyóiról, ahogy az ellenkezőjéről sem. (A falusiak csak a tornatanárok észlelete szerint voltak a városiaknál valamivel keményebb kötésűek, ugyanis az osztályzataik 0,09 jeggyel jobbak voltak.) Mindenesetre a falusiaknak ez a szabad szemmel észrevehetetlen mértékű erőpontelőnye a zsidók tornaórai teljesítményhátrányát nem okozhatta, csak mérsékelhette egy paraszthajszállal, mert amíg nekik a 14,6%-uk minősült falusinak, a keresztényeknek – meglepetésre – valamivel kisebb része (14,3%).

Nem váratlan, hogy a tornaórai teljesítőképesség növekedett az életkorral: egy életév előny a kamaszodásban átlagosan 6,4 erőpont előrelépést jelentett az erőméréseken. Ez akkor alakíthatta ki azt a jelenséget, hogy a keresztények még néhányszor fel tudtak húzódkodni, amikor a zsidók már kifulladtak, ha a keresztények idősebbek voltak a zsidóknál. És az izraeliták valóban serdületlenebbek voltak, de csak kevéssel: 15,6 évesek voltak átlagosan, amíg a keresztények már 15,8 évet leéltek. Ez a különbség teljes egészében annak volt köszönhető, hogy a keresztények nagyobb valószínűséggel buktak⁶⁵ és/vagy tovább rostokoltak az elemiben a zsidóknál. Az izraeliták ugyanis keresztény osztálytársaiknál fél évvel voltak átlagosan fiatalabbak.⁶⁶ A teljes diákságon belüli eltérést az csökkentette 0,2 évre, hogy a keresztények nagyobb sanszsal morzsolódtak le,⁶⁷ így a magasabb évfolyamokon már kisebb arányban képviseltették magukat. Ha szabad ezt egy igen furcsa mutatóval kifejeznem: az erőmérésen részt vevő zsidó középiskolás jellemzően 6,2-ik osztályos volt, a keresztény csak 5,8-ikes.

A kérdés az, mennyiben állhatnak a feltárt asszociációk, vagyis a keresztények némileg magasabb életkora, esetleg a két fél közti szerény tápláltsági eltérés annak a jelenségnek a hátterében, hogy a zsidók alulteljesítettek az erőméréseken, és mennyit módosíthatott ezen a keresztények leheletnyi városias henyesége. Milyen módszerrel adhatunk választ erre a kérdésre? Képzeljük magunkat Karinthy *Lógok a szeren* című novellájába, amelyben a hatodik osztályos elbeszélő – akiről tételezzük fel, hogy zsidó – lóg a szeren a Markó utcai főreáliskola tornatermében, mellette viszont Bányai – aki háromszoros évisméltő⁶⁸ – megcsinálja a nagyhalált. Ezt a főreál érdemes tornatanárán, a tornatanárok egyesü-

(Szombatfalvy 1941: 326), amibe bele van számolva a minden bizonyos kisszámú városi lakhelyű bejáró is, továbbá ekkor már eljuthattak tanulók az iskolába a vasúti mellett még eltörpülő jelentőségű távolsági autóbusszközlekedéssel is (Halász 1971: 200–201).

⁶⁵ A zsidók kisebb évisméltési esélyeire az elemi iskolákban: Karády 1997g: 21.

⁶⁶ Tehát az eltérő évfolyam-összetétel hatása nélkül a zsidók átlagos életkora 0,5 évvel volt kevesebb a keresztényekénél.

⁶⁷ Erre más gimnáziumok esetében lásd Karády 1997b: 134–136; Karády 2014: 58–60.

⁶⁸ Karinthy Frigyesnek tényleg volt egy Bányai nevű osztálytársa – az V. kerületi főreál 1902/1903. évi, végzősöket is lepipáló magasugró bajnoka (Hofer 1903: 69) –, aki három évvel idősebb volt a későbbi írónál (BFL VIII.36.b.31. A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola névkönyve, 1902/1903). Az adatért köszönettel tartozom Lugosi Andrásnak.

letének későbbi elnökén, Ottó Józsefen⁶⁹ kívül figyelemmel kíséri, mondjuk, egy tudalékos tanfelügyelő is, aki az esetben a zsidó satnyaság újabb ékes bizonyítékát látja.⁷⁰ Ám a tornatanár ragaszkodik hozzá, hogy az egész csak azért történt, mert a magát nyújtón produkáló diák három évvel öregebb. Ez a vita igencsak elhúzódhat. De ki sem alakulhatott volna, ha történetesen mindkét fiú háromszor bukott volna, mert mindenki azonnal átlátta volna, hogy a túlbuzgó tanfelügyelőnek lehet igaza, de legalábbis biztosan nem a korkülönbség a ludas.

A többszörös lineáris regresszióelemzés során is ezt az elvet alkalmazzuk.⁷¹ Vagyis úgy vesszük szemügyre zsidók és keresztények erőpontjainak alakulását, hogy közben a felek minden megfigyelt szempontból egyformák, csak felekezetükben nem. Azt számítjuk ki tehát, mekkora lett volna az eltérés zsidók és keresztények erőpontjainak száma között, ha átlagosan éppen megegyező életkorúak és tápláltságúak lettek volna, továbbá ugyanolyan arányban lettek volna falusiak és városiak a zsidók is, mint a keresztények. Ha ezután is találunk zsidó-nem zsidó teljesítménykülönbséget, akkor már biztosak lehetünk abban, hogy azt nem a kor-, a falánkság- vagy a lakóhelybeli különbség okozta. Statisztikai nyelvezetet használva: úgy fogjuk megfigyelni a felekezet- és teljesítményváltozó kapcsolatát, kiszámolni a regressziós együtthatót, hogy kontrollváltozóként a független változók között szerepeltetjük az életkor-, illetve a lakóhely településtípusa változót, ahogy konstanson tartjuk, rögzítjük a tápláltsági állapotot is.

Először végezzük el a számítást azokra az iskolákra vonatkozóan, amelyek esetében ismerjük a diákok testtömegindexét! A nagygyimnazistákra azt kapjuk, hogy ha a zsidók pontosan ugyanannyira urbanizáltak és idősek lettek volna, mint a keresztények, továbbá ugyanakkora esélyük lett volna az elhízásra, a túlsúlyosságra, a normális, illetve az alultápláltságra, akkor is megmaradt volna az erőponthátrány 89%-a (a magyaróvári kisgyimnazistáknál 99%-a). Egyelőre azonban ennél fontosabb nekünk, hogy a tápláltsági különbségek a zsidó erőponthátránynak csak elenyésző részét, a nagygyimnazistáknál 2,1%-át magyarázták (Magyaróváron pedig még kicsivel előnyösebb is volt a zsidók tápláltsági helyzete a keresztényekénél). Ez alapján megkockáztatom azt a feltevést, hogy a BMI kiszámolására alkalmas adatokat nem közlő két gimnáziumban is jelentéktelen lehetett az eltérés zsidók és keresztények testtömegindexei között, ezért elvégzem a számítást mind a hét gimnáziumra vonatkozóan is a BMI figyelembevétele nélkül. Így a nagygyimnáziumokban az összesen 8,5 erőpontnyi zsidó lemaradásról az derül ki, hogy azt minimálisan, a hátrány 0,8%-ával csökkentette a zsidók testmozgás szempontjából előnyösebb lakóhelyi mintázata. A keresztények előrehaladottabb kamaszodása, azaz – mint láttuk – a zsidók tantermi sikere, a csekélyebb bukási esélyük termelte erőmérési hátrányuk 21%-át. És ha jól gondoltuk végig a zsidó erőponthátrány magyarázó modelljét, akkor a teljesítménykülönbség döntő, nem magyarázott hányada, 80%-a a zsidók keresztényekétől eltérő

⁶⁹ Hofer 1903: 46.

⁷⁰ A valóságos Bányai Miklós ugyanis református volt.

⁷¹ A módszerre: Moksony 1999, különösen 178–186.

mentalitásának, jelesül intellektualizmusának a következménye volt. Ha fogalmazhatok földhözragadtanban: az, hogy a zsidók rosszabb tornászok voltak a keresztényeknél, úgy látszik, négyötöd részt annak volt köszönhető, hogy a zsidók kevesebbre tartották a tornaórát, testnevelésből kevésbé törték magukat.

2. táblázat

A zsidók és keresztények közti teljesítménykülönbség magyarázata középiskolánként (1896/97–1912/13)⁷²

	Zsidók erőponthátránya	Az életkori és lakó- helyi különbséggel nem magyarázott zsidó erőponthátrány	Az életkori és lakóhe- lyi különbséggel nem magyarázott hátrány a teljes hátrány %-ában
Békéscsaba	6,9	1,0	15
Makó	23,6	20,1	85
Gyöngyös	14,2	11,4	80
Kecskemét	18,1	16,5	91
Budapest, VIII. ker.	1,0	1,4 előny ⁷²	0
Magyaróvár	1,7	1,6	95
Zalaegerszeg	6,4	5,6	87

Ha a teljesítménykülönbséget kialakító hatások nagyságának kiszámítását gimnáziumonként is elvégezzük (2. táblázat), azt találjuk, hogy a hétből öt gimnáziumra igaz az, amit összesítve megfigyeltünk, vagyis hogy a zsidók fiatalabb korának alárendelt szerepe volt a teljesítménykülönbség kialakításában (a lakóhelyi különbség mindenütt jelentéktelennek bizonyult). Az is kirajzolódik, hogy az iskolák mindennapjaihoz nem tartozott hozzá feltétlenül a zsidó intellektualizmus tapasztalata, ugyanis a zsidók könyvmolyságon alapuló hátránya két iskolában alig észlelhető mértékűnek adódott, egy iskolában pedig, ha kicsivel is, de a keresztények bizonyultak intellektualistábbnak. Az iskolák közti különbségekben földrajzi vagy felekezeti szabályszerűség nem fedezhető fel. Legfeljebb arra lehet felfigyelni, hogy a többségében ortodox zsidóságú Makón volt a legnagyobb a teljesítménykülönbség. Ebből azonban nem kellene elhamarkodott következtetést levonnunk, mert volt még két erőmérési táblát közlő iskola az országban, ahol a domináns zsidó hitközség az ortodox volt, és ott már az izraeliták nem álltak ilyen ramatyul: az egyikben (Miskolc) mindössze 2,5 pont volt a zsidók hátránya, a másikban (Balassagyarmat) meg egyenesen a zsidók szerepeltek 13,6 ponttal jobban az erőmérésen.

⁷² Ez úgy értendő, hogy a későbbi Trefort Gimnáziumban a zsidók csekély erőponthátrányát teljes egészében az termelte, hogy az izraeliták fiatalabbak voltak a nem zsidóknál (a lakóhely településtípusa itt nem játszott szerepet, mert minden diák városi volt). A zsidók azonos korú társaiknál átlagosan 1,4-del több erőpontot szereztek.

MIÉRT KAPTAK ROSSZABB OSZTÁLYZATOKAT A ZSIDÓK?

Most már felfejtettük, hogyan jöhetett létre a teljesítménykülönbség, de még nem tudjuk, hogy az jelentős volt-e, vagy sem, azaz nem derítettük ki, mennyit magyaráz meg az osztályzatok, tehát a zsidó és keresztény testről alkotott ítéletek egyenlőtlenségéből. A módszer ugyanaz, mint az előbb: azt számoljuk ki, hogy akkor is rosszabb jegyet kaptak-e a zsidók tornából, ha ugyanannyi erőpontot értek el, mint a nem zsidók, és ha igen, mennyivel. Azaz úgy vizsgáljuk a felekezerváltozó hatásának nagyságát a tornaosztályzat-változóra, hogy kontrollváltozóként szerepeltetjük a teljesítményt. Ha még teljesítménykülönbség híján is rosszabb tanulónak bizonyulnak a zsidók tornából, akkor az így megfigyelhető hátrálynak már nem volt köze sem a zsidó tanulók fiatalságához, sem „okostojássághoz”, sőt a diákoknak már egyáltalán nem volt semmi közük ehhez az eltéréshez, mert ezt már – ha az erőpontok valóban jól mérik a teljesítménykülönbséget – a tornatanárnak az elfogultsága, a „gyenge zsidó” sztereotípiája által eluralt szeszélye termelte. Ezt a kalkulációt évfolyamonként kell végrehajtanunk, mivel évfolyamonként változó volt, hogy a tornatanárok mekkora teljesítményt, hány erőpontot vártak el például a jeleshez.

3. táblázat

*A zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti egyenlőtlenség és magyarázata
19 nagygyimnáziumban és négy kisgyimnáziumban évfolyamonként (1886/87–1915/16)*

Évfolyam	Megfigyelések száma		Zsidó hátrány (osztályzat)	Teljesítménykülönbséggel nem indokolt zsidó hátrány (osztályzat)	Indokolatlan zsidó hátrány a teljes hátrány %-ában
	Keresztény	Zsidó			
1.	359	94	0,23	0,21	90
2.	261	60	0,29	0,23	79
3.	210	71	0,17	0,25	142 ⁷³
4.	362	270	0,26	0,31	121
5.	2021	501	0,35	0,24	68
6.	1819	531	0,36	0,26	70
7.	1466	509	0,33	0,28	83
8.	2196	666	0,30	0,27	91

A számítást az egész sokaságra elvégezve azt kapjuk, hogy a zsidók, jellemzően mintegy negyed osztályzattal, azoknál a keresztény osztálytársaiknál is rosszabb jegyeket kaptak testgyakorlásból, akik fikarcnyival sem gyűjtöttek több erőpontot náluk (3. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a zsidók korántsem voltak annyival hitványabb tornászok, mint amennyivel a tornatanárok rosszabbnak

⁷³ A 100% feletti értékek úgy adódnak, hogy az izraeliták annak ellenére kaptak rosszabb tornaosztályzatokat a keresztényeknél, hogy náluk jobb teljesítményt nyújtottak.

ítélték őket: a teljes egyenlőtlenségnek csak – évfolyamonként változó mértékben – harmadát-tizedét indokolta az izraeliták silányabb teljesítménye, sőt a harmadikos és negyedikos kisgimnazisták körében annak ellenére díjazta őket rosszabb jeggyel a tanár, hogy ők nyújtottak jobb teljesítményt. A tornaórai zsidó kudarc kétharmada–kilenczede, két évfolyamon pedig egésze a tanárok lelkén száradt, csupán a zsidó test alsóbbrendűségéről folytatott fantáziálásuk terméke volt. Más megfogalmazásban: körülbelül minden negyedik zsidó diák egy jeggyel rosszabbat kapott tornából annál, mint amit megérdemelt. Ugyanakkor, amely évfolyamokon egyáltalán létezett indokolt része a zsidó hátránynak, csak minden kilencedik–negyvenharmadik zsidó diák kapott azért egy jeggyel rosszabbat keresztény osztálytársainál a pedagógustól, mert teljesítményével rászolgált erre. Az egyenlőtlenség döntő hányada tehát igazságtalan volt, mert nem az érdemek közti különbségen, hanem elképzelt teljesítménykülönbségen, részrehajló ítélkezésen alapult.⁷⁴

Az összes iskola tornaosztályzatait „ömlesztve” vizsgálni nem volt indokoltan. Azzal ugyanis, hogy az állam egységes értékelési skálát alkotott,⁷⁵ egységesen határozta meg a tanítandó ismeretek minimális mértékét, és eldöntötte, jogot ad-e az egyes iskoláknak bizonyítvány kiállítására,⁷⁶ azt is állította, hogy az egyik iskolában szerzett jeles mögött hasonló teljesítménynek kellene állnia, mint a másokban. Az előző mérésben ehhez az elvi sztenderdhez képest figyeltük meg, mekkora diszkrimináció érte a zsidókat tornaórán, ahhoz az elvárásszinthez viszonyítottunk tehát, amivel az egész sokaság átlagosan szembesült. Az állam azonban ténylegesen nem tett erőfeszítést az osztályzás sztenderdizálására, vagyis a gyakorlatban minden bizonnyal nagy különbségek voltak abban, mekkora tel-

⁷⁴ Vajon voltak-e részrehajlón alapuló egyenlőtlenségek az egyes keresztény felekezetek között is? Az 1. táblázat ugyan nem évfolyamonkénti bontásban közöl adatokat, de nagy vonalakban kiolvasható belőle, mi volt a helyzet: a protestánsoknak és a görög rítusú keresztényeknek rosszabbak voltak a jegyeik a katolikusokénál, holott teljesítményük nem különbözött érdemileg az övékétől, vagy egyenesen jobb volt. Ez arra utal, hogy a tornatanárok nemcsak a zsidókat, hanem a nem katolikus keresztényeket is összességében alulértékelték. Ha a részletesen vizsgált hét iskolából megfigyeljük azt a hármat, amelyben a keresztény tanulók között jelentős számban voltak helyben kisebbségi keresztény felekezethez tartozók (békéscsabai evangélikus, kecskeméti református, makói állami gimnázium), azt találjuk, hogy a tornatanárok Makón a többségi katolikusok, Békéscsabán és Kecskeméten pedig a domináns protestánsok javára elfogultságot mutattak az osztályzás során. Ez alapján úgy tűnik, hogy a személyválogatás nemcsak a keresztényeknek kedvezve folyt a zsidók ellenében, de nem is mindig elsősorban a katolikusok javára, hanem mindenekelőtt az iskolában domináns felekezet felé hajlott a tornatanárok keze. Békéscsabán, az evangélikus gimnáziumban, a tornaórai versenyben nem is a zsidók, hanem a katolikusok kullogtak leghátul, nekik voltak a legrosszabb jegyeik, és ez úgy alakult ki, hogy osztályzásuk még a zsidókéénál is igazságtalanabb volt. Ha Békéscsabán és Kecskeméten a protestáns tömbhöz, Makón a katolikusokhoz hasonlítjuk az izraelitákat, az látszik, hogy a háromból két iskolában (Békéscsabán és Makón) a preferált keresztény felekezethez képest nagyobb mértékben volt felelős a részrehajló értékelés a zsidók kudarcáért, mint az keresztény-zsidó összevetésben látszik.

⁷⁵ Lásd az 1890. évi középiskolai rendtartás 40. §-át (VKM 1890. évi 23 583. számú rendelete).

⁷⁶ 1883: 30. tc. 8. és 59. §

jesítményt tekintettek jelesnek az egyes tanárok. Ezért, és mert az egyes iskolák eltérő számú diák erőmérését végezték el, érdemes a tanári diszkriminációt iskolánként is felmérni. (Minden iskola esetében egy tornatanító végzett erőmérést.)

Így azt találjuk, hogy a tizenkilenc nagygymnáziumi tagozatból tizennégyben kellett 0,1 jegynél nagyobb mértékű indokolatlan alulértékelést elszenvedniük a zsidóknak.⁷⁷ Ebből tizenkét esetben a zsidó tornaórai kudarc több mint feléért felelt a diszkriminatív értékelés (vagy egyedül ez a jelenség mérsékelte többségteljesítményen alapuló előnyüket). Két esetben viszont a zsidók gyengébb teljesítménye volt a lényegesebb tényező. Három iskolában ugyan nem figyelhető meg 0,1 jegynél nagyobb zsidó lemaradást okozó elfogultság, de nem volt számottevő teljesítménykülönbségen alapuló egyenlőtlenség sem, azaz a tornaóra nagyjából előítélet-mentesen hozott felekezetiileg kiegyenlített küzdelmet. Ebből két iskolában csekély hátrányban voltak az izraeliták osztályzataikat tekintve, és ezt a lemaradást döntően részrehajlás termelte. Végül mindössze kettő iskola volt, amiben nem a várakozásunk szerint alakult a helyzet. Ezekben az intézményekben a tornatanár az izraeliták javára volt elfogult, akik zsidó-keresztény relációban 0,1 jegynél valamivel nagyobb indokolatlan előnyhöz jutottak ezzel. Ha azonban a helyben domináns keresztény felekezethez, jelesül a római katolikusokhoz hasonlítjuk őket, már azt találjuk, hogy hozzájuk képest 0,1 osztályzatnál kisebb jutalmat kaptak azért, mert a tanár őket preferálta. A kisgymnáziumokban hasonlóan alakultak az eredmények.⁷⁸ Aszerint nem figyelhető meg szabályszerűség az eredményekben, hogy az ország melyik régiójában feküdt az iskola, ki volt a fenntartója, melyik volt a diákságban a többségi keresztény felekezet, illetve az iskola székhelyén az ortodox, a status quo vagy a neológ hitközség volt-e túlsúlyban. Az iskolánként elvégzett vizsgálat tehát megerősítette azt a következtetést, amit az összes diákot egyetlen sokaságként kezelő számításhoz kaptunk.

Az eredmények azt mutatják, hogy a zsidók rosszabb tornaosztályzatait ketten hozták össze. Szerepet vállaltak benne a valóságos zsidók, és amikor ők felkapaszkodtak a szerre, akcióba léptek a tornatanárok fejében lévő képzeletbeli zsidók is. Az érdekes az, hogy a valóságos zsidók a jelek szerint sokkal jobban hasonlítottak keresztény osztálytársaikra, mint a róluk alkotott képre. Ők közel sem voltak olyan izomgyengék, és sokkal kevésbé tehetek rossz osztályzataikról, mint elképzelt megfelelőik.

⁷⁷ A békéscsabai gymnasiumot is idesoroltam, ahol csak zsidó-protestáns viszonylatban állt fenn a 0,1 jegynél nagyobb indokolatlan izraelita hátrány, zsidó-keresztényben nem.

⁷⁸ A négy kisgymnázium közül háromban volt jelentős mértékű a zsidók produkciójának alulbecslése az osztályzás során. Ebből két esetben döntően ez, egy esetben nagyjából a gyengébb teljesítményük okozta a zsidók tornaórai kudarcát. Egy iskolában pedig nem volt szó érdemlő elfogultság megfigyelhető, ám teljesítménykülönbség sem.

MIÉRT VOLTAK (KICSIVEL) INTELLEKTUALISTÁBBAK A ZSIDÓK?

A lényegét, a számottevő különbséget az elképzelt és a valóságos zsidó testmozgása között már kitárgyaltuk. Jó volna annak megértésében is előrelépni valamit, miért emlékeztetett a két figura jelleme mégis egy kicsit egymásra? Azaz miből fakadhatott, hogy a zsidók kevéssel tényleg „fejnehezebbek” voltak a nem zsidóknál, ami miatt valamivel valóban rosszabbul teljesítettek a tornaórán? Karády Viktor válasza az, hogy ez az intellektualizmus hagyományaikból következett, az északpontos zsidó vallási hagyományból és az állami-katonai tradíciók hiányából. Könnyen lehet, de elképzelhető egy másik magyarázat is. Lehetett a zsidók intellektualizmusa és ebből következő erőponthátránya is a képzeletbeli zsidók munkájának gyümölcse, azaz termelhette ezt is a személyválogatás, a zsidó csenevészesség képzete mint önbeteljesítő jóslat. Az tehát, hogy a sztereotípiát érvényesnek fogadták el, noha nem volt az, olyan változásokhoz vezethetett, amelyek révén – valamennyire – csakugyan érvényessé is vált.⁷⁹

Több módon is elképzelhető, hogy a fantáziálás a zsidó (és nem zsidó) testről nemcsak az értékeléseket, de a cselekvéseket is befolyásolta, azaz a testi versengésben a zsidókat kisebb, a keresztényeket nagyobb erőfeszítésekre sarkallta. Egyrészt kifejthette a hatását a tanárok közvetítésével, Pygmalion-, illetve Gólem-hatásként. Úgy tehát, hogy mivel a tornatanárok a keresztényektől jobb teljesítményt vártak, több figyelmet fordítottak rájuk, nagyobb segítséget adtak nekik, míg a zsidókat reménytelennek gondolták, ezért kevesebbet törődtek velük, aminek következtében a zsidóknak tényleg rosszabbul ment a tornázás.⁸⁰ De befolyásolhatta a zsidó test alsóbbrendűségének vélelme közvetlenül a gyerekek cselekvéseit is. A testi erejüket lekicsinylő értékelési gyakorlat miatt a zsidók fenyegetettnek érezhették magukat tornaórán, amitől elveszíthették magabiztosságukat, míg a keresztények épp ellenkezőleg.⁸¹ De lehetett ésszerű döntések következménye is a teljesítménykülönbség, amennyiben a diákok számoltak azzal, hogy a tornaórai értékelés részrehajló. Ha a zsidók észlelték az imázsuk elleni küzdelem hiábavalóságát a tornateremben, rájöttek, hogy ha megszakadnak az erőméréseken, akkor sem terem nekik babér, könnyen beláthatták, hogy még akkor járnak a legjobban, ha csak a legszükségesebb költségeket vállalják, hiszen egy olyan versengésben voltak kénytelenek részt venni, amelyben nem számíthattak befektetéseik megtérülésére. Azaz elképzelhető, hogy a továbbiakban nem annyira hiábavaló fekvőtámaszozással töltötték a drága szabadidejüket, hanem inkább az atomfizika vagy a forradalomcsinálás időszerű kérdéseiről spekuláltak, ami meglátszott tornaórai teljesítőképességükön. És ugyanígy a keresztények is megérezhették, hogy a görögptóló irodalom elmélyültebb tanulmányo-

⁷⁹ Az önbeteljesítő jóslat fogalmára: Merton 2002: 504–519.

⁸⁰ Rosenthal–Jacobson 1968. A Pygmalion-, illetve Gólem-hatás működésére tornaórai körülmények között: Babad–Inbar–Rosenthal 1982.

⁸¹ Steele–Aronson 1995.

zásánál talán kifizetődőbb számukra, ha a sportolásban fejlesztik magukat, mert a tornateremben könnyebben elismerik produkcióikat.⁸²

A rest zsidó és az acélos keresztény test hiedelmének esetleges önbeteljesülését nehéz lenne – és nem is célom – körültekintően bizonyítani, működési mechanizmusát feltárni. De azt, hogy az elmélet nem eleve képtelenség, egyszerűen ellenőrizhetjük egy tapasztalati következmény megfogalmazásával: amennyiben részben vagy egészben a zsidók ellenében elfogult tornatanári ítélkezés volt felelős a zsidók szerényebb tornaórai teljesítményéért is, akkor azokban az iskolákban, ahol az ilyen pártosság erős volt, nagyobbak kellett lennie a zsidók és keresztények közötti teljesítménykülönbségnek, mint ott, ahol gyenge volt vagy hiányzott. Márpedig adataink a nagygymnáziumi évfolyamokon ennek megfelelő képet mutatnak. Abban a tizennégy középiskolában, ahol a diákoknak szembesülniük kellett jelentős mértékű részrehajlással, 6,7 erőpont volt a zsidók hátránya, és 58,8 erőpontot szereztek átlagosan. Abban az ötben, amelyben nem találkoztak ilyesmivel, csak 3,0 erőpont volt a lemaradásuk és 65,7 erőpont volt az átlagos teljesítményük. A kisgimnazistáknál azonban (még?) éppen az ellenkezőjét találjuk ennek.⁸³

* * *

A tanulmány címében feltett kérdésre az a válaszom, hogy a zsidók korántsem voltak annyival puhányabbak, mint amennyivel a tornatanárok értékelései gyengébbnek mutatták őket. Az erőmérési táblák szembeállítására a tornaosztályzatokkal azt mutatja, hogy a zsidó testi kudarcot, azt tehát, hogy a zsidóknak gyengébb volt a bizonyítványuk testgyakorlásból, elsősorban nem a zsidók kigyúratlansága és a keresztények daliás izomzata okozta, hanem túlnyomórészt az, hogy a tornatanárok alulbecsülték a zsidók teljesítményét, hittek a zsidó testi alsóbb- és szellemi felsőbbrendűség mítoszában. És ez a helyzet nem a Horthy-korszak terméke volt, nem kellett hozzá a leszerelő katonák tornatanári állásba segítése, hanem már a dualizmusban is ezt figyeltük meg.

A kérdés ezután az, vajon nem ugyanez a mítosz termelte-e meg a zsidó sikereket is a szellemi szférában. És ennek a rejtvénynek a megoldása az igazán szép és nehéz feladat. Ehhez ugyanis egyrészt ki kell találnunk, hogyan mérjük össze tárgyilagosan az értelmi teljesítményeket, másrészt el kell tudnunk képzelni, hogy a dominánsok a domináltak felsőbbrendű képességeiről ábrándoztak – azaz a domináns keresztények a dominált zsidók javára voltak elfogultak, a saját kárukra.

⁸² Erre a logikára: Loury 2002: 33–42.

⁸³ Abban a három kisgimnáziumban, ahol erőteljes volt a zsidók alulértékelése, az izraeliták nem-hogy rosszabb teljesítményt mutattak az erőméréseken, mint az egyetlen pártatlanul osztályozó tornatanár iskolájába járó zsidók, hanem még a keresztényeknél is jobbat.

FORRÁSOK

- 1956-os Intézet – Oral History Archívum (OHA)
 929. Életútinterjú Bálint Györggyel. Az interjút készítette: Bolgár Dániel, 2009.
 Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 VIII.36. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola iratai, 1902–1903.
 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL)
 C/39. Imre II. Sándor iratai, 1919–1920.
 ELTE Egyetemi Levéltár (ELTE EL)
 27/c. A Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgimnázium iratai, 1899–1902.
 Kecskeméti Református Egyházkerület Levéltára (KREL)
 B. I. Kecskeméti Református Főgimnázium iratai, 1897–1913.
 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)
 VIII.55. A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium iratai, 1903–1911.
 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (Makói Fióklevéltár) (MNL CSML MF)
 VIII.51. Makói Állami Gimnázium iratai, 1896–1904.
 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára Mosonmagyaróvári Fióklevéltára (MNL GYMSML MF)
 VIII.56. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium iratai, 1900–1903.
 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
 VIII.54. A Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai, 1909–1912.
 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
 VIII.55. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium iratai, 1901–1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor Eszter 1997: Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszezen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai.* (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 367–400.
- Babad, Elisha Y. – Inbar, Jacinto – Rosenthal, Robert 1982: Pygmalion, Galatea, and the Golem: Investigations of Biased and Unbiased Teachers. *Journal of Educational Psychology* (74.) 4. 459–474.
- Benka Gyula 1890: Miért nem adnak ág. ev. gymnasiumaink évi értesítői az egyes osztályok tanulóinak tanulásbeli eredményeiről elfogadott érdemjegyekben névszerinti részletes kimutatást? In: Benka Gyula (szerk.): *A Békési Ág. H. Ev. Egyházmegye Patronátusa Alatt Álló Szarvasi Főgymnasium évi értesítője 1889/90-ről.* Szarvas, 3–14.
- Bíró Zsuzsanna Hanna 2012: Zsidók a magyar bölcsészkarokon és a tanári pályán (1890–1945). In: Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság –*

- tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* (Wesley Jubileumi Kötetek 9.) Budapest, 175–194.
- Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor 2012: Bölcsészek szakválasztása és tanárrá válása. A vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a két világháború közötti Magyarországon. *Educatio* (21.) 2. 190–212.
- Bolgár Dániel 2009: Terjeszti vagy gátolja? A vasút hatása az iskoláztatásra a 20. század első felében. In: Bana József – Katona Csaba (szerk.): „Szigorúan ellenőrzött vonatok”. *A győri Mediawave Fesztivál keretében 2008. április 29-én megrendezett tudományos konferencia előadásai.* Budapest–Győr, 65–74.
- Bolgár Dániel 2016a: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Bolgár Dániel 2016b: Miért olyan sok a zsidó olimpiai bajnok? *Népszabadság (Hétféle)* 2016. október 1. 8–9.
- Bolgár Dániel 2017: Jobban tanuló zsidók vagy részrehajló tanárok? A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra* (31.) 66. 411–466.
- Bolgár Dániel 2018: *Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig.* (Megjelenés alatt.)
- Bonacich, Edna 1973: A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* (38.) 5. 583–594.
- Cuff, Timothy 1993: The Body Mass Index Values of Mid-Nineteenth-Century West Point Cadets. A Theoretical Application of Waaler’s Curves to a Historical Population. *Historical Methods* (26.) 4. 171–182.
- Darley, John M. – Fazio, Russell H. 1980: Expectancy Confirmation Processes Arising in the Social Interaction Sequence. *American Psychologist* (35.) 10. 867–881.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. 1848–1918.* (Ford. Félix Pál.) Budapest.
- Diamond, Jared 1994: Jewish Lysosomes. *Nature* (368.) 6469. 291–292.
- Eisen, George 1998: Jewish History and the Ideology of Modern Sport: Approaches and Interpretations. *Journal of Sport History* (25.) 3. 482–531.
- Eisen, George 2005: Jewish Olympic Medalists. In: Siegman, Joseph M.: *The International Jewish Sports Hall of Fame. Jewish Sport Legends.* Dulles, 273–285.
- Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Budapest.
- Fenyves Katalin 2012: *Zsidó polgárisodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása.* (Habilitációs értekezés.) Országos Rab-biképző–Zsidó Egyetem, Budapest.
- Fogel, Robert 1993: New Sources and New Techniques for the Study of Secular Trends in Nutritional Status, Health, Mortality, and the Process of Aging. *Historical Methods* (26.) 1. 5–43.
- Földes Éva – Kun László – Kutassi László 1982: *A magyar testnevelés és sport története.* (Szerk. Kun László.) Budapest.
- Frigyes Lajos 1920: *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etnikai vázlat.* Budapest.

- Frisnyák Zsuzsa 1988: A kerékpározás kultúrájának kialakulása Magyarországon. In: Veress István – Czére Béla (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve VIII. 1985–1987*. Budapest, 321–336.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. (Ford. Barabás András.) Budapest.
- G. Miháltz Ödön 1887: Észrevételek a testgyakorlat 1885/6. évi középiskolai tanításához. *Herkules* (4.) 9. 5–6.
- Günther, Hans F. K. 1930: *Rassenkunde des jüdischen Volkes*. München.
- Hadas, Miklós – Karády, Viktor 1994: Les Juifs et la tentation d'excellence en sport dans les lycées hongrois d'avant 1918. *Cahiers d'études hongroises* (6.) 249–258.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. (História Könyvtár. Monográfiák.) Budapest.
- Halász Tibor 1971: A közforgalmú személyszállítás fejlődése Magyarországon a XIX. és XX. században. In: Czére Béla (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve I*. Budapest, 197–237.
- Handler, Andrew 1985: *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*. (East European Monographs 192.) Boulder, 1985.
- Jacobs, Joseph 1891: The Comparative Distribution of Jewish Ability. In: Jacobs, Joseph: *Studies in Jewish Statistics. Social, Vital and Anthropometric*. London, XLI–LXIX.
- Joubert Kálmán et al. 2006: *Az országos longitudinális gyermeknövekedés-vizsgálat eredményei születéstől 18 éves korig I*. (Szerk. Joubert Kálmán.) (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 83.) Budapest.
- Kalocsai Péter 2011: A városi közlekedés modernizációja Magyarországon (1867–1914). In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Köszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Budapest, 62–77.
- Karády Viktor 1997a: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 111–130.
- Karády Viktor 1997b: Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1944). In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 131–143.
- Karády Viktor 1997c: A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 75–92.
- Karády Viktor 1997d: *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Akadémiai székfoglaló. 1994. december 7. (Értekezések, Emlékezések.) Budapest.
- Karády Viktor 1997e: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 19–34.
- Karády Viktor 1997f: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, pol-*

- gárosodás. Tanulmányok.* (Ford. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes.) (KonTEXTus Könyvek.) Budapest, 114–150.
- Karáy Viktor 1997g: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Karáy Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 3.) Budapest, 15–55.
- Karáy Viktor 2000a: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Karáy Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 7–38.
- Karáy Viktor 2000b: Mikrohistoria és társadalomtörténet: Fejtő Ferenc pályakezdése. In: Karáy Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 93–117.
- Karáy Viktor 2000c: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In: Karáy Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 169–192.
- Karáy Viktor 2000d: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 24.) Budapest.
- Karáy Viktor 2001a: Zsidóság és „fasiszta alkat”. Egy Bibó-megjegyzés margójára. In: Karáy Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 38.) Budapest, 97–112.
- Karáy Viktor 2001b: Budapesti zsidó-keresztény házasságok (1896–1950). Adatösszegezések és felvételi eredmények. In: Karáy Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 38.) Budapest, 242–262.
- Karáy Viktor 2003: Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció. *Iskolakultúra* (13.) 1. 25–36.
- Karáy Viktor 2004: Zsidó diákok a budapesti középiskolai piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. In: Feitl István – Sipos András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, 79–90.
- Karáy Viktor 2012: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Karáy Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* (Szociológiai Dolgozatok 6.) Budapest, 145–174.
- Karáy Viktor 2014: A zsidó ’túliskolázás’ Szegeden. (Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában.) In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában. A Móra Ferenc Múzeumban 2014. november 12–13-án tartott „Zsidók Szeged társadalmában” című konferencia előadásai.* Szeged, 39–69.
- Karáy Viktor 2016: Vészkorszak és iskolai kitűnőség. Esettanulmány az érettségizők tanulmányi teljesítményeinek konjunkturális alakulásáról. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokausz 70 év távlatából. Tanulmányok.* Budapest, 193–205.
- Keller János 1913: A környékről bejáró tanulókról. In: Keller János (szerk.): *A Máramaroszigeti Kir. Kath. Főgimnázium értesítője az 1912–13. tanévről.* Máramarosziget, I–VIII.

- Kemény Ferenc – Kovács Rezső 1899: *A testi nevelés állapota a magyarországi középiskolákban. 1897–98.* Budapest.
- Komlos, John 2006a: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. (Ford. Bolgár Dániel.) *Aetas* (21.) 2–3. 268–283.
- Komlos, John 2006b: The Height Increments and BMI Values of Elite Central European Children and Youth in the Second Half of the 19th Century. *Annals of Human Biology* (33.) 3. 309–318.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig.* (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések.) Budapest.
- Körner András 2015: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete. 1867–1940.* 2. kötet. *Családi, vallási és társas élet, tanulás, katonaelet, nyaralás, sportolás, játékonyság.* (Mindennapi Történelem.) Budapest.
- Kuznets, Simon 1960: Economic Structure and Life of the Jews. In: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews. Their History, Culture and Religion.* Volume II. New York, 1597–1666.
- Lavy, Victor 2008: Do Gender Stereotypes Reduce Girls' or Boys' Human Capital Outcomes? Evidence from a Natural Experiment. *Journal of Public Economics* (92.) 10–11. 2083–2105.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893: A zsidóság és az antisémita áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény. Leroy-Beaulieu után. (Ford. S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 203. 202–255.
- Lombroso, Cesare 1998: *Lángész és örültség.* (Ford. Szabó Károly.) Szeged.
- Loury, Glenn C. 2006: *A faji egyenlőtlenségek anatómiája.* (Ford. Bartus Tamás.) (Közgazdasági Kiskönyvtár.) Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1912: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények 42.) Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1913: *A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára. 1913.* Budapest.
- Maller, Julius B. 1931: Studies in the Intelligence of Young Jews. *Journal of Jewish Education* (3.) 1. 29–39.
- Megele Gyula (szerk.) 1910: *Útmutató. A magyar és közös közlekedési vállalatok hivatalos menetrendkönyve 40 filléres kiadása. Téli menetrend.* Budapest.
- Merton, Robert K. 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* (Ford. Berényi Gábor – Balogh Zoltán.) (Osiris Tankönyvek.) Budapest.
- Miller, Dale T. – Turnbull, William 1986: Expectancies and Interpersonal Processes. *Annual Review of Psychology* (37.) 233–256.
- Moksony Ferenc 1999: *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése.* (Osiris Tankönyvek.) Budapest.
- N. N. (szerk.) 1906: *Tanárok naptára. 1906–1907.* Budapest.
- Oravecz Ödön (szerk.) 1934: *A Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Aszódi Petőfi-reálgimnáziumának értesítője az 1933–1934. tanévről.* Aszód.
- Ősz Lajos (szerk.) 1912: *A vasúti szállítási szolgálat kézikönyve. Magyarország és Ausztria, továbbá Francia-, Német-, Olasz-, Orosz-, Spanyol- és Svédország, valamint a balkán-*

- államok, Dánia, Németalföld, Norvégia, Portugália és Svájc vasút-állomásainak jegyzéke.* Budapest.
- Parsons, Talcott 1993 [1942]: The Sociology of Modern Anti-semitism. In: Parsons, Talcott: *Talcott Parsons on National Socialism*. (Ed. Uta Gerhardt.) New York, 131–152.
- Radics Péter – Sárkány Eszter 2004: Szelektáló tantárgyak – determináló felekezeti helyzet. *Educatio* (13.) 2. 309–314.
- Patai, Raphael 1977: *The Jewish Mind*. Detroit.
- Ránki György 1987–1988: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. *Történelmi Szemle* (29–30.) 3. 256–266.
- Rosenthal, Robert – Jacobson, Lenore 1968: Pygmalion in the Classroom. *The Urban Review* (3.) 1. 16–20.
- Ruppin, Arthur 1913: *The Jews of To-day*. (Transl. Margery Bentwich.) New York.
- Skolnik, Fred (ed.) 2007: *Encyclopaedia Judaica*. Volume 15. *Nat-Per*. Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Waterville–London–Jerusalem.
- Steele, Claude M. – Aronson, Joshua 1995: Stereotype Threat and the Intellectual Test Performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology* (69.) 5. 797–811.
- Szabó Lajos 1996: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. (Oktatástörténeti Füzetek 2.) Pomáz.
- Szegedi Péter 2006: A cionizmustól a futballgazdaságig. A Makkabi Brno az első világháború után. *Múlt és Jövő* (17.) 1. 69–84.
- Szombatfalvy György 1941: A társadalmi vezetők és a gimnázium. *Társadalomtudomány* (21.) 3. 321–334.
- Tangl Balázs 2017: Katonás nevelés és a militarizmus kérdése a dualizmus-kori Magyarországon. *Aetas* (32.) 1. 45–67.
- Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna 2012: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. (Ford. Tóth Máté.) In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 1*. Budapest, 75–88.
- Veblen, Thorstein 1919: The Intellectual pre-eminence of Jews in Modern Europe. *Political Science Quarterly* (34.) 1. 33–42.
- Williams, Trevor 1976: Teacher Prophecies and the Inheritance of Inequality. *Sociology of Education* (49.) 3. 223–236.
- Wirth, Louis 1943: Education for Survival. The Jews. *American Journal of Sociology* (48.) 6. 682–691.
- Zeke Gyula 1990: Statisztikai mellékletek. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. (Vallástudományi Tanulmányok 4.) Budapest, 185–199.
- Zeke Gyula 2005 [1995]: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest, 273–280.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a Korall honlapján (www.korall.org) az „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Két perspektíva, egy „utazás”

Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.): Lágerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vézskorszakról és az újrakezdésről (1945–1946).

Jaffa Kiadó, Budapest, 2017. 204 oldal.

Több mint hetven évvel a vézskorszak után olyan korban élünk, amikor már csak kevesen számolhatnak be az akkor átéltekről, így megszólaltatásuk, vallo-másaik megőrzése és kiadása még fontosabb, mint valaha. Holländer Margit a holokausztról és az újrakezdésről írt feljegyzéseinek kiadásával Huhák Heléna és Szécsényi András szerkesztők értékes anyaggal járultak hozzá a korszak emlékezetének diskurzusához. Margit női szemszöge és az 1945/46-ban írt naplóhoz 1962-ben tett kiegészítései, tehát két korszak két különböző perspektívája teszi igazán különlegessé a memoárról naplóra, majd ismét memoárra váltó írását.

Holländer Margitot 1944. július 2-án hurcolták el Újpestről zsidó származása miatt. Az akkor 18 éves lány először Auschwitzba, majd Bergen-Belsenbe, végül a salzwedeli munkatáborba került, amelyet 1945. április 14-én szabadítottak fel az amerikai csapatok. Kötetbe rendezett feljegyzéseit közvetlenül a felszabadulás után kezdte el, és írásukat egészen 1949-ig folytatta. A napló öt darab vonalas füzetből áll, amelyekbe ceruzával írt, és címmel látta el az egyes fejezeteket. Margit 1962-ben elkészítette kéziratának gépelt átiratát, amelyet több helyen nyelvtanilag és tartalmilag is javított: bizonyos részleteket kihagyott vagy átfogalmazott, más részeket kiegészített. A két verzió dilemma elé állította a szerkesztőket a kötet kiadásakor, akik végül úgy döntöttek, hogy az 1945-ös naplót veszik alapul. Az 1962-es sorokat dőlt betűvel szedték a könyvben, és abban az esetben egészítették ki velük az eredeti naplót, ha többletinformációt tartalmaztak, vagy finomították az előzőleg leírtakat.¹

A napló nagy része 1945. április 14. és október 18. közt született Salzwedelben és Bergen-Belsenben, valamint a hazaúton Magyarország felé. Az első bejegyzés 1942. március 6-án kelt, az utolsó 1946. június 18-án (a *Jegyzetfüzet* című kiegészítés 1949. november 13-ig tartalmaz írásokat). A legtöbb feljegyzett esemény 1944. március 19-től 1945 őszéig tart, ezután ritkulnak a bejegyzések. A naplóhoz egy emlékkönyv és egy jegyzetfüzet is tartozik. Az utóbbiba a naplóíró többnyire magyar és külföldi újságcikkeket másolt, továbbá 1949-ből származó feljegyzései is ebben olvashatók. A noteszek lapjai között harminckilenc rajzot, táborig alaprajzot, térképet is találunk. A felszabadulás után, orosz fiúkkal kötött barátsága idején, több mondatát cirill betűvel írta le,² olykor betűket

¹ A szerkesztők a szöveg hűséget tartották szem előtt, ezért stilisztikailag és mondatszerkezetileg nem változtattak az íráson, de egyes helyeken a helyesírási hibákat javították. Azokon az elírásokon, amelyek az író kulturális vagy műveltségi háttéréből tanúszkodnak, nem változtattak, viszont lábjegetben megadták a szó helyes írásmódját.

² A cirill betűs sorokat a kötetben nagybetűvel írva különítették el a szöveg többi részétől, az olvashatatlan részeket pedig zárójellel jelölték.

hagyva ki a szövegből. Feltehetőleg a sorok intim volta miatti óvintézkedésként tekinthetünk a titkosításra, Margit valószínűleg nem akarta, hogy illetéktelenek is elolvashassák.

MARGIT ÉLETE

Holländer Margit 1926. március 31-én született a Békés megyei Dobozon, szülei első gyermekeként. Apja kárpátaljai kereskedő, anyja újpesti gyári munkás családból származott. Egy öccse volt, Sándor. Margit az elemi iskola elvégzése után, tizenöt évesen kezdett el dolgozni, elsőként egy közeli uradalomban, napszámoként. 1942-ben költözött Újpestre anyai nagynénjéhez, a Czuczor utcába. Rövid ideig az újpesti tejüzemben is dolgozott, ám javarészt cselédként kereste kenyerét.

Édesapját a deportálás előtt internálták, édesanyját, öccsét és más rokonait 1944 májusában Dobozról a gyulai gettóba, majd a békéscsabai gyűjtőtáborba vitték. A június 25–26-án bevonított békés vármegyei zsidóságot Auschwitz–Birkenauba szállították, ahol a legtöbbször – az idehurcolt zsidók 80–85%-át, köztük Margit szüleit is – meggyilkolták. Margitnak 1944. június 21–23. közt kellett csillagos házba költöznie: először saját házuk lakrészében, majd a József utcai gettóban élt rokonaival. Újpestről július 2-án az angyalföldi pályaudvarra, majd a budakalászi, gyűjtőtáborként és bevonítási központként működő téglagyárba szállították. Innen július 6–8. közt mintegy 18 000 társával együtt Auschwitz–Birkenauba hurcolták, ahova feljegyzései szerint július 9-én érkezett, és a birkenai B/III-as lágerbe került. Életkörülményei a birkenai átlaghoz képest is rosszabbak voltak: az ivóvízzel és csatornázással szegényesen ellátott táborrészben a női foglyok ruhát sem kaptak, napjaik olykor hónapokig tartó, munka nélküli várakozással teltek. Szüleit a nehéz helyzetben Ilonka nevű nagynénje pótolta, ám később őt is elveszítette: feltehetőleg a járványkórházban hunyt el. Margitot szeptemberben több társával együtt kiválasztották, és a bergen-belseni koncentrációs táborba szállították át, ahol körülményei valamelyest javultak: a napi ételadag a korábbinál több volt, és emberségesebb parancsnokokat kaptak. Egy hónap után azonban tovább szállították a többnyire magyar zsidó nőkből álló csoportot a néhány száz kilométerre fekvő Salzwedelbe, ahol az SS muníciógyárában végeztek velük kényszermunkát.³ A gyárban tizenkét órás műszakban, tizenöt perces ebédszünet mellett kellett dolgozniuk, a munkát női SS-őrök és gyári művezetők felügyelték. A munkatábort az amerikai hadsereg 84. gyaloghadosztálya szabadította fel 1945. április 14-én. A felszabadítottok a közeli Luftwaffe számára készült katonai barakkban szállásolták el a tábor lakóit, majd a bergen-belseni SS-barakkokban felállított Displaced Persons'

³ Rózsa Ágnes túlélő Holländer Margihoz hasonlóan Auschwitzból került át egy munkatáborba, ő Nürnbergbe. Élettörténetét Gyáni Gábor a traumahatás kialakulásának szempontjából elemzi (Gyáni 2018).

Campbe szállították őket. A közel 50 000 ideiglenesen elhelyezett túlélőről az ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatala gondoskodott.

A hazatérésre Margitnak különösen sokat kellett várnia. Nehezítették a szervezett hazaszállítást a megrongált sínek és hidak, a szállítóeszközök és az üzemanyag hiánya, de politikai okok is: a szövetséges megszállók határozták meg a hazaszállítandók sorrendjét, akik Magyarországot és a többi vesztes országot a lista legvégére sorolták (166). Margit végül egy 1945. október 7-én induló vonatra szállhatott fel, amely 11 nap múlva érkezett meg a magyar fővárosba. Onnan később battonyai rokonaihoz, majd szülőfalujába vezetett az útja. Doboz község zsidó lakói közül Margit volt az egyetlen túlélő. A faluban maradt zsidó vagyonnak nyoma veszett, Margitnak még a hazahozott csomagját is ellopták; a lány nyilván ezek miatt hagyta el hamar a települést. Végül ismét Újpesten telepedett le, 1948-tól 34 éven át az Egyesült Izzóban dolgozott. 1951-ben házasságot kötött a szintén túlélő Kováts Ferencsel, egy év múlva megszületett lányuk, Hajnalka. Holländer Margit 1987-ben halt meg.

A FÉLELEM ÉS KISZÁMÍTHATATLANSÁG ÉVEI

Minden elbeszélés egyedi és megismételhetetlen. Holländer Margit visszaemlékezését – többek közt – azonban az is különlegessé teszi, hogy az 1945 áprilisában elkezdett írás a megelőző néhány év eseményeit (különösen a legutolsó majdnem egy évet) igen közeli nézőpontból, de memoárként rögzíti, a jelenbe érve fordul át naplóba a feljegyzés. Az 1962-ben kiegészített és átirat változat pedig valójában egy újabb memoár ugyanazokról az eseményekről.⁴

A közeli és az időben távolabbi történések elbeszélése abban különbözik, hogy míg a jó néhány évvel korábbi eseményeket rendszerint azok szereplőjeként beszéljük el – mintha mi magunk is ott állnánk a helyszínen –, addig az újabb emlékeket pusztán megfigyelőként írjuk le. A megfigyelő ugyan jelen van a történetekben, de távolabbról szemlélődik.⁵

Közvetlenül a felszabadulás után, 1945 áprilisában Margit még kevésbé tudja rendszerezni közeli emlékeit, ám fontos szempont, hogy az elhurcolása előtti időket és a táborkban töltött hónapokat már annak tudatában írhatja le, hogy megmenekült, miközben narratíváját erősen áthatja családjának elvesztésétől való félelme is. Ebben a pillanatban talán nem is gondol arra, hogy írá-

⁴ A napló írásakor, az események megtörténte után az élmények rendszerezése még nem, vagy csak részben történik meg, míg a memoár esetében az emlékek összefüggő konstrukciót alkotnak, olyan eseményeket is az emlékek közé emelve, amelyek a megélés pillanatai után még nem tudatosultak kellőképpen. „A memoár tehát (olykor bevallottan is) az életútnak az identitástermelés érdekében utólag konstruált olyasféle motívuma, amelynél különösen fontos szem előtt tartanunk, hogy milyen nagy az emlékezeti horizont szerepe az emlékképek létrehozásában” (Gyáni 2000: 142). A memoár tehát egészen más perspektívából, a jelen igényeinek megfelelően, a sorseseemények után újrarendezett narratívát meséli el (Tengelyi 1998: 27–28).

⁵ Bővebben: Gyáni 2000: 140–144.

sát egyszer mások is kezükbe vehetik. Az 1962-es feljegyzések írója viszont már egy harminchat éves felnőtt nő, aki tizenhét év távlatából, egészen más szemmel néz a fiatalkorában megéltekre, és már olvasóközönsége számára szerkeszti újra történetét.

Margit 1942. március 6-ával kezdi memoárját, azzal a nappal, amikor Dobozról Újpestre költözött. Az 1945-ben visszaemlékezésként születő írás gyors tudósítással indul: ismerteti felköltözése, munkába állása és a – mindent megváltoztató – német megszállás dátumait és rövid eseménytörténetét. A megszállást követő intézkedések bemutatását meg-megszakítja a lány saját érzéseinek leírása, főképp afelett érzett büntudata, hogy nem maradt otthon szüleivel, akik pedig erre kérték, és akiket az első transzportokkal deportáltak. A leválás időszakával járó természetes viták és az elvágyódás érzése így súlyos büntudattal és a szülők elvesztésétől való félelemmel keveredik, és ez többször is megfogalmazódik a naplóban.

Az 1962-es hozzáírásokban – a korábbiakkal ellentétben – Margit többször fogalmaz meg nőiségével kapcsolatos gondolatokat, illetve felelevenít olyan nehéz pillanatokot is, amelyek a fiatal, a szexualitással és saját nőiségével még csak ismerkedő lányban szégyenérzetet kelthettek. Ekkor már fontosnak tartotta, hogy kiszolgáltatottságának körülményeiről is minél pontosabban számot adjon, még ha ezek vélhetően súlyos érzelmi megterhelést is jelentettek:

„[...] a nők nemi szervét még a tisztulási folyamat dacára is megnézték (arany után kutatva)” (25).⁶

„Ez úgy volt elhelyezve, hogy férfi és nő közös latrinára járt. Olyan közel volt egymáshoz a két latrina hogy egymást látták a férfi és a nő. Erre a helyre is úgy tudtunk eljutni, hogyha hajnalban elkezdtük a sorállást, akkor talán 9 órára ránk került a sor. Sokszor rosszul lettünk, ezek a helyek minden irányból jól láthatóak voltak, mivel fent, magas dombon voltak felállítva. Akkor már majdnem sikerült kintőinknek belőlünk a szégyenérzetet kiirtani. Kaján röhögéssel nézték kínjainkat, szenvedéseinket. A latrinán alánk néztek, és fényképeket készítettek rólunk, ahogy dolgunkat végezzük” (28).

A „LÁGERUTAZÁS”

Az auschwitz-i táborban tapasztaltakkal kapcsolatban általánosan igaz, hogy a felszabadulás után megírt memoár-részleteket a sietség, a heves érzelmek jellemzik. A megkönnyebbülés és egyben a bizonytalanság állapotában – vajon újra látja-e valaha szeretteit? ki élhette túl a borzalmakat? – Margit arra törekedett, hogy

⁶ Az idézeteket a könyvhöz hasonlóan kezelem: dőlttel szedem az 1962-ben írt kiegészítéseket, az 1945/46-os részleteket pedig normál betűtípussal.

minél előbb leírja mindazt, ami vele történt. Az élmény közelsége és az érzelmi túltelítettség mondatszerkesztésében is megjelenik:

„Egyszer elkezdett esni az eső, a blokkova megengedte, hogy bent a blokkban legyen célappelel,⁷ 3 nap, 3 éjjel esett az eső, bent a blokkban úgy, mint kint. Átázva álltunk, fejünkre esett az eső, dideregve, holtfáradtan bújtunk össze Ilonkával” (39).

A tömondatokba szedett, vesszővel elválasztott szavak egymásutánja a türelmetlen közlésvágy érzetét kelti. Részleteket nélkülöző bemutatásuk után a naplóról röviden értékeli az eseményeket, beszámolva arról, milyen érzések támadtak benne. Tizenhét évvel később, felnőtt nőként lejegyzett mondataiban viszont már nem érződik ez a sietség ugyanezen esemény kapcsán:

„Fekvésről vagy ülésről szó sem lehetett, mert bokáig érő víz volt a stubában. Szegény Ilonkám, hogy szenvedett: a szívem lehasadt érte, de semmit sem tehettem. Csak annyit, hogy rám támaszkodjon, de én is alig álltam a többiekkel együtt: 120-an a szobában. Ez volt az első esős éjjel, a szobában semmi nem volt, csak a csupasz padló. Egész éjjel fázva, miután az eső már mérséklődött, lábasokkal mertük fel a vizet, és kiöntöttük az ablakon. Utána lefeküdtünk a vizes, piszkos padlóra” (39).

A tudósítások kiegészülnek: a kizárólag a túlélésre összpontosító érzések mellett a másikkal szembeni empátia is megjelenik, sőt, Margit Ilonkáról ír elsőként. A leírás úgy hat, mintha gondolatban ismét ott állna a tábor barakkjában, s körbetekintene ott, ahol annyit szenvedett.

A tábori leírásokhoz szembetűnően sok kiegészítést tesz 1962-ben, ekkor jelennek meg az első – és csak a későbbi verzióban papírra vetett – táborig versek is, amelyek személyesebbé és képszerűbbé teszik ottani körülményeinek leírását. Egy dolog azonban változatlan a két időpontban megírt szövegrészletekben, ez pedig Margit dühe:

„A szombattól és ünnepnapoktól nagyon féltünk. Megfigyeltük, hogy ezeken a napokon eszeltek ki ezek a fenevadak valami kirívó kínzást – razzziák, rongyok, papírok után, sorozást stb. Vasárnap nemigen volt semmi. Úgy látszik, ilyenkor pihenték ki fáradalmaikat ezek a gazemberek és aljas kiszolgálóik” (45).

A változatlan düh, ami a két különböző időszakban keltezett írásából kiérződik, nem független attól, hogy mi történt a vézskorszak eltelte óta, hogyan változott a holokauszt kollektív emlékezete.⁸ Ismerve, miként alakultak az események

⁷ Katonai szemle a koncentrációs táborokban. Ekkor számolták meg a foglyokat, akiket különös kegyetlenséggel büntettek meg, ha valaki hiányzott a létszámból.

⁸ 1945–1948 között a közhatalom teljes szabadságot biztosított a zsidó lakosság számára csoportazonosság megalkotásában, teret engedve a cionista eszmék terjesztésének és más kultúridentitások megerősítésének is (vö. Karády 2002: 16). Emellett, habár széles körű diskurzus nem

1962-ig, és tudva, hogy az újra és újra fellobbanó antiszemita zavargások mellett a túlélők tragédiája nem vált a kollektív emlékezet részévé, megérthetjük Margit csillapíthatatlan haragját.

A tábori emlékekhez augusztus 16-án ír először dátumot, amikor egy sorozásakor felmerül, hogy őt is elszállítanák Auschwitzból. A második sorozás alkalomával már nem tud elrejtőzni, a munkaképesek csoportjába válogatják, és Bergen-Belsenbe viszik. Itt nem tölt sok időt, hamarosan a salzwedeli munkatáborba szállítják át. Körülményei – mint már jeleztük – az előzőekhez képest javulnak, a fiatal nőnek jóval több esélye van a túlélésre, mint elhurcolása óta bármikor, és habár időben még messze van a felszabadulás, Margit *Út a szabadság felé* címmel kezdi meg a munkatáborról írt memoárreszeket. Először így jellemzi a tábort: „Valódi asztal, székek, emeletes faágyak pokróccal letakarva. Auchvitz, Belzen-Bergen, a pokol után a mennyország!” (62).

1962-es feljegyzéseiben többször ír a katonákról és a német civil lakosságról. Habár dühe továbbra is érezhető, megjelennek az emberségesebb németekről szóló leírások is, akik lehetőségeikhez mérten segítették őket, lassítva a munkát, vagy időt hagyva a pihenésre.

Salzwedeli beszámolóiban az egymás közt kialakuló kapcsolatok és viszályok, valamint fogvatartóihoz fűződő viszonya dominálja a leírásokat. A felszabadulás a táborban éri, amelynek pillanatáról így ír:

„Ekkor már láttuk, hogy a németek az öreggel (*láger-parancsnokkal*) együtt letették derékszíjukat, feltartott kezekkel mentek *kínzóink* a kapu felé. Ekkor a tömeg meglódult, nekirohant a kapunak. A kaput már nem tartotta senki. Engem is sodort kifelé a tömeg. Valahogy talán nem is örültem a szabadságnak, még gondolkozni sem tudtam. *Előttünk egy fehér csillagos tank, az ajtó felnyitva, és ott egy amerikai katona, aki szóhoz sem jut. Egy pillantás alatt ellepik a felszabadult foglyok, akik felmászna a tankra, ölelik, csókolják a fiatal katonát*” (77–78).

---

alakult ki, de nem burkolózott teljes csöndbe sem a soával történő szembenézés: 1945–1948 között több memoár és holokausztról szóló írás látott napvilágot (Kunt–Szegő–Vajda 2014: 5), ahogyan például a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság aktivistái is lejegyezték a hazatért túlélők elbeszéléseit (Vajda 2016: 3). Az inflációval és a súlyosbodó élelmiszerhiánnyal járó válság azonban ismét felkorbácsolta azokat az indulatokat, amelyek a régi sémáknak megfelelően a zsidók személyében találtak bűnbakra (a témáról lásd például: Karády 2002: 35–46; Kádár–Vági 2015: 102–144; a kunmadarasi és a miskolci pogromról, illetve a Magyar Kommunista Párt ebben játszott szerepéről: Apor 2008; Pelle 1990; szépirodalmi feldolgozása: Závada 2016). A Rákosi-rendszer diktatúráját is „zsidó bosszúként” azonosította a magyar lakosság egy része, 1948 után ugyan az antiszemita érzelmek háttérbe szorultak, de az 1956-os forradalom után ismét megjelentek. A szocialista rendszer a holokauszt kollektív emlékezetének sem kedvezett, ekkor a háború történetét a győztes Szovjetunió szemszögéből láttatták, és ugyan a náci bűnösségét súlykolta a szovjet vezetés is, arról nem esett szó, hogy a náci ideológia legnagyobb ellenségének a zsidóságot tekintette. Mindebben csak a posztstálinista időszakban történt változás (vö. Braham 1992: 96–98; Gyáni 2016).

Margit ezen feljegyzésén is szembetűnő, hogy későbbi kiegészítései egyrészt pontosítások, másrészt mintha saját elsődleges belső érzésein túl ekkor már el tudna időzni ezeknél az emlékeknél, és pontosabb leírást tudna adni környezetről, ahogyan itt az amerikai katonáról. „Kínzóink” kiegészítésével jelzi, hogy később sem változott haragja. A felszabadulás békés körülmények közt zajlott, egyetlen erőszakos eseményre emlékszik vissza: a lelőtt konyhaséf holttestét három nap után szállították el a helyszínről.

A FELSZABADULÁS UTÁN, TÁVOL AZ OTTHONTÓL

A felszabadulás után Margitot a gyárban dolgozó nőekkel együtt a bergen-belseni SS-katonáknak fenntartott barakkokban szállásolták el. A hazatérést megelőző várakozás hosszú hónapjai alatt naplója legalább olyan hosszú, mint a német megszállás és a felszabadulás idejéről írt memoárja. Naplójának ebben a részében szintén részletesen ismerteti életkörülményeiket, a folytonos költöztetéseket, a hazainduló vonatok láttán érzett csalódását (amiért saját hazautaztatásukról semmilyen hír nem érkezik), családtagjai iránti aggodalmát; és mint fiatal nőt, nem hagyja hidegen a különböző nemzetiségű férfi katonák jelenléte sem.

„Az olasz fiúk nagyon szépek, ezért el vannak bizakodva, s nagyon szemtelenek. Ha ebédért megyünk, a blokkjuk előtt megyünk el. Folyton kiabálnak, utálom őket. A magyar zsidó lányok elnevezték őket makaróninak. Ezért nagyon haragszának. Mászt nem tudnak, csak udvarolni, táncolni, énekelni. De azt meg kell adni, hogy gyönyörűen énekelnek. Na és a Tomik⁹ sem az utolsók, tudnak jól udvarolni a lányoknak (cigaretta, csokoládé, fehér kenyér, az van elég). Kinek Tomija van, az nem éhezik. Én! Inkább éhezek” (90–91).

A férfiakraól részletes jellemzést ad, ír a közös időtöltésről. Az itt töltött hónapok során a férfiak nem csak udvarolnak, van, aki meg is kéri a lány kezét. Margit cirill betűkkel írja meg az esetet naplójában: „Kantinos Gyula megkért feleségül. Sétáltam azóta vele egypárszor. ich vil nicht! chuharsf hilájt”¹⁰ (114). Miután elkezdi oroszul tanulni, több naplórészletét írja cirill betűkkel, többnyire a férfiakraól és a hazafelé úton történt eseményekről is ebben a formában tudósít. A fiatal lány érdeklődik a férfiak iránt, de a nyílt udvarlás formáitól visszaretten; a hosszú hónapok után, amikor nőiességétől, sőt emberi mivoltától is megfosztották, feltehetőleg képtelen a házasságra vagy a testiség bármilyen formájára gondolni.

Ahogy haladunk előre az időben, a hosszú és reménytelen várakozás, a családtagok iránti aggodalom és a tény, hogy nap mint nap látják a volt SS-tiszte-

⁹ A Tommy a brit hadsereg tagjainak közkeletű elnevezése akkoriban.

¹⁰ Nem akarok! Otthon talán.

ket a láger másik részében, sokkal emberibb körülmények közt tartva, Margitból idővel egyre erősebb érzelmeket vált ki:

„A németek! Soha nem volt ilyen jó dolguk, mint most. Mi nyertük meg a háborút? Az nem igaz! Ők. Mi itt vagyunk szülő, testvér, mindenki nélkül idegenben s nem sok reménnyel, hogy valaha szabadok leszünk. Minket egy egész életre elintéztek. Hát érdemes élni? Nem. Látni, hogy lébecolnak azok az emberek, akik megfosztottak minket a családjainktól, hazánktól, mindentől. Ők hazájukban, családjukkal vannak, mi bajuk van, semmi” (97).

Dühe csillapíthatatlan, rengeteg válogatott kínzás tűnik fel szemei előtt, és miközben leírja ezeket, többször is nyomatékosítja, hogy a történetekre nincs se bocsánat, se jóvátétel.

AZ ÚJRAKEZDÉS ELSŐ ÉVEI

Hosszas várakozás és egy hosszú vonatút után 1945. október 18-án érkezik haza. Hazatérésének élményeit rövid tudósításokban írja le, melyeket 1962-ben szintén kiegészít és pontosít, valamint versrészletekkel tüzdel tele. Megemlíti dobozi hazatérését, a fájdalmat, amit családja halála felett érzett, bejegyzései pedig egyre rövidebbekké válnak. Ugyancsak cirill betűs naplórészleteiben olvashatunk az otthon rá váró ismerős férfiről, aki szintén feleségül kéri: „Igen zavarosan néz, kért feleségül. A marha, vén hülye, kell a fenének. Nincs a világnak annyi pénze, hogy én hozzámennék” (124).

Szüleinek és testvérének halála, valamint a falu zsidó lakosságának teljes pusztulása szintén olyan érzelmeket vált ki belőle, amelyeket könnyebb a kevesek által megfeythető cirill betűkkel papírra vetni:

„Megbűnhődtem mindenért, amit vétettem. Nem volt nekem elég, kellett a ráadás is. Okt. 17-én jöttem ide. 19. vas. 22-én m-i-a. Dec. 2. é-en-n, z-n-e ez az én bűnöm. Sokkal jobb lett volna, ha oda pusztulok, ahová a többi szerencsés. Igen, mert az a szerencsés, aki nem él” (128).

Későbbi ritka feljegyzéseit a *Jegyzetfüzet* címmel beemelt visszaemlékezései tartalmazzák, amelyek közt vannak újságkivágások, néhány a lágerben történt esemény ismertetése, valamint rövid beszámolók azokról a férfiakról, akikkel a táborban találkozott. 1946-tól Margit csak cirill betűkkel ír róluk, többek közt későbbi férjéről is, aki Boriska nevű lágertársának az unokatestvére. 1949-ben, hároméves kihagyás után, két bejegyzést találunk naplójában, mindkettő szerelmi életével kapcsolatos. Ekkor már nem tartja szükségesnek a cirill betűs formát, ám leírásához kevés információt fűz, így kevés derül ki az említett férfiről és a történetek kontextusáról.

A NAPLÓ GONDOZÁSA

Huhák Heléna és Szécsényi András utószavában Holländer Margit életét és naplóját mutatják be tágabb kontextusban, illetve a napló „megszóllaltatásának” nehézségeit tárgyalják. Azt gondolom, jó döntést hozott a szerkesztőpáros, amikor beemelte a szövegbe az 1962-ben írt kiegészítéseket, amelyek sokat elárulnak arról, hogy az időbeli távolság biztonsága hogyan változtat a vészkorszak eseményeinek elbeszélésén. Valamint, ahogy ők nevezik, a „női tanúságtétel” soraival is inkább e későbbi változatban találkozunk. Azonban további adalékokkal szolgálhatott volna Margit életéről, ha megtudhatjuk, mely részleteket nem találta közlésre alkalmasnak, és húzta ki 1962-ben a korábbi naplóból. Ha nincsenek ilyen szövegrészek, az is fontos információ, amire kitérhetek volna a szöveg gondozói.

Margit 1945/46-ban írt – főképp a napló elején papírra vetett – sorai tudósító jellegűek és a kapkodás miatt, amelyben születtek, nehezebben olvashatóak, mint 1962-es kiegészítései. A napló történései közt mégis könnyen eligazodhat az olvasó, ellentétben a *Jegyzetfüzet* című rész olykor kontextus nélküli soraival. E feljegyzései valóban olyan naplóként tárulnak az olvasó elé, amelyet szerzője feltehetően nem kiadásra szánt, így nem bajlódott azzal, hogy megmagyarázza, kiről és miről van benne szó. Az őszinte vallomások nőiességétől való megfosztásáról és – ettől feltételezhetően nem független – félelméről, amit a felszabadulás után a férfiak közeledésekor tapasztalt, teszük igazán személyessé és egyedivé – a túlélők naplóíhoz viszonyítva is – írását. Az üzenetekkel és rajzokkal teli *Emlékönyv* szintén ezt a személyességet erősíti, ugyanakkor szembesíti olvasóját azzal a tragikus ténnyel is, hogy Margit szinte még kamaszlányként marad teljesen magára, miután családját elveszíti. A „női tanúságtétel” mellett, a korról fennmaradt vallomásokhoz képest, a lány őszintén beszél a közvetlenül a történetek után benne felgyülemlett, és – kollektív traumafeldolgozás híján – még a hatvanas évek elején is benne munkáló dühről, amit elsősorban a németekkel és fogvatartóival, de olykor a néma szemtanúkkal szemben is érez.

„Ezzel életünknek e szomorú szakasza lezárult, legalábbis ezt remélem” (81) – írja Margit abban a pillanatban, amikor visszatekint az égő salzwedeli lágere. Ha kollektív szinten nem, vagy csak a maihoz hasonló felemás módon történik meg a holokauszt feldolgozása, fontos, hogy történelmünk e „szomorú szakaszáról” újra és újra beszéljünk.

Kecskés Nóra

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2008: A kunmadarasi pogrom, 1946. *Rubicon* (19.) 7–8. 94–95.
Braham, Randolph L. 1992: Antiszemitizmus- és holocaust-felfogások a posztkommunista társadalmakban. *Múlt és Jövő* (Új folyam 3.) 4. 95–103.

- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 128–144.
- Gyáni Gábor 2016: A holokauszt magyar emlékezete. In: Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Budapest, 186–199.
- Gyáni Gábor 2018: „Jövőlesők”, avagy a trauma genezise. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére*. Budapest, 78–87.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2015: Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon, 1848–1956. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet*. Budapest, 76–110.
- Karády Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. [Budapest.]
- Kunt Gergely – Szegő Dóri – Vajda Júlia 2014: Memory versus Commerce: Revival in Jewish Quarter of Pest. *Socialni Studia* (11.) 4. 97–118.
- Pelle János 1990: A mezítlábas vérvád. *2000* (2.) 7–8. 69–76.
- Tengelyi László 1998: Élettörténet és önazonosság In: Tengelyi László: *Élettörténet és sors-esemény*. Budapest, 13–48.
- Závada Pál 2016: *Egy piaci nap*. Budapest.

Fajvédelem vagy függetlenségi gondolat? Egy titkos társaság története

Szekér Nóra: Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története.

Jaffa Kiadó, Budapest, 2017. 296 oldal.

A titkos társaságok, jellegüknél fogva, általában nem tartoznak a történészek vizsgálatának tárgyai közé. E megállapításra cáfol rá Szekér Nóra új könyve, amely a Horthy-korszak egyik legjelentősebb titkos szervezete, a Magyar Testvéri Közösség történetével foglalkozik. A – rövid nevén csak – Magyar Közösséggént emlegetett társaság napjainkban leginkább annak a koncepciósnak a kapcsán vált ismertté, amely a berendezkedő kommunista hatalom számára lehetővé tette a Független Kisgazdapárt elleni frontális támadás megindítását, és számos prominens kisgazda politikus vád alá helyezésével a legfontosabb politikai ellenfelük felbomlasztását. A per előkészítését monumentális állambiztonsági munka előzte meg, a fennmaradt vizsgálati dossziék száma 127 kötetre rúg. Ilyenformán a Magyar Közösség pere, célcsoportját és a vádlottak számát tekintve, csak a Rajk-per méreteihez és jelentőségéhez hasonlítható.¹

A jelen monográfia a szerző második munkája a témában, amelyben épít ugyan a korábbi² eredményeire, ám összességében egy jelentősen átdolgozott és új kutatási eredményekkel bővített művel rukkol elő. A Magyar Közösség kutatásának legnagyobb nehézsége a szegényes forrásadottság, Szekér Nóra szerint emiatt ma már valószínűleg lehetetlen pontos képet kapni a társaság tevékenységéről. A német megszállás miatt a szervezet megsemmisítette saját iratanyagát, ugyanakkor fennmaradt annak az 1200 személynek a névsora, akiket az állambiztonság a Közösség tagjaiként ismert. Fellelhető továbbá a vizsgálati dosszié mellett több, egykori tagokról írott ügynökjelentés, valamint néhány tag memorárja is. A szerző megoldása a problémára, hogy a fennmaradt források és a tagság nyilvános tevékenységének feltérképezése segítségével megpróbálja felvázolni azt a kontextust, amelyben a Közösség működött.

A bevezetésben és az első fejezetben részletes elemzést kapunk arról, hogyan bukkant rá az Államvédelmi Osztály (ÁVO) és a Katonapolitikai Osztály a Magyar Közösségre, és miképp alakították ki elképzelésüket a köztársaság megdöntésére szerveződő összeesküvésről, amely a politikai ellenfelekkel való leszámolás ürügyét alkotta.³ A második fejezet a Közösség ideológiai alapjaival foglalkozik, ezt követi a szervezet felépítésének ismertetése. A harmadik fejezet

¹ Papp 2009: 17–21.

² Szekér 2009.

³ A per előkészítéséhez a Kovács Béla parlamenti képviselő körül csoportosuló volt közösségi tagokból álló asztaltársaság és a tagok kapcsolati körének állambiztonsági megfigyelése szolgáltatta az alapot.

térképezi fel azt a kapcsolati hálót, amelyet a szervezet a különféle korabeli mozgalmakkal alakított ki. Ezt követi a Magyar Függetlenségi Mozgalommal (MFM) foglalkozó rész, a kötet végül a szervezet utóéletének vizsgálatával zárul. Ez a felépítés talán kicsit szerencsétlen módon azzal járt, hogy az 1944-es megszállás előtti működés vizsgálatával foglalkozó három fejezet közül az eszmei alapvetéseket tárgyaló rész az első helyre, a szervezeti felépítést elemző fejezet elé került, és így el lett vágva a korabeli mozgalmak és a Közösség egymásra hatását vizsgáló elemzéstől, ami sajnálatos módon nehezíti a szerző érvelésének megértését. Szerker Nóra a tágabb összefüggésekből eredeteti saját koncepcióját, így a Magyar Közösségről kialakult képpel hamarabb találkozik az olvasó, mint hogy a szervezet működését megismerhetné.

A szerző szerint a Magyar Közösség története valószínűleg az 1920-as évek elejére nyúlik vissza, de végső szervezeti formáját és nevét csak 1938-ban nyerte el. A Közösség a német megszállással felfüggesztette működését, és a németekkel szembeni ellenállást a tagok egyéni belátására bízta, ám a tagok egy része a Magyar Függetlenségi Mozgalmon belül folytatta az ellenállást.⁴ A háború után ebben a csoportban merült fel az ötlet, hogy a korábbi működést felélesztve, a kommunista befolyással, illetve a lehetséges hatalomátvétellel szemben ellenpólust képezzenek. A Közösség feltámasztására végül nem került sor, a volt tagok viszont így is kapcsolatban maradtak egymással. A kommunista államvédelmi szervek nyomozói ezt a demokratikus államok politikai életében hétköznapiak tekinthető kapcsolatépítést használták fel arra, hogy a köztársaság megdöntésére irányuló összeesküvéssé formálják át egy politizáló baráti társaság összejöveteleit.

A vádpontok alapján a Magyar Közösség eredetileg „németbarát, fasiszta, fajvédő szervezatként” alakult, amely a magyarság faji érdekeit volt hivatott érvényesíteni más fajokkal szemben. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy bár a per nyilvánvalóan koncepciózus jellege nem tagadható, ennek ellenére figyelembe kell vennünk, hogy a közösségi tagokból álló kisgazda asztaltársaságok a kommunisták valódi politikai ellenfeleit alkották, tehát fenyegetésként tűntek fel a hatalomra törő szélsőbaloldal számára. A koncepciózus jellegét a kötet sokkal inkább annak a speciális nyelvnek a használatában látja, amelynek segítségével a kommunista hatalom minden ellenvéleményt megfoszthatott a legitimitásától. A vád megalkotásának fő eszköze ugyanis egy olyan terminológia használata volt, amelynek révén a felvett vallomásokat tendenciózus módon kiforgatva igazolni lehetett az összeesküvés tényét. A vádpontok kialakításában kulcsszerepet játszott, hogy az államvédelmi nyomozóknak szükségük volt egy összeesküvés-irányító szerv létezésére, ezért különféle baráti társaságokat azonosítottak vezető csoportokként. Így jelent meg a vádban a Donáth György vezetése alatt álló Hetes Bizottság és a Fővezérség, amely szervek, bár soha nem létez-

⁴ A német megszállással szembeni szervezett ellenállás elmaradása a tagok egy részében nagy felháborodást váltott ki, a panaszok között elhangzott, hogy a Közösséget eredetileg az ellenállás céljával alapították. Ennek az eljárásnak az oka a szerző szerint a Közösség számos tagjának a megszállók előtti dekonspirálódása lehetett.

tek, konzekvensen szerepeltek a kihallgatások során felvett jegyzőkönyvekben. A „fasiszta”, „fajvédő” kifejezések használata a Közösség eszmei alapvetéseit illetően szintén az államvédelmi prekoncepció megnyilvánulása volt.

A kötet fő tézise, hogy a szakirodalom a mai napig azoknak a fogalmaknak a segítségével beszél a Közösségről, amelyeket a koncepciók per során alakítottak ki, ez pedig behatárolja a lehetséges értelmezéseket. A monográfia a Közösség képének a koncepciók pertől való elszakítására tesz kísérletet, és revidál számos, a Közösségről korábban elterjedt vélekedést. Ennek egyik eleme, hogy a kötet a szervezeti felépítés és a kialakított kapcsolatrendszer bemutatása révén megkérdőjelezi azt, hogy a Közösség befolyásmentes baráti társaságok csoportjaiból állt volna.⁵ Egy befolyásos titkos társaság létezése a mai olvasó számára nyugtalanítóan hathat, hiszen ilyen nézetekkel manapság leginkább az összeesküvés-elméletek hívei között találkozhatunk, ám figyelembe kell vennünk, hogy a két világháború közötti időszak a hasonló szervezetek fénykora volt Magyarországon. Az Etelközi Szövetség, a fajvédő mozgalmat a háttérből irányító titkos csúcsszerv kiváló példát szolgáltat ilyen társaságok létezésére. Az ország legbefolyásosabb titkos szervezetének erejét jelzi, hogy Carlile Macartney szerint az 1930-as évek végén az Etelközi Szövetségen belül dőlt el a főispáni kinevezések sorsa.⁶ Szekér Nóra a Közösséget jellegében ezzel a kormánypárti szervezettel rokonítja, de azzal szemben álló, ellenzéki beállítottságú csoportosulásként írja le.

A monográfia nagy erénye, hogy tisztázza a szervezet működési mechanizmusait, mivel ezzel kapcsolatban korábban számos kérdés merült fel.⁷ A Közösség tagja csak magyar felmenőkkel és önálló egzisztenciával rendelkező, a szervezet céljaival azonosuló egyén lehetett, habár nem törzsökös származás esetén sokszor kivételt tettek. A felvételt alapos környezettanulmányozás előzte meg azzal a céllal, hogy olyan személyeket találjanak, akik befolyással lehetnek a korabeli eseményekre. A Közösség egészen az államtitkári szintig rendelkezett tagokkal, ugyanakkor klasszikus értelemben nem volt hierarchizált, egymástól függetlenül is működni tudó, autonóm egységekből állt. A szerző kutatásai alapján a tagság 80%-át értelmiségiek alkották, közöttük az első generációs jelleg volt a meghatározó. A gazdasági elit és az arisztokrácia alulreprezentált volt, ugyanakkor a különféle állami hivatalok és vállalatok közép- és felsővezetői jelentős erővel képviseltették magukat.

A kötetből kitűnik, hogy a Közösség tevékenysége leginkább a kapcsolatépítés terén volt megfigyelhető. Ez az alkalmasnak vélt, tehetséges személyek egymással történő összeismertetését, a nem tag, de a szervezet által szimpatizánsként számon tartott személyek támogatását jelentette. A Közösség saját szervezetének kialakítása során a meghökkenítő külsőségektől sem volt mentes, tagjai az ősmá-

⁵ Ez a vélemény a vád országos méretű összeesküvésről szóló koncepciójának inverzeként is felfogható. Újabbán hasonló módon érvel: Gyurgyák 2012: 221–222.

⁶ Macartney állításainak hitelt ad, hogy a brit történelmszót számos korabeli magyar politikushoz, többek között Eckhart Tiborhoz is, közvetlen kapcsolat fűzte (Macartney 1956. I: 329).

⁷ Nem volt tisztázva például a törzsökös származás szerepe (Papp 2009: 21).

gyar társadalmat utánozva szakmai csoportokat tömörítő sátrakba, valamint családokba, nemzetségekbe, hadakba és törzsekbe szerveződtek, az avatásnak nevezett beszerzés pedig egy kisebb rituálé formájában történt. Az így kialakított hálózat a legmagasabb szinteken próbált közvetett úton befolyást szerezni annak érdekében, hogy a hatalmi döntések meghozatalakor érvényesüljön a szervezet ideológiája. Ennek érdekében a tagságot igyekeztek kapcsolatrendszerük segítségével a megfelelő pozíciókba juttatni, hogy személyes jelenlétükkel a döntéshozatalt befolyásolhassák, valamint a szervezetet a politikai eseményekről és a német befolyás kiterjedtségéről tájékoztassák. A szervezet az így megszerzett információkat saját központján keresztül eljuttatta azokhoz a tagokhoz, akiknek az értesülések birtokában, pozíciójuknál fogva cselekvési lehetőségük volt. A Közösség külügyi kapcsolatain keresztül még saját hírszerzőszervvel is rendelkezett, amely arra is képes volt, hogy hónapokkal előre jelezze a bekövetkező német megszállást.

A Közösség működésével kapcsolatban a legvitatottabb kérdés mindmáig az, hogy mi is volt az az eszme, amelyet szeretett volna az állami döntéshozatalban érvényre juttatni. Szekér Nórával egyetérthetünk abban, hogy a Közösségre a mai napig egy kategorikusan jobboldali, monolitikus egységgel jellemezhető csoportosulásként tekintenek. Gyurgyák János, Donáth György védőbeszéde alapján, egyértelműen a magyar fajvédelem egyik szervezeteként határozta meg a Közösséget.⁸ Figyelembe kell vennünk, hogy Donáth a per során elmondott védőbeszédében valóban hangoztatta, hogy léteznek fajok, és a fajbiológia tudománya mellett is hitet tett. A Magyar Élet Pártja tagjaként a harmadik zsidótörvény megszavazását övező parlamenti vitában antiszemita kirohanást intézett egy képviselőtársa ellen, korábban pedig maga is bevallotta, hogy az elfogadott zsidótörvényeknél radikálisabb szabályozások megszavazására is hajlandó lett volna.⁹ Habár a szerző ezt nem emeli ki, élhetünk a feltételezéssel, hogy Donáthot korábbi tisztsége és megnyilvánulásai tették alkalmassá arra, hogy a prekoncepciót saját személyével igazolja. Kétséges, hogy a szervezet hivatalos ideológiájának tarthatjuk-e a véleményét, mindenesetre a szerző hangsúlyozza, hogy Donáth saját bevallása szerint a revízió kérdésében például szembekerült a Közösség álláspontjával.¹⁰

Ám a Közösség tagjainak sorában Donáth nem állt egyedül a nézeteivel. A társaság tagja volt például Matolcsy Mátyás ismert antiszemita közgazdász, illetve Fitos Vilmos, a Turul Szövetség ellenzéki szárnyának a vezetője is, aki szintén radikális antiszemita nézeteket hangoztatott. Fitos számára a tagság igen kiterjedt kapcsolatrendszert biztosított, nem véletlen, hogy ő is szerepelt

⁸ Gyurgyák 2012: 221–222.

⁹ Papp 2009: 25–26.

¹⁰ Donáth megnyilatkozása viszont arra utal, hogy a szervezeten belül voltak többségi vélemények, és volt hivatalos világnézet is. A védőbeszéd során a Közösség ideológiáját Győrffy István, Teleki Pál, Kodolányi János és Veres Péter könyvein alapulónak írta le. Maga a Közösség *Faji Életbölcselet* címmel terjesztett tagjai között tájékoztató anyagokat.

az 1943-as szárszói találkozó felszólalói között.¹¹ Ezt figyelembe véve meghökentőnek hat, hogy megalakulása idején a Márciusi Frontot filozemita mozgalomnak tartotta, és a *Magyar Nemzet* betiltását követelte.¹² Az eszmei besorolás nehézségeire Papp István már korábban felhívta a figyelmet, szerinte a tagság elemzése alapján éppen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy egységes világgép helyett az ideológiai sokszínűség jellemezte a Közösséget. Erre példa, hogy tag volt Bajcsy-Zsilinszky Endre, Csécsy Imre, id. Antall József, Sztéhlo Gábor, László Gyula és Kosáry Domokos is.¹³

A kötet ugyanakkor talán nem fordít kellő figyelmet a szélsőjobboldali személyek jelenléte által támasztott kérdéseknek, sokkal inkább a fajvédő besorolás elleni érveket hangsúlyozza. A monográfia ezzel kapcsolatban számos új információval szolgál, többek között feltárja, hogy a Magyar Függetlenségi Mozgalom lényegében a Közösség kapcsolatrendszerére épült. Ennek kezdetei még Teleki Pál miniszterelnökségének idejére nyúltak vissza. Teleki eredetileg politikai ellenfelei megkerülésének szándékával alakította meg a németellenes irányultságú személyekből álló Tájékoztató Osztályt. Ennek vezetője, Szent-Iványi Domokos, hozta létre a Magyar Függetlenségi Mozgalmat, amelybe a Közösség számos tagját sikerült beszerveznie. Ez a kapcsolatrendszer később nemcsak a kiugrás előkészítésében, hanem a nyugati szövetségekkel történő kapcsolatfelvételben, valamint az embermentésben is szerepet kapott. Korábban is ismert volt, hogy a Közösség és az MFM egyik vezetője, Soos Géza karrierdiplomata például az Auschwitz-jegyzőkönyvek magyarra fordításában vállalt szerepet.¹⁴ A szerző Soos szerepével kapcsolatban hivatkozik Kovács Gellért új Wallenberg-életrajzára, aki határidőnaplója alapján feltérképezte a svéd diplomata magyarországi kapcsolatrendszerét, és valószínűnek tartja, hogy Soos Wallenberg legfontosabb kapcsolata volt.¹⁵

A kötet részletesen bemutatja, hogy a társaság nem csak a jobboldali irányultságú csoportokban rendelkezett befolyással. A magyar kommunizmus Weissshaus Aladár-féle szárnyából számosan szintén a titkos társaság tagjai voltak.¹⁶ A Közösség elleni fellépés során az ÁVO nyomozói pedig azt a nyugtalanító tény fedezték fel, hogy bizonyos vidéki városokban a Szociáldemokrata Párt vezetői is a Közösséghez tartoztak. A szerző hivatkozik egy 1970-es, a Közösséggel foglalkozó állambiztonsági jelentésre, amely arra a következtetésre jutott, hogy bár a szervezet németbarát, fasiszta csoportosulásként történő értelmezése ideológiailag helyes, állambiztonsági szempontból azonban félrevezető,

¹¹ Szárszó 1993: 64–65.

¹² Kerepeszki 2012: 214.

¹³ Papp 2009: 21–22.

¹⁴ Papp 2009: 21–22.

¹⁵ Kovács 2014. A könyvről ismertetést közöl: Bern 2016.

¹⁶ Papp 2009: 24. A Weissshaus-frakcióban viszont felfedezhetőek voltak antiszemita nézetek is. A mozgalom egy a bolsevizmustól eltérő nemzeti kommunizmus mellett tett hitet, Papp István szerint viszont ezt néhány tag úgy értelmezte, hogy a kommunista mozgalmat meg kell tisztítani a zsidóktól.

mert elfedi azokat a fontos kapcsolati hálókat, amelyek felderítése a titkosszolgálat feladatát képezi.

Ez vezet el bennünket a monográfia legérdekesebb pontjához, a fajvédelmen belüli megosztottság, valamint a fajvédő és a népi mozgalom közötti kapcsolatok kérdéséhez. A szerző ugyanis nem osztja azt a véleményt, hogy a Közösség heterogén tagsága ideológiai megosztottságra utal. Székér Nóra – Papp Istvánhoz hasonlóan – Szabó Dezső eszmei hatása alatt álló szervezetként értelmezi a Magyar Közösséget, ám ezt a hatást Szabó kései korszakából eredezteti, amely alapvető módon tért el attól a fajbiológiai alapokon álló fajvédelemtől, amit Méhely Lajos és németbarát követői képviseltek. A szerző Szabó fajfogalmát Adyra vezeti vissza, és annak történelmi, kulturális meghatározottságára helyezi a hangsúlyt. Ez a nézetrendszer a vérségi helyett az érzelmi kötődést tekintette az egy fajhoz tartozás kritériumának, magát a fajt pedig eredetileg a nép hatalomból kizárt részével azonosította. Ugyanakkor hangsúlyozza a szabói interpretáció kirekesztő jellegét is az asszimilálódott zsidósággal és németséggel szemben. A könyv érvelését viszont kétségessé teszi, hogy a szerző erre a hatásra Donáth György védőbeszédében keres alátámasztást. Mint láttuk, Donáth a szerző megállapításai szerint sem tartozott a Közösség eszmei fősodrához, és sokkal radikálisabb nézeteket hangoztatott, mint a késői Szabó Dezső. Érdemes kiemelni azt is, hogy a fajbiológiai alapon álló fajvédők az 1920-as évek elején nézeteikben még közel álltak Szabóhoz, a szakítás csak a konszolidáció időszakában következett be.¹⁷

A szerző viszont meggyőzően tudja alátámasztani saját koncepcióját annak a kapcsolati hálónak a bemutatásával, amelyet a Közösség a hivatalos fajvédelemtől eltávolodó Szabó Dezső köré szőtt. A hatalommal szembeforduló író megélhetését és megjelenési lehetőségeit nagymértékben a Közösség támogatásának köszönhette, sőt a késői tagok között felbukkantak olyan vélemények is, hogy a Közösséget eredetileg rajongói alapították a támogatására. Az író körül kialakuló társaság a tagtoborzás fontos terepeként is szolgált. Székér Nóra szerint a Közösség középosztálybeli tagsága Szabó Dezső fajfogalmának hatására kívánt gyakorlati segítséget nyújtani a magyar nép felemelkedéséhez. Maguk a tagok a közösségi eszme alapjaként leginkább a szociális gondolatot emlegették. Értelmezésük szerint ez a hatalomból kizárt nép – a magyar parasztság és a munkásság – érdekeinek képviselőjét jelentette a titkos társaság kapcsolatrendszerének mozgósításával. Ez maga után vonta a fennálló rendszerrel szembeni kritikus hozzáállást, és magyarázza azt is, hogy miért folytattak a baloldali mozgalmakban toborzómunkát.

A kötetből kitűnik, hogy az irodalmi megalapozottság jelentős szerepet játszott a tagság gondolkodásában. A tagok saját elképzeléseik forrásául Szabó Dezsőé mellett a népi írók hatását említették a leggyakrabban. A kötet alapján megállapítható, hogy a népi mozgalom jelentős közösségi támogatással működött, Féja Géza, Kodolányi János, Gombos Gyula is tag volt, Németh Lászlót és

¹⁷ Gyurgyák 2012: 70–72.

Kodály Zoltánt pedig a támogató szimpatizánsok között tartották számon. A népiekkel történő első kapcsolatfelvétel helyszíne a szerző szerint valószínűleg a Bartha Miklós Társaság lehetett, amely szintén közösségi háttérrel rendelkezett. A mozgalom Püski Sándor vezette kiadója a titkos társaság anyagi segítségének köszönhette a megindulását. A népi kollégiumi mozgalom szintén a szervezet patronálásával született, a Györffy-kollégium felügyelőbizottsága szinte kivétel nélkül közösségi tagokból állt. A könyv tézisé a jobboldali besorolás tarthatatlanságáról alátámasztja, hogy ebben az intézményben a kollégisták egy belső felmérés szerint erősen a népiek balszárnyának a hatása alatt álltak.¹⁸ A változatos ideológiai háttérre viszont jó példa, hogy a Közösség a Turul Szövetség ellenzéki szárnyába beépülve szerzett támogatást a diákmozgalom megszervezéséhez.

A kötet által bemutatott hálózat létezése fontos adalékként szolgál azon vélemények alátámasztásához, amelyek szerint a korabeli politikai megosztottság nem értelmezhető a mai politikai fogalmakkal. Erre a következtetésre jut Kerepeszki Róbert, aki szerint a Magyar Közösség későbbi rekrutációs bázisát alkotó fiatal turulisták között az 1930-as években megjelent szociális érzékenység egy heterogén, kormánykritikus, szélsőjobboldali és harmadikutas nézeteket vegyítő áramlatba torkollott, amely sem a jobb-, sem a baloldali jelzővel nem írható le. A szerző ugyanezt a heterogenitást hangsúlyozza, és kétségeit fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a hagyományos politikai fogalmak alkalmasak lennének a Közösség besorolására. Ehelyett inkább a magyar nacionalizmushoz és függetlenségi hagyományhoz való kapcsolódást tartja meghatározónak. A függetlenségi eszme a szervezetben leginkább a németellenesség formájában jelentkezett. Számos tag a magyarországi német befolyás ellensúlyozására alakult szervezetként jellemezte a Közösséget. Baky Lászlótól közismert németbarát magatartása miatt határolódtak el. A monográfia talán legproblémásabb része viszont, hogy a szerző mindezt alapvetően náciellenességként mutatja be. Valószínű, hogy számos tagot nem motivált kifejezett germanofóbia, ugyanakkor a népi írók körül csoportosuló kör erőteljes svábellenes nézeteket vallott.¹⁹ Ez egyébként felveti a kül- és belpolitikai irányultságú németellenesség egymáshoz való viszonyának kérdését is.

Szintén érdekes kérdés, hogy fenntartható-e a szerző tézise az ideológiai egység létezéséről. A Közösségben sok különféle nézet volt jelen, ám a népi írók hatása, a németellenesség és a szociális érzékenység a kötet alapján kétségtelenül összekötő kapocsként működött. A szerző nézeteit alátámasztja, hogy Szabó Dezső a harmadikutas gondolkodás ösatyjaként a népi mozgalom jobb- és balszárnyára egyaránt jelentős hatást gyakorolt, ez megjelent a németességgel és a zsidósággal kapcsolatos nézeteikben is. Bognár Bulcsu szerint a népi mozgalom balszárnyában is erőtejesen jelen volt ez a szabói harmadikutas elképzelés, ez 1938-as programjukban is visszaköszönt. A zsidóság fenyegetésként tűnt fel a számukra, ám a fajvédőkkel ellentétben a zsidókérdés helyett a szociális kérdést

¹⁸ Papp 2008: 281–282.

¹⁹ Ungváry 2016: 292–319.

helyezték a középpontba.²⁰ Hasonló módon érvel Halmos Károly is, aki szerint nem az antiszemitizmus, hanem a fennálló gazdasági-társadalmi rendhez való viszony volt a meghatározó törésvonal a magyar politikában.²¹ Ez magyarázatot adhat arra, hogy miért léphetett be sok, látszólag ellentétes elképzelésekkel rendelkező személy a Közösségbe. Abban az esetben, ha a tagság valóban a harmadikutas eszme hatása alatt állt, a szociális kérdésben felmerülő nézetazonosság sokkal többet nyomhatott a latban, mint az egyéb kérdésekben megnyilvánuló különbségek. Az antiszemita Fitos Vilmos a Közösség és a Turul Szövetség tagjaként Szárszón egyszerre tett hitet a szocializmus és a nemzeti függetlenség mellett.²² Pontosán a függetlenségi eszme volt az, ami a Közösséget veszélyessé tette a kommunista hatalom szemében. Ennek köszönhetően a volt tagok megfigyelése még az 1970-es években is folyt. A Közösség tagsága ekkor már, sok más volt jobboldali csoportosuláshoz hasonlóan, csupán baráti asztaltársaságok formájában létezett, ám még ekkor is törekedtek a kapcsolattartásra és egymás megsegítésére.²³ Ez önmagában indokolttá tette a megfigyelésüket.

Szekér Nóra kötete fontos munka, amely a Magyar Testvéri Közösség történetén keresztül betekintést nyújt a korabeli magyar politikai viszonyok összetettségébe, az MFM működésével kapcsolatban pedig számos új információval szolgál. A kontextus felvázolása a Közösség által kiépített kapcsolati háló bemutatásán keresztül a kötetben remekül működik, és a szervezetről eddig megjelent legmeggyőzőbb értelmezést adja. A szerző kitűzött célja teljesült, sikerült a Közösség képét a koncepciók pertől elszakítani, és bemutatnia, hogy a fajvédő antiszemitizmus helyett a németellenesség és a függetlenségi gondolat volt az a meghatározó irányvonal, amely a Közösség működése mögött állt. Ez, valamint a harmadikutas gondolat, Szabó Dezső hatásának tisztázása közelebb visz ahhoz minket, hogy megértsük, miért rendelkezhetett ez a szervezet annyira heterogén tagsággal, és ennek ellenére mi tartotta össze azokat, akik mégis beléptek.

Lajkó Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bognár Bulcsu 2012: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Budapest.
- Bern Andrea 2016: Egy rendhagyó „Wallenberg-életrajz”. *Modern Magyarország* (4.) 1. 211–215.

²⁰ Szabó hatására: Bognár 2012: 57–121; Gyurgyák 2007: 219, 391–397; Gyurgyák 2012: 51–72.

²¹ Halmos 2010: 81–82.

²² Szárszó 1993: 64–65.

²³ Ungváry 2013.

- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest.
- Gyurgyák János 2012: *Magyar fajvédők*. Budapest.
- Halmos Károly 2010: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 60–108.
- Kerepeszki Róbert 2012: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő.
- Kovács Gellért 2014: *Alkonyat Budapest felett*. Budapest.
- Macartney, C. A. 1956: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Edinburgh.
- Papp István 2008: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Budapest.
- Papp István 2009: A Magyar Közösség ábrázolása Závada Pál *Idegen testünk* című regényében. *Kommentár* (4.) 3. 17–27.
- Szárszó 1993: *Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest.
- Szekér Nóra 2009: *A Magyar Közösség története*. Budapest.
- Ungváry Krisztián 2013: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 13–81.
- Ungváry Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon*. Budapest.

Erdész Ádám (szerk.): Körök, egyletek. A civil társadalom története a dualizmus kori Békés megyében.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2018. 128 oldal.

A civil szerveződés jelentősége a lokális társadalom működésében olyan téma, amelyről anélkül vagyunk hajlamosak általános érvényű megállapításokat tenni, hogy széleskörű és mély ismerünk lennének az egyletek valóságos tevékenységéről. Ennek a hiányosságnak az enyhítésében komoly szerep juthat az olyan kiadványoknak, mint az MNL Békés Megyei Levéltára kiadásában megjelent, a megye egyleteinek történetét bemutató könyv.

A magyarországi egyesületi élet megyei léptékű történeti kutatása szempontjából eddig Bősze Sándor munkássága számított referenciának, aki Somogy egyesülettörténetét vizsgálta és foglalta össze immár két évtizede megjelent könyvében (*„Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában.* Kaposvár, 1997). Bősze kötete más kutatók által is követhető műfaji mintát teremtett, amennyiben részint katalogizálta és profiljuk szerint csoportosította az adott területen létrejött és a szerző által használt egyesületi definíciónak megfelelő szervezeteket, részint a fontosabbakat és/vagy jobban dokumentáltakat részletesen bemutatta, elsősorban a megalapításuk körülményei, valamint az általuk betölteni kívánt funkció történeti aktualitása szempontjából. Ehhez a vizsgálati módszerhez képest több irányban is lehetséges a továbblépés, például kuta-

tási céllá válhat a civil társadalom működésébe különféle módon bevont társadalmi csoportok mélyebb feltérképezése; az egyletek tényleges tevékenységének rekonstruálása révén a valóságos súlyuk; illetve a más megyék egyesületeivel való összevetés révén a térségi sajátosságok azonosítása. A recenzált könyv egy másik út mellett döntött: megújította az említett kutatási-közlési modellt, amikor egyetlen megye lehetőleg teljes együleti életét tette tárgyává a dualizmus korszakára fókuszálva, viszont Bősze kötetéhez képest jelentősen kibővítette forrásbázisát és könnyebben befogadható alakban jelenítette meg az összegyűjtött anyagát.

A *Körök, egyletek* alkotói ket-tős célt követtek a könyv elkészítése során. Egyrészt gazdag illusztrációs anyagot válogattak össze az egyesületek működésének sokoldalú elemzéséhez, másrészt kiadványukkal a Békés megyéhez érzelmileg kötődő, lokálpatrióta olvasóközönség identitás-teremtéséhez is igyekeztek hozzájárulni – az Erdész Ádám szerkesztő által jegyzett bevezető fejezet megfogalmazásában „a mi történetünk” (8.) az olvasó általi megélését is elősegítve. Műfaji szempontból a könyv színvonalasan megvalósított középutat képvisel a tudományos publikáció és a népszerűsítő kiadvány között. A terjedelem bő háromnegyedét kitevő fő rész fejezetei

egylettípusokat mutatnak be úgy, hogy kevés, jellemzően másfél-két oldalas szöveggel vezetik be az utánuk tíz-tizenkét oldalon hosszan sorakozó (esetenként 20-25 képet is kitevő), bőséges és gazdag tartalmú képaláírásokkal értelmezett forrásokat. Ehhez részint a már említett szerkesztői bevezető ad fogalmi szempontokat és áttekintést, részint a fénykornak tekintett dualizmus korához képest előzménynek, illetve kifutásnak számító időszakok egyesülettörténetének vázlatát adó fejezetek nyújtanak időbeli keretet (Bódán Zsolt tollából).

Ezekből a terjedelmi arányokból kiolvasható, hogy a könyv szerzőit nem az a cél vezette, hogy tudományos érveléssel új összefüggéseket villantsanak fel az egyleti élet történeti vizsgálata kapcsán, amihez azt is hozzátehetjük, hogy a könyv (a bevezetőtől eltekintve) lábjegyzetben elhelyezett szakirodalmi hivatkozásokat sem tartalmaz. (A kötet végén elhelyezett képjegyzék az illusztrációk visszakereshetőségét szolgálja.) A kiadvány nem klasszikus tudományos feldolgozás tehát; az ilyen felfogáshoz stílusosan a bevezető illeszkedik, amelyben Erdész Ádám fogalmilag a polgári társadalomra jellemző társadalomszerveződés születéséhez – az egyén megnövekedett mozgásteréhez, amelynek keretei közt másokkal együttműködve alakítani tudja mindennapi életet – kapcsolódva kontextualizálja a könyvben bemutatott jelenségegyüttest. Emellett háttérrel ad a békési fejlemények értelmezéséhez azzal, hogy felvilantja az egyesületi szerveződés országos mozgásait, és a megyében működő egyleteket a statisztika látószögéből ismerteti. A bevezetőből a kötet keletkezésére

is fény vetül, ugyanis a megyei levéltár évek óta fókuszál különféle formákban a térség egyleti életének vizsgálatára, előbb tematikus konferencia keretében, majd kiállítást szervezve. A kötet ez utóbbi forrásgyűjtő tevékenység logikus következménye.

A főszövegben néhány ponton találkozunk a felkutatott források feldolgozásának eredményével – így például a Bódán Zsolt a csabai kaszinó könyvtára kapcsán nemcsak a folyóiratok előfizetésének dinamikájáról, de ezek kölcsönzési forgalmáról is közöl táblázatot –, ám a kiadványnak elsődlegesen nem ez a profilja. Ennek ellenére aligha kétséges, hogy a könyv – elsősorban mint forráskiadvány – megjelenésének jelentős a tudományos hozzájárulása. Sajátosan ad fogódzót a megyei egyesülettörténet rekonstrukciójához az a nyilvánvalóan koncepcionális döntés, hogy a közölt mintegy 250 forrásnak összességében csak körülbelül fele kapcsolódik *közvetlenül* valamely egyesülethez. Az ilyen dokumentumok – alapszabály-szövegek, pecsétlenyomatok, az egyesület által szervezett esemény plakátja vagy meghívója, az egyesület által alapított intézmény épületéről készült tervrajz vagy ábrázolás, tagnévsor, tagdíj befizetéséről szóló nyugta, pénztári kimutatás – közlése mellett a könyv azonban számos más, az egyleti élet megértését segítő további forrást is tartalmaz. Habár a szorosán vett egyesülettörténeti források csekély mennyisége is oka lehet ennek a szélesebb merítésnek, kifejezetten hasznosnak gondolom az efféle járulékos dokumentumok közlését. Például a temetkezési segélyezéssel foglalkozó egyesület szerepének értelmezését megítélésem szerint elősegíti,

ha látjuk a temetkezés költségeit tételesen felsoroló számlát és a parasztház udvarán felravatalozott holttestet körbevevő, népes gyászolói körről készült fotót is, és szintén árnyalja a képet egy szintén a megyéből való halotti anyakönyv és egy temetői fotó közlése (82–85). Hasonlóképpen hozzájárul az egyleti szervezeti formában kibontakozó sportélet fontosságának belátásához, ha – a különféle versenyekre résztvevőket és közönséget toborzó plakátok, vagy a megyei tornaegylet csarnokának tervrajza mellett – szemügyre vehetjük az egykorú nyomtatott sportszerhirdetéseket (egyébként fővárosi cégekét, valószínűleg Békésben ilyen szakosodás még nem is létezett akkoriban), valamint a békési kardvívó csapatról készített, beállított fényképet és egy korabeli rajzot egy labdarúgó jelenetről (108–111). Ezzel az eljárással ugyanis a kötet túllép a szűken vett egyesülettörténet határain (a szó szoros értelmében) képet nyújtva a változatos formákat öltő polgári tevékenységi szféráról. Más szóval az intézményesültség rétege – az egylet mint szervezeti forma – mögé nézve a társadalmi átalakulás megannyi megjelenítését kapja az olvasó, és ezáltal egy általános társadalomtörténeti forráskiadványt a békési városok középosztályának társadalmi életéről a polgári korszakban. Ezt a célt szolgálja a megyei egyleti élet meghatározó szereplőiről közölt nagy számú fotóportré is, amelynek ki nem mondott sugallata, hogy ebben a miliőben a színházi egyesület alapításában buzgó Lukács György főispán, a megyében birtokos Trefort Ágoston, Ladics László gyulai ügyvéd, Lindl Etelka zenetanárnő, Haan Lajos evangélikus lelkész és Kohn Dávid újságszerkesztő

egyként részesei annak a panteonnak, amely a civil társadalom szerveződését reprezentálja.

Milyen tevékenységformákat dokumentál a könyv? Úgy tűnik, hogy Békés esete sem különbözik lényegileg attól, amit Somogy példáján vagy a dualizmus kori országos egyesületi élet statisztikai feldolgozása alapján ismerünk. Találkozunk olyan szerveződésekkel, amelyek révén a helyi elit képes saját magát definiálni-megkülönböztetni (társasági egyletek), de a megyei művelődési élet színvonalának emelését célzó, a gazdasági tevékenység nagyobb hasznát elősegítő, az elesettek segélyezését, illetve a horizontális, önszerveződést folytató egyleteket is. Ami viszont jól érzékelhető a kötetben, az az egyesületekhez köthető intézmények sokasága. Ha azt feltételezzük, hogy a civil társadalom működése felfűzhető a cselekvő, a helyi közösség társadalmi terére nyitott egyén → egyleti szerveződés és szervezet → egyleti háttérű intézmény → a helyi társadalomra gyakorolt hatás logikai láncolatra, akkor a könyv kifejezett érdeme, hogy színes képet fest ennek harmadik eleméről. A megyei múzeum, a gyulai méhészeti pavilon, a békési csónak- és korcsolyapavilon, a Gyula külterületén emelt tüdőszanatórium vagy az orosházi Nyári Színkör épülete csak néhány azok közül a terek közül, amelyek jelentősen gazdagították a megye társadalmának életminőségét, a polgári buzgalom irányultságait, egyúttal a szervezőképesség és közcélú adakozások eredményességét is dokumentálva. A felsorolt példák egyúttal azt is jelzik, hogy a megye városaiban egyfajta versengés alakult ki a polgári önszerveződés terén: már az 1840-es években hat

(mező)városban is alapítottak különféle egyleteket (ez a 17. oldalon közölt térképről olvasható le), a kiegyezés után pedig csak színházból négy működött Békésben. Ez a vetélkedés és az eredmények felett érzett büszkeség közvetlenül is tükröződik néhány szöveges szemelvényben, így a gyulai főjegyző a város egyleteinek sikerességét taglaló újságcikéből is (31).

A kötet döntően a megyei levéltár szellemi terméke. A közölt források zömének eredetijét az archívum különféle állagaiban őrzik, ami az egyesület-történet iránt érdeklődőket további kutatómunkára csábíthatja a levél-

tárba. Másrészt külön öröm látni, hogy a levéltár munkatársainak többsége egy-egy fejezet szerzőjeként hozzájárult a mű megszületéséhez, ami tehát ebben az értelemben igazi kollektív vállalkozást sejtet. A nyomdai kivitelezés – a korabeli festmények és grafikák, az esetenként megkopott fotók és kézírásos dokumentumok reprodukciója – egyenletesen igen magas színvonalú, és remélhetőleg elősegíti, hogy a könyv tudományos felhasználás, a népszerűsítés és az identitásteremtés terén sikert érjen el.

Tóth Árpád

SZERZŐINK

Bálint Angelika (1988) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
balint.angelikaa@gmail.com

Bódán Zsolt (1975) történész, levéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára)
bodan.zsolt@mnl.gov.hu

Bolgár Dániel (1981) történész
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
bolgardaniel@gmail.com

Kecskés Nóra (1991) PhD-hallgató
(ELTE TáTK - Szociológia Doktori Iskola)
kecskes@caesar.elte.hu

Kiss Zsuzsanna (1980) társadalomtörténész
(ELTE TáTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék)
zsuzsi.kiss@tat.elte.hu

Konrád Miklós (1967) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
konrad.miklos@btk.mta.hu

Lajkó Ádám (1991) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
lajko.adam@gmail.com

Papp Barbara (1976) történész, pszichológus
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, OORI „Tündérhegy”)
techert@freemail.hu

Stráner Katalin (1978) történész
(University of Southampton Faculty of Arts and Humanities)
k.straner@soton.ac.uk

Szívós Erika (1968) történész
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
szivos.erika@btk.elte.hu

Tóth Árpád (1969) történész
(Miskolci Egyetem Történettudományi Intézet)
arpad.toth.0124@gmail.com

CONTENTS

CIVIL SELF-ORGANISATION, CIVIL SOCIETY

Árpád Tóth	Lutheran Burghers in the Earliest Civil Associations in Hungary: Social Ambitions, Social Networks, Group Strategies	5
Zsolt Bódán	The Casino of Békéscsaba in the Age of Reforms	28
Zsuzsanna Kiss	Civil Society under the Interim Government 1861–1865: The Zala County Agricultural Association's 1863 Poverty Drive for People Living on the Great Plain	49
Miklós Konrád	Culture for Identity: Jewish Cultural Societies in the Age of Dualism	70
Katalin Stráner	City and Science. The Meetings of the Hungarian Association for the Advancement of Science in Pest, Buda and Budapest (1841–1896)	93
Angelika Bálint	Homeless Shelters: The Remit of Authorities and Civil Organisations after the Turn of the Nineteenth Century	114
Barbara Papp	„Fermenting Times”. Civil Self-Organisation and Psychoanalysis (1987–1988)	136
Erika Szívós	Poised on the Edge of Tolerated and Supported: The Budapest City Improvement Society as Mission and Civic Movement in the 1980s	150

Dániel Bolgár	Soft Jews or P.E. Teachers' Bias? The Physical Weakness of Jews in Hungary at the Turn of the Century	179
---------------	---	-----

BOOKS

Two Perspectives, One "Journey" Huhák Heléna – Szécsényi András (szerk.): Lägerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdésről (1945–1946). – Nóra Kecskés	213
Racial Preservation or the Idea of Independence? The Story of a Secret Society. Szekér Nóra: Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története. – Ádám Lajkó	223
Erdész Ádám (szerk.): Körök, egyletek. A civil társadalom története a dualizmus kori Békés megyében. – Árpád Tóth	232
Authors	236
Contents	238
Abstracts	240

ABSTRACTS

Angelika Bálint: Homeless Shelters: The Remit of Authorities and Civil Organisations after the Turn of the Nineteenth Century

Although civil societies, specifically the Association for Homeless Shelters, were the primary initiators of the establishment of the first shelters in Budapest, the capital's municipal administration also participated in providing aid to the homeless. The present study examines the institutional framework of helping the homeless from the angle of the agents participating in the provision of aid, with special attention to its transformation in the decades following World War I. In addition, it provides an insight into the personal background of the individuals involved in the upkeep and operation of shelters. In addition, the analysis of the shelters' accounts of funds received reveals some unique characteristics of private and municipal funding. The examination of the charitable organisations necessarily extends to the operation as seen from the angle of the shelters' users, the accessibility of the shelters, and the eligibility criteria for the users. In the decades directly after World War I, the institutional framework underwent a fundamental transformation. While at the turn of the nineteenth century, the above mentioned association and the municipal authorities coordinated their efforts on the basis of a general consensus, after the war this status quo was abandoned entirely. The Association for Homeless Shelters was disbanded and the running and maintenance of shelters were transferred into the remit of the municipal administration. At the same time, new organisations sprang up establishing shelters across the city: their activities can be interpreted as a response to the shortcomings of the municipal aid available for the city's homeless.

Zsolt Bódán: The Casino of Békéscsaba in the Age of Reforms

Following the 1827 foundation of the social club named National Casino (*Nemzeti Casino*), the so-called Age of Reforms in Hungary was also a time of "casino fever." The debate clubs and book clubs also launched at this time were important forums for spreading the liberal ideals of the age. They played a defining role in helping the fundamentals of democracy gain foothold in Hungary, especially by their membership policies cutting across the categories of the estates system and dismantling the boundaries of feudal society. Their libraries contained Hungarian and international literature, and going beyond supporting the case of Hungarian language and literature, they also laid the foundations for an erudite Hungarian readership. The members of these societies had access

to the most important journals of the time, which meant that they were well informed about the political and economic news of Hungary and the world, as well as the most recent literary news of the country. These clubs and associations attest to the strengthening of civil society as well: besides their educational purposes, they strove to boost the local economy and social life, and they also proved to be a catalyst of social change through their patronage of charitable activities.

The study aims to deepen and nuance the generic picture of reform-age civil organisations found in scholarship, through the example of Békéscsaba's Casino, established in 1842. Following a detailed overview of the operation of this provincial casino before the 1848 revolution, the study provides a detailed insight into the circumstances of its foundation, the practical implementation of the projected aims and ideals, the organisational structure, the methods and strategies of the leadership, the composition of the membership and the subscription process, as well as the fabric of the casino (building, facilities, accounts), the library, and the reading habits of the members. The primary source for the study is the casino's proceedings between 1842 and 1848, augmented by other archival sources from this period and news reporting in the contemporary press.

Dániel Bolgár: Soft Jews or P.E. Teachers' Bias? The Physical Weakness of Jews in Hungary at the Turn of the Century

Between the birth of the anti-Semitic political movement and the Holocaust, the discourse about Jews mostly concentrated on their successes. The disadvantages of Jews in physical competitions or in games associated with the body received less attention. The present study examines what produced the impression of the overall failure of Jewish students in high school physical education: did their actual substandard performance cause Jewish students' grades to be lower or did their teachers underrate their performance under the influence of the myth of inferior Jewish physique? The comparative analysis of the so-called physical strength charts used at the turn of the century sheds light on the differences between physical education grades of Jewish and non-Jewish students. The figures confirm that Jewish students compared to their non-Jewish peers were in fact better athletes than how they were perceived by their teachers: their low grades were a result of biased assessment.

Zsuzsanna Kiss: Civil Society under the Interim Government 1861–1865: The Zala County Agricultural Association's 1863 Poverty Drive for People Living on the Great Plain

In the past few decades Hungarian research into the history of civic societies and associations have contributed a great deal to our understanding of the spread of different types of societies and their social significance. Less was said about their potential to fulfil their planned initiatives, the kind of conflicts they faced during their work, the support they could rely on, and the forms of resistance that hampered their operation. The present study, thus, focuses on conflicts. The main question deals with the ways in which Hungarian agricultural associations were able (or unable) to act as the civil relief organisation at the time of the most severe humanitarian crisis of the 1860s, the draught and famine on the Great Plain. As demonstrated in the present case study, the poverty drives of the Zala County Agricultural Associations and their difficulties reveal the contemporary civic society's potential for implementation within the restricted perimeters of civic action in the Interim Period. Upon a closer examination of the struggles between the association and the government, it becomes clear that despite its reservations about civil initiatives in general, in time of crisis the government could rely on their support to a great extent – perhaps because it was the only thing to be done to achieve anything at all.

Miklós Konrád: Culture for Identity: Jewish Cultural Societies in the Age of Dualism

The study provides an overview of the history of the Israelite Hungarian Literary Society (est. 1894) and the National Hungarian Israelite Association for Public Education (est. 1909), both Hungarian Jewish cultural societies, from their foundation at the turn of the nineteenth century until 1914.

The period between the second half of the 1880s and the outbreak of World War I was an extraordinary time in the pre-Holocaust history of emancipated Hungarian Jews. At this time, the intelligentsia of the integrationist Jews were more concerned about the disintegrating identity of the acculturated and secularised Jewish middle class than about external threats, that is, anti-Semitism. Jewish cultural societies were established to halt this process, which was perceived as disastrous at the time. Their founders were inspired by their conviction that the Jewish identity of the middle class can be sustained or reanimated by the presentation and laudation of their cultural heritage rather than of their religion.

While the two associations felt the continuous need to proclaim their usefulness for patriotic purposes, they repeatedly delved into discourses which defined Jewishness on an ethnic and 'racial' basis. This was in stark contrast both with

the official standpoint which aimed to reduce Jewishness to a religious category and with the Hungarian-Jewish assimilation ideals in general.

Barbara Papp: „Fermenting Times”. Civil Self-Organisation and Psychoanalysis (1987–1988)

In the autumn of 1987, the Psychoanalytic Working Group organised the international conference “Trauma Processing in Adult and Child Analysis” in Budapest. The large-scale two-day conference, conducted in four languages, was interspersed with social events. It was significant not only because the last conference of a similar theme was held in 1937 but because it was a milestone in the renewal of the formerly much prized Hungarian Psychoanalytical Association. The conference reintegrated the association into international academic life even though it was formally not re-established until 1989 when the parliament passed the new legislation to regulate associations. The ambiguity of the relationship between the establishment and the forming and re-forming psychoanalytical society is amply demonstrated by the fact that the event was hosted by the Hungarian Academy of Sciences but was opened by József Antall. Antall, who later became prime minister, was at the time a medical historian and the director of the Library of the History of Medicine, known for his opposition views. While the public appearance of the Hungarian working group was a momentous event for the international psychoanalytical association, the affiliated exhibition about “The History of Psychoanalysis in Hungary” later served as a cornerstone for the foundation of the Sándor Ferenczi Association, created with the aim to foster the traditions of the “Budapest School” of psychoanalysis. Through the case study of the now thirty-year-old Ferenczi Association, the study presents the ways in which associations could be established in the late Kádár era, as well as the relationship between the establishment and civil organisations at the time.

Erika Szívós: Poised on the Edge of Tolerated and Supported: The Budapest City Improvement Society as Mission and Civic Movement in the 1980s

The study analyses the history of the Budapest City Improvement Society (Budapesti Városszépítő Egyesület) – established in 1983 and later renamed as the Budapest City Preservation Society (Budapesti Városvédő Egyesület) – from the beginning to the 1990s, placing it in the cultural apolitical context of the 1980s. The activities of the society are interpreted as early civic activism, which, though not expressly in opposition to the government, was critical of the town

planning policy of the Socialist regime. The values they subscribed to and propagated, their efforts to preserve landmarks at risk, and the message conveyed by their publications did in many respects push the boundaries of political tolerance. At the same time, through activities designed to establish civic control and local advocacy, the society became a model for other civil associations and advocacy groups, and consequently indirectly promoted the development of the civil society in late Kádár Era Hungary.

The study focuses on the reasons for permitting its establishment, the compromises that allowed the society to be launched in the early 1980s, and the expected requirements to ensure its operation later. With regard to the reasons for and the history of its establishment, the essay highlights significance of contemporary media: the heritage preservation movement was borne out of the publicity of a popular TV show, *Our Grandchildren Will Not See This* (*Unokáink sem fogják látni*), which was given its own slot in 1981.

In the countries of the Eastern Bloc various similar preservation societies were founded around this time. Parallel to these, the Budapest City Improvement Society and other Hungarian organisations occupied a place somewhere between civil society and political opposition. For this reasons, although the regime did not consider preservation movements as such a threat, the movement's figureheads and administrative staff were subject of secret surveillance, primarily because of their connections with opposition movements and groups.

The study is based on interviews with the founder of the movement, Mihály Ráday, the publicly accessible episodes of TV shows such as *Pleas for the City 1* and *2* (*Városvédőbeszéddek I-II*), the analysis of the society's printed publications, as well as the surveillance reports and secret police files about the individuals associated with the society.

Árpád Tóth: Lutheran Burghers in the Earliest Civil Associations in Hungary: Social Ambitions, Social Networks, Group Strategies

The study examines the extent of German Lutheran burghers' participation in pre-1848 associations in Hungary. Ranging from Free Masons' lodges, ladies' charitable societies, and Pest casinos (social clubs) to scientific-medical societies, the study explores the participation of Lutheran burghers as leaders, subscribers, or activists in various organisations from the Saxon towns to Pozsony/Pressburg, from Eperjes/Preschau to Pest. Although the figures and patterns of participation show great variation across the types of associations and the traditions of different towns, German Lutherans generally show higher levels of activity than others. The paper suggests that the reasons for this lie in the shared cultural conventions of the stakeholders, such as their access to information abroad and their educational preferences, as well as their already existing nationwide network.

The study is a methodological experiment of sorts, as the analysis approaches the associations as vehicles of social organisation. In this sense, instead of the traditional analysis of estates affiliation and profession, the subject of the present inquiry is a characteristic “estatesque” group of Hungarian society in the age of the late estates system, which can be described in terms of shared culture, and is characterised by strong social ambitions and cohesive countrywide cooperation.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiát leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnevtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Görgei 200

KEDVES GYULA

*Tehetség és tapasztalat –
Görgei Artúr és Aulich Lajos
együttműködése 1848/1849-ben*

HAJAGOS JÓZSEF

*„Én nem tántorodhatom meg benne...” –
Görgei Artúr és
Leiningen-Westerburg Károly gróf
tábornokok kapcsolata
a szabadságharcban*

HERMANN RÓBERT

*A tábornok neje –
Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin*

CSORBA GYÖRGY

*Árulótól a nemzeti hősig.
Görgei Artúr megítélése
az országgyűléseken, 1861–1990*

**33. évf.
2018**

3. szám

Bemutatjuk Gergely András történészt

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

IBUDKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Erős Ferenc, Gecser Ottó, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

30. évfolyam 1. szám 2018. tavasz

BÍRÁLAT

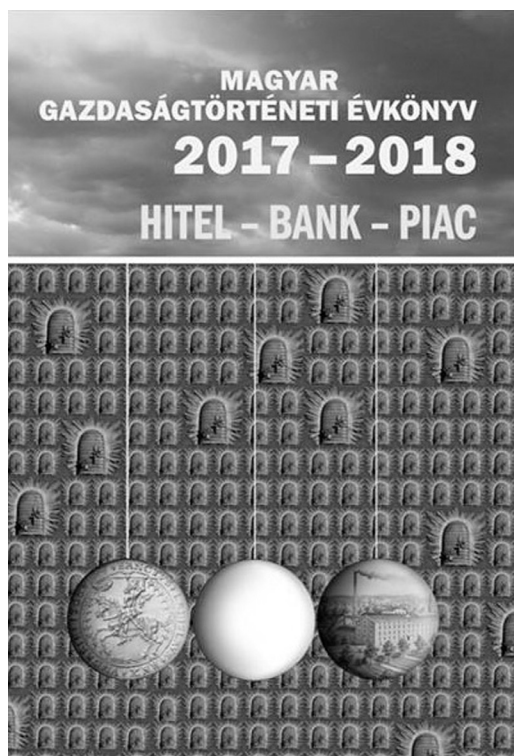
Laki Mihály: Kockázatok és mellékhatások	Kornai János: Látletet Tanulmányok a magyar állapotokról	3
Várhegyi Éva: A világ megmentője	Ben S. Bernanke: Volt merszünk cselekedni Emlékirat egy válságról és utóéletéről	9
Király Júlia: Miért olvassunk Ricardót (újra)?	David Ricardo: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekéből	17
Brunner Attila: Amatőrökre szükség van	Bolla Zoltán: A magyar art deco építészeti I-II.	26

PROBLÉMA

Rugási Gyula	Száműzött jelen Szolid töprengések Gábor György könyve nyomán	33
Forgács Éva	„Új tárgyilagosság” Irányváltás a modernizmus és antimodernizmus művészettörténeti historiográfiájában az 1990-es évek óta	47

SZEMLE

Filep Tamás Gusztáv	Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története	54
Polyák Gábor	James Curran: Média és demokrácia	59
Erős Ferenc	Judith Dupont: Az idő fonalán... Analitikus útinapló	63
Salgó István	Borvendég Zsuzsanna: Az „impexek” kora Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági adatok tükrében	66
Szerb László	Karsai Judit: Furcsa pár Az állam szerepe a kockázati piacokon Kelet-Európában	71
Juhász Pál	Varga Zuzsa: Göröngyös út Dimény Imre életútja	75

A kötet szerzői:

BAGDI RÓBERT
CSÍKI TAMÁS
GIDÓ CSABA
GLÜCK LÁSZLÓ
HALÁSZ IMRE
HALMOS KÁROLY
INCZE JÁNOS
KOVÁCS KRISZTIÁN

KÖVÉR GYÖRGY
POGÁNY ÁGNES
PÓSÁN LÁSZLÓ
SOMORJAI SZABOLCS
SZÁNTAY ANTAL
SZILÁGYI ADRIENN
TÓZSA-RIGÓ ATTILA

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 8. kötete

Keszei András

A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS FELEKEZETI VÁLTOZATAI ÉS TÁRSADALMI HÁTTERE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN PESTEN

A 19. század első felében Pest városában működő két gimnázium, a piarista és az evangélikus középiskola diákjairól részletes információkkal szolgálnak az iskolai anyakönyvek, amelyek alapján a monográfia a két iskola tanulóinak társadalmi összetételét vizsgálja meg és veti össze a 19. század első felében. A származás és az iskola által közvetített kultúrjavak találkozási pontok esetében eltérő értelmezési lehetőségekre enged következtetni. Az oktatás integrációs szerepe a történelem folyamán a nyilvános, intézményes oktatás terjedésével egyre jelentősebbé vált. Ez persze területenként és foglalkozáscsoportonként különböző ütemben zajlott, de a folyamat iránya mindenütt hasonló volt. A rendi társadalom viszonyai között az előrelépés több lehetőséget is jelentett, a nem nemesek „tömegei” számára azonban a leginkább az a mai szemmel meglehetősen szűknek látszó mobilitási útvonal vezetett a felemelkedés, a foglalkozás- és státusváltás felé, amelyik az iskolarendszeren keresztül haladt a honorációról a határozottabb szülői stratégiák híján is értékes „jóság”, amelyből a nyilvánosság előtti megcsillantva tekintélyt lehet kovácsolni. Ez, ha nem is járt együtt látványos emelkedéssel, mindenképpen javított az iskolázottabbak helyzetén, annak az egyszerű ténynek köszönhetően, hogy a gimnáziumban szerzett tudás, bármilyen haszontalan volt a később fizikai munkából élők számára, a hozzá fűződő jelentéseknek köszönhetően értékékként jelent meg a társadalom szemében.

A 342 oldalas kötet bolti ára 3200 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (2400 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (2880 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

